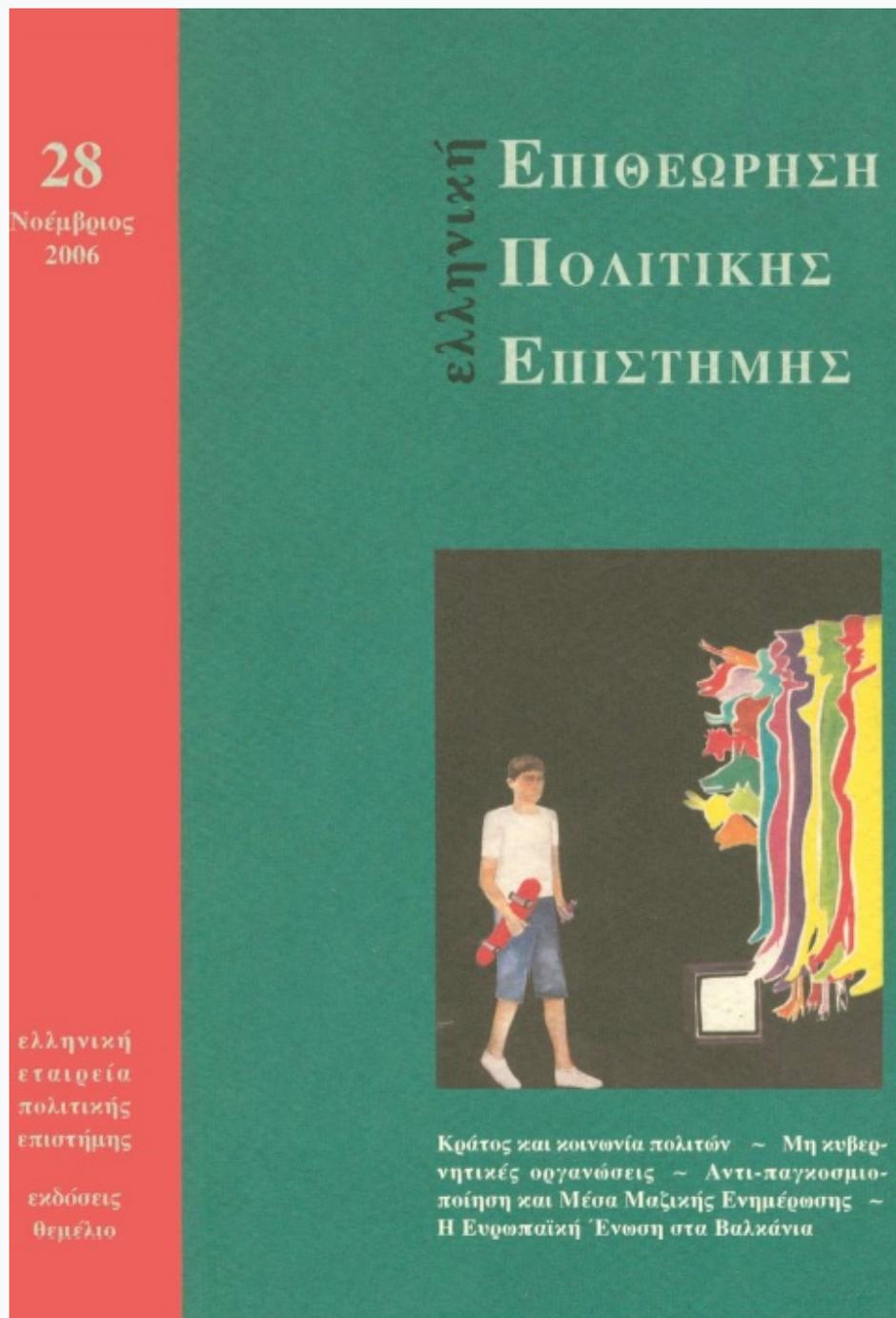

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 28, Αρ. 1 (2006)

28

Νοέμβριος
2006

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Κράτος και κοινωνία πολιτών ~ Μη κυβερ-
νητικές οργανώσεις ~ Αντι-παγκοσμιο-
ποίηση και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ~
Η Ευρωπαϊκή Ένωση στα Βαλκάνια

10 2

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρας

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρουδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλαοάκη - Ελισάβετ Τοιδημάδου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδοσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Εδουάρδος Σακαγιάν, *Μαθητής και μαριονέτες* – με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 28, Νοέμβριος 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γ. Βούλγαρης	Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. <i>Μια σχέση προς επανεξέταση;</i>	5
Χρ. Α. Φραγκονικολόπουλος	Αλλάζοντας τους όρους. <i>Η συμβολή των μη κυβερνητικών οργανώσεων στην παγκόσμια οικονομία</i>	34
Χρ. Κωνσταντινίδου	Η πολιτική ταυτότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. <i>Το «κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης» στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο</i>	51
Ευ. Τ. Φακιολάς - Ν. Τζιφάκης	Οι ειρνευτικές στρατιωτικές επιχειρήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια: το κενό «βούλψης-εφαρμογής»	85
ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ		
Μ. Κακεπάκη	Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;	111
Δ. Α. Σωτηρόπουλος	Το επιστημονικό έργο του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου	129
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Α. Χουλιάρης	Robert Cooper, <i>Η Διάσπαση των Εθνών. Τάξη και Χάος στον 21ο αιώνα</i>	139
Χ. Ακριβοπούλου	Sophie van Bijsterveld, <i>The Empty Throne, Democracy and the Rule of Law in Transition</i>	142
Γ. Παγουλάτος	Θοδωρής Πελαγίδης - Μιχάλης Μπιτσόπουλος, <i>Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας: Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις</i>	148
Γ. Σιακαντάρης	Αλέξανδρος Α. Χρύσης, <i>Εισαγωγή στην Κοινωνική Φιλοσοφία του Διαφωτισμού</i>	151
Ρ. Αστρινάκη	Grèce, Figures de l'altérité. <i>Ethnologie française</i>	155
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		165

Αρχή	Προφίλ Καταστάτικό	Who is Who	Πολιτική Επιστήμη	Συνέδρια και Επιστημονικές Δραστηριότητες	Ανακοινώσεις Δελτία Τύπου	Υπηρεσίες	Εκδόσεις	Συνεδρίες	e-mail	Αφιέρωματα
------	--------------------	------------	-------------------	---	---------------------------	-----------	----------	-----------	--------	------------

eurozine Review A mask for a faceless power

Η Επιδείριση στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine, το μεγαλύτερο του είδους του στην Ευρώπη www.eurozine.com. Το Eurozine περιλαμβάνει 60 και πλέον περιοδικά και επιθεωρητές από 33 χώρες, καλύπτοντας ευρύ θεματικό φάσμα από το χώρο του πολιτισμού, της αισθητικής και κριτικής θεωρίας και των κοινωνικών επιστημών

Ηλεκτρονικό περιοδικό με ύλη άρθρα που συναρμολογούν οι (δω-)δικτυακοί του είδαροι στην γλώσσα της αρχικής δημοσίευσης (και, όταν αυτό είναι δυνατόν, στα αγγλικά), το Eurozine απολαμβάνει υψηλή επισκεψιμότητα (όνω των 150.000 σε μηνιαία βάση) διαμορφωνοντας ένα διεθνή χώρο επαφής και επικοινωνίας. Με στόχο μια γνήσια πανευρωπαϊκή θέαση κεραιών άμεσης της συγχρονης πραγματικότητας (και λυδια λέβα τη γλωσσική πολυπληθότητα) το δίκτυο αναβάνει την παύλασηρα του ευρωπαϊκού χώρου δημιουργώντας προϋποθέσεις για τη διάρρηξη στεγανών ανάμεσα σε γνωστικές πεδριαρχίες, γεωγραφικές περιφέρειες και μέσα επικοινωνίας

Αρχής γενομένης από το πλέον πρόσφατο τχ. 27 και για κάθε εφεδής τεύχος της Επιθεωρήσης, στο Eurozine θα δημοσιεύονται online Τα πλέον περιεχόμενα (www.eurozine.com/journal/gpolsci/issue2006-10-09.html) Περιλήψεις όλων των άρθρων στα ελληνικά (www.eurozine.com/articles/2006-10-09-grpolsciabstr-el.html)

Θεματικό ευρτήριο άρθρων του περιοδικού **ΕΠΙΘΕΩΡΑΣ**

::Διεύθυνση Διοίκηση και Τοπική Αυτοδιοίκηση ::Δημόσια Πολιτική ::Διεθνείς Σχέσεις ::ΕΚλογική Σμπερίφωρα ::Ελληνική Πολιτική ::Ευρωπαϊκές Σπουδές, ::Ιστορία Πολιτικών Ιδών ::Πολιτικά Και Κοινωνικά Κινήματα ::Πολιτικά Κόμματα, ::Πολιτική Ανθρωπολογία, ::Πολιτική Επισκοπία ::Πολιτική Θεωρία, ::Πολιτική Ιστορία, ::Πολιτική Κοινωνιολογία, ::Πολιτική Κουλτούρα, ::Πολιτική Μεθόδολογία,

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ είναι επιστημονικό Περιοδικό που εκδίδεται δύο φορές το χρόνο από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ. Διευθύνεται από γραμματέα συντάξης στην οποία συμμετέχουν πολιτικοί επιστήμονες από έξι διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα, και ετοιμάζεται από συντακτική **ΕΤΣΥΝΕΧΙΑ**

Contentious Politics & Social Movements in the 21st Century

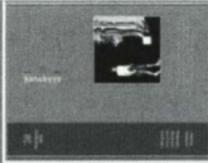
An International Conference

Emergent supranational – multi-level – governance structures, dense

Εκδόσεις

Τόμος - Εκδόσεις

Συνεδρίες

Συλλογή από συνέδρους με πολιτικές πηγές πληροφοριών και με τόπους μελέτης της πολιτικής επιστήμης διεθνώς.

Χορηγίες

Πολιτικά Κόμματα

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΠΡΟΣ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ;

Γιάννης Βούλγαρης*

Το άρθρο υποστηρίζει ότι το στερεότυπο «υπερτροφικό και αναποτελεσματικό κράτος - ατροφική κοινωνία πολιτών» που έχει επικρατήσει στην πολιτική κοινωνιολογία ως ερμηνεία της «ελληνικής περίπτωσης» πρέπει να επανεξεταστεί γιατί ούτε η κοινωνία πολιτών ήταν ή είναι «ατροφική» υπό όλες τις όψεις της, ούτε το κράτος ήταν ή είναι τόσο αναποτελεσματικό όσο το στερεότυπο υποθέτει. Καταρχάς ανασκοπεί την προέλευση αυτού του στερεότυπου στη μεταπολιτευτική περίοδο και τα θεωρητικά-πολιτικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία διαμορφώθηκε. Κατόπιν σκιαγραφεί τους δρόμους μέσα από τους οποίους οι έννοιες του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν σήμερα αντικείμενο ενδιαφέροντος και συζήτησης μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, καθώς διαφοροποιείται από την τρέχουσα χρήση της έννοιας, επιχειρώντας μια διαφορετική προσέγγιση που βασίζεται στη γκραμσινιά οπτική. Επίσης, ανατρέπει στα πρόσφατα πορίσματα της ιστορικής πολιτικής κοινωνιολογίας για τον ρόλο του κράτους στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, αξιοποιώντας ιδιαίτερα τον προβληματισμό της λεγόμενης *state-society perspective*. Τα συμπεράσματα υποστηρίζουν τελικά το επιχείρημα ότι η στερεότυπη σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα πρέπει να επανεξεταστεί.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Στην Ελλάδα το κράτος είναι διογκωμένο και υπερτροφικό. Η κοινωνία πολιτών είναι ατροφική και αδύναμη». Αυτό το δίπολο αποτελεί τον πυρήνα του ερμηνευτικού σχήματος που χρησιμοποιούμε για την κατανόηση της «ελληνικής περίπτωσης». Έχει μάλιστα εξελιχθεί σε κοινό τόπο που διατρέχει τον λόγο τόσο των κοινωνικών επιστημόνων όσο και των δημοσιολόγων εν γέ-

* Ο Γιάννης Βούλγαρης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

νει. Οι δύο όροι του δίπολου, κράτος και κοινωνία πολιτών, εγκαλούνται ταυτόχρονα, αλληλοσχετίζονται και αλληλοπροσδιορίζονται. Το γεγονός δεν αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία. Το ίδιο συμβαίνει στην πολιτική κοινωνιολογία και στην πολιτική θεωρία γενικότερα, τόσο την κλασική όσο και τη σύγχρονη.

Εντούτοις, το επιστημονικό και πολιτικό ενδιαφέρον εστιάστηκε στην κάθε μία από τις δύο έννοιες, σε διαφορετικούς χρόνους και για διαφορετικούς σκοπούς. Διαφορετικό ήταν επίσης το βάρος και η αξιολόγηση που κατά καιρούς δόθηκε στην καθεμιά, τόσο γενικά όσο και στην Ελλάδα, όπου η προσοχή επικεντρώθηκε αρχικά στο κράτος και μόλις πρόσφατα στην κοινωνία πολιτών.

Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται ότι το στερεοτυπικό πλέον δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» πρέπει να αναθεωρηθεί, να σχετικοποιηθεί και να εξειδικευτεί και ως προς τους δύο πόλους. Πρέπει, αφενός, να αναδειχτεί καθαρότερα η αυτόνομη και θετική συμβολή του ελληνικού κράτους στον εκουγχρονισμό της κοινωνίας, ξεπερνώντας την αρνητική εκτίμηση που του προσδίδει το επικρατούν ερμηνευτικό σχήμα. Αφετέρου, πρέπει να δειχτεί ότι η κοινωνία πολιτών είναι πιο ισχυρή απ' ό,τι το ίδιο σχήμα θεωρεί, αλλά και ότι η ισχύς της «υπαρκτής» κοινωνίας πολιτών δεν υπηρετεί κατ' ανάγκην «αγαθούς σκοπούς».

Η δομή του άρθρου είναι η ακόλουθη: αρχικά, υπενθυμίζεται το θεωρητικό/πολιτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο προέκυψε το ερμηνευτικό σχήμα «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Ακολούθως αναφέρονται συνοπτικά οι πολιτικές εξελίξεις και οι νέες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για το κράτος και την κοινωνία πολιτών. Επειδή το στερεότυπο επανέρχεται στην επικαιρότητα μέσω του εκρηκτικού επιστημονικού ενδιαφέροντος για την κοινωνία πολιτών, επιχειρείται κατόπιν η ταξινόμηση και ο σχολιασμός των προσεγγίσεων που διατυπώθηκαν για αυτή προσφάτως στην Ελλάδα. Στις επόμενες παραγράφους, προτείνεται ένα αναθεωρημένο ερμηνευτικό σχήμα για τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα, ως καταλληλότερο και πιο εκλεπτυσμένο από το επικρατούν «στερεότυπο». Το σχήμα αυτό στηρίζεται (α) σε ορισμένα αναλυτικά εργαλεία που προσφέρει η λεγόμενη *state-society perspective* προκειμένου να εξειδικευθούν οι όψεις ικανότητας και ανικανότητας του κράτους, και (β) σε μια γκραμσιανή προσέγγιση της έννοιας «κοινωνία πολιτών», η οποία διαφοροποιείται αισθητά από το νεο-τοκβιλιανό ρεύμα που, ρητά ή άρηρτα, κυριαρχεί στην ελληνική συζήτηση.

2. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: ΤΟ «ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ»

Η καταγωγή του στερεότυπου «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία» ανάγεται στο «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», όπως μπορούμε να αποκαλέσουμε το ερμηνευτικό σχήμα που καθιερώθηκε στις αρχές της Μεταπολίτευσης, κυρίως μέσα από το έργο των Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη.¹ Αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη ίσως ελληνική επιστημονική κοινωνιολογική παραγωγή που επιδίωξε να ανιχνεύσει και να θεωρητικοποιήσει τον ρόλο του κράτους στον ελληνικό κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό. Μπορούμε κάλλιστα να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «παράδειγμα» με το βάρος που έχει στην επιστημολογία. Πρώτον, γιατί τα έργα αυτά αποτέλεσαν αναμφισβήτητα τομή ως προς την προδικτατορική φυτοζωούσα κοινωνική επιστήμη και έδωσαν τις συντεταγμένες της μετέπειτα σχετικής επιστημονικής παραγωγής. Δεύτερον, γιατί εδώ και χρόνια εμφανίζονται, κατά την άποψη του γράφοντος, συμπτώματα «κρίσης επιστημονικού παραδείγματος»: κεντρικοί του πυλώνες έχουν βασιμώς αμφισβητηθεί και σε θεωρητικό και σε ιστοριογραφικό επίπεδο· η «κανονική» έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο του ή το επικαλείται παράγει αποτελέσματα τα οποία δημιουργούν «προβλήματα» συνοχής στο γενικό σχήμα, το οποίο εντούτοις μένει αμάχητο γιατί κανένα άλλο δεν έχει προσφερθεί να το αντικαταστήσει.²

Θα είχε ενδιαφέρον η «εκ νέου επίσκεψη» των ανωτέρω θεμελιακών έργων· παρόλα αυτά περιοριζόμαστε στο να υπενθυμίσουμε το θεωρητικό και πολιτικό κλίμα της εποχής, για να το αντιδιαστήσουμε με το πρόσφατο, εντός του οποίου αναδύθηκε ο επιστημονικός διάλογος για την κοινωνία πολιτών.

1. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978· Β. Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Σύγχρονα κείμενα, Αθήνα 1974· Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1972· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977. Παράλληλα σχηματιζόταν η μεταπολιτευτική γενιά των ιστορικών υπό την έντονη επιρροή των *Annales* και την έγκυρη παρουσία των Ν. Σβωρώνου και Κ.Θ. Δημαρά. Είχε προηγηθεί επίσης η δουλειά του J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985 (1968).

2. Η εμφανής παραπομπή της χρησιμοποιούμενης ορολογίας στη «δομή των επιστημονικών επαναστάσεων» του Κuhn ως θεωρηθεί κατ' οικονομία στιλιστική έμφραση και επιβεβλημένη από τα όρια του χώρου, δεδομένου ότι η αναφορά στην επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών θα απαιτούσε πολλές εξηγήσεις.

Όπως είναι γνωστό, το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ευρύτατης θεωρητικής-πολιτικής συζήτηση που διεξαγόταν τότε για τη φύση και τον ρόλο του κράτους –ή, σωστότερα, του καπιταλιστικού κράτους– στην ευρωπαϊκή κυρίως κοινωνική επιστήμη.³ Την ίδια εποχή, η αμερικανική ή η αμερικανόπνευστη πολιτική επιστήμη εγκατέλειπε, αντιθέτως, τον όρο «κράτος» ως αδόκιμο, αφενός γιατί δεν είχε σαφή οριοθέτηση και αφετέρου γιατί έδινε την ψευδή εικόνα ενός ενιαίου υποκειμένου, ενώ δεν ήταν παρά ένα αντιφατικό σύμπλεγμα θεσμών, λειτουργιών και ροών «input-output». Αντί του κράτους καθιέρωνε τον όρο «πολιτικό σύστημα». Στη μετά το 1968 Ευρώπη, ωστόσο, το κλίμα ήταν διαφορετικό. Το πνευματικό περιβάλλον καθοριζόταν από την ηγεμονία των μαρξιστικών ρευμάτων και τα πολιτικά κίνητρα πίσω από τη θεωρία αφορούσαν τον «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», κλειδί του οποίου ήταν το κράτος. Είναι περιττό να θυμίσουμε την κεντρικότητα που είχε στην επαναστατική σοσιαλιστική στρατηγική το ζήτημα του κράτους από την εποχή του Λένιν, του Κάουτσκι και του Γκράμσι μέχρι τον Ν. Πουλαντζά και τον Π. Ινγκράο. Η ανάλυση της «ελληνικής περίπτωσης» επηρεάστηκε ιδιαίτερω από τη θεώρηση του παγκόσμιου συστήματος υπό το πρίσμα του σχήματος «κέντρο-περιφέρεια» –περισσότερο ξεκάθαρα στη δουλειά του Ν. Μουζέλι που εφάρμοξε πισότερα τις κατευθύνσεις της λατινοαμερικανικής νεομαρξιστικής «σχολής της εξάρτησης» και λιγότερο στη συμβολή του Κ. Τσουκαλά η οποία είχε εντονότερο ιστοριογραφικό «προφίλ». Ούτε η μία ούτε η άλλη, όμως, υιοθέτησαν την «τριτοκοσμική» εκδοχή αυτών των θεωριών. Η παρουσία της παραμέτρου «Ευρώπη» ήταν εμφανής και ενεργή, τόσο θεωρητικά όσο και πολιτικά. Πάντως, η γενική θεώρηση του ελληνικού κράτους οδήγησε στον τονισμό των χαρακτηριστικών του ως «περιφερειακού», γεγονός που χρωμάτιζε αρνητικά τόσο το ίδιο όσο και τη σχέση του με την κοινωνία πολιτών.⁴ Άλλωστε, βάραινε ακόμη συντριπτικά η πρόσφατη εθνική τραγωδία της δικτατορίας που έθετε το ερώτημα ποιες αιτίες εξηγούν τη διαφορετική ιστορική πολιτική τροχιά της Ελλάδας σε σχέση με τη Δύση της σταθερής δημοκρατίας.

Όπως συνήθως συμβαίνει κατά τη μετάβαση από τη φάση της παραγωγής στη μετέπειτα γενικευμένη στερεοτυπική χρήση ερήμην των αρχικών επεξεργασιών, το παγιωμένο πλέον «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», καθιέρωσε σιγά-σιγά μια μονοσήμαντα αρνητική «εικόνα» και αξιολόγηση

3. M. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1990.

4. Την κριτική αυτή είχε ασκήσει ο Π. Πιζάνιας, «Κέντρο και περιφέρεια: ιστορία και θεωρία», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987.

του ελληνικού κράτους: διογκωμένο· αντιπαραγωγικό στο μέτρο που αναπληρώνει λειτουργίες στις οποίες δεν μπορεί να αντεπεξέλθει ο φτενός ελληνικός καπιταλισμός (απασχόληση, κανάλια κοινωνικής ανόδου)· παραγωγός πελατειακών σχέσεων που καθλώνουν την «κοινωνία πολιτών». Έτσι το δίπολο έγινε κοινός τόπος. Η ερμηνεία του ελληνικού πολιτικού συστήματος υπό το πρίσμα των πελατειακών σχέσεων και της «κομματοκρατίας» ήταν και είναι ακόμη καθοριστική στο συγκεκριμένο παράδειγμα. Αποτελεί τον εννοιολογικό και υλικό αρμό που συνδέει το κράτος με την κοινωνία και εξηγεί αμυβαίως τα χαρακτηριστικά τους. Το «υπερτροφικό» κράτος ενσωματώνει τους πολίτες σε κάθετα δίκτυα πελατειακών σχέσεων μέσω είτε της ατομικής είτε της κομματικής πατρωνίας, με αποτέλεσμα το ίδιο να γίνεται αναποτελεσματικό και η κοινωνία πολιτών ατροφική και αδύναμη. Η σύγκριση, ρητή ή άρρητη, γινόταν προφανώς με το μοντέλο της αναπτυγμένης Δύσης, η οποία αντιμετωπιζόταν κατά κανόνα ως αδιαφοροποίητο σύνολο, στο μέτρο άλλωστε που η διαφοροποίησή της σε «περιοχικά μοντέλα» (regional models) δεν είχε προχωρήσει ιδιαίτερα στη συγκριτική πολιτική κοινωνιολογία. Πέρα από την ιστορική και δομική διάσταση, η σύγκριση παρείχε και κριτήρια αξιολόγησης, ιδίως για την κοινωνία πολιτών. Οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες πολιτών δεν ήταν απλώς ισχυρές, αλλά είχαν ισχυρά ταξικά συνδικάτα, ταξικές κοινωνικές οργανώσεις, ισχυρά αριστερά κόμματα και ιδεολογική αυτονομία την οποία εξασφάλιζε η ανταγωνιστική μαρξιστική ιδεολογία. Η διαφορετική αξιολόγηση της κοινωνίας πολιτών βασιζόταν όχι τόσο στο κριτήριο της πυκνότητας του «συνεταιρίζεσθαι», αλλά πρωτίστως στο δυναμικό της χειραφέτησης που ενέκλειε λόγω της ανταγωνιστικής ταξικής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Κατ' αντιδιαστολή, η ελληνική περίπτωση που χαρακτηριζόταν από την «κάθετη ενσωμάτωση» των μαζών στα «αστικά κόμματα» μέσω των πελατειακών σχέσεων, ήταν διπλά απορριπτέα: και από την άποψη της λειτουργίας του αναπτυγμένου αστικού κράτους/καπιταλισμού και από τις προσδοκίες της Αριστεράς για τον μετασχηματισμό τους. Με άλλα λόγια, η κοινωνία πολιτών στο «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» προσεγγιζόταν μέσα από μια μαρξιστική ή μαρξίζουσα οπτική παρά μέσα από μια τοκβιλιανή.

Έκτοτε, η αλλαγή της θεωρητικής συζήτησης και του πολιτικού τοπίου διεθνώς υπήρξε ριζική. Σκιαγραφείται ακολούθως προκειμένου να καθοριστεί το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται τα αναλυτικά εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια.

3. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: Η ΧΩΡΙΣΤΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Α. Η «mainstream» πολιτική κοινωνιολογία εξακολουθεί μάλλον να θεωρεί το κράτος «εκτός μόδας» καθώς τη θέση του έχουν σήμερα καταλάβει οι θεσμοί και το κοινωνικό κεφάλαιο. Στο γεγονός έχουν ασφαλώς συμβάλει, αφενός, η πολιτική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και, αφετέρου, η επιρροή των θεωριών της ορθολογικής επιλογής και του μεθοδολογικού ατομισμού. Παράλληλα όμως και με διαφορετική ως επί το πλείστον «ατζέντα», αναπτύχθηκε ένα άλλο ρεύμα που «έφερε πίσω το κράτος» τοποθετώντας το στην καρδιά της ιστορικο-κοινωνικής ανάλυσης.⁵ Η «επιστροφή» έγινε με όρους πολύ διαφορετικούς από το παρελθόν. Την περίοδο που αναδυόταν το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» υπό την ηγεμονία του ευρωπαϊκού μαρξισμού, το αιτούμενο ήταν η διαμόρφωση μιας αναλυτικής θεωρίας του κράτους. Το αίτημα ήταν σαφέστερο στην αλτουσεριανή σχολή και στη (γερμανική κυρίως) σχολή της «λογικής του κεφαλαίου», ενώ στο (ιταλικό κυρίως) γκραμισιανό ρεύμα ετίθετο διαφορετικά. Το θεωρητικό εγχείρημα δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τον σκόπελο του αναγωγισμού, είτε στην ανάλυση του εθνικού επιπέδου είτε και της σχέσης εθνικού-υπερεθνικού.

Το πρόβλημα αυτό εκδηλώθηκε και στο ελληνικό «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» με κύρια επίπτωση την υποτίμηση της γεωπολιτικής και του αυτόνομου ρόλου του ελληνικού κράτους ως υποκειμένου στο πλαίσιο του διεθνούς διακρατικού συστήματος. Ακόμη περισσότερο όμως, θα λέγαμε ότι στο συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα δεν βρήκαν τη δέουσα θέση οι διαδικασίες της «κρατογένεσης» και εν μέρει της «εθνικής ιδέας» –ήταν άλλωστε διαφορετική η επιστημονική ατζέντα της εποχής.

Σε αντιδιαστολή, ένα ιδιαίτερα γόνιμο ρεύμα της σημερινής ιστορικής πολιτικής κοινωνιολογίας επιδιώκει να εντάξει το κράτος στα ιστορικά του συμφραζόμενα και στην καρδιά των εξελίξεων της νεωτερικότητας. Ο στόχος δεν είναι πλέον η παραγωγή μιας αναλυτικής θεωρίας, αλλά η διερεύνηση του ρόλου του κράτους στη διαμόρφωση της νεωτερικότητας και η τύχη του στη σημερινή φάση της παγκοσμιοποίησης. Οι προσεγγίσεις και τα εργαλεία συνδυάζουν τη μαρξική και τη βεμπεριανή παράδοση, ενώ έντονη είναι επίσης η «μπρωντελική» ιστορική θεώρηση. Το σύγχρονο κράτος αντιμετωπίζεται ως αυτόνομος παράγοντας συγκρότησης της νεωτερικότητας που δρα ήδη από τον 16ο-17ο αιώνα, ενορχηστρώνοντας την αλληλεπίδραση

5. Η φράση παραπέμπει προφανώς στο γνωστό έργο των P.B. Evans - D. Rueschemeyer - Th. Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

δύο ανεξάρτητων αλλά αλληλοσχετιζόμενων μεταβλητών: του πολέμου (και της απειλής του πολέμου) στο πλαίσιο του αναδύομένου ευρωπαϊκού διακρατικού συστήματος, αφενός, και της καπιταλιστικής κοσμο-οικονομίας, αφετέρου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετείται η συνδιαμόρφωση και η αλληλεπίδρασή του με την κοινωνία πολιτών. Η κρατική συγκρότηση και οι θεσμικές διευθετήσεις αναδεικνύονται σε ουσιαστική ή αυτόνομη μεταβλητή, παράγουν διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής εξέλιξης, προσφέρουν διαφορετικές «δομές ευκαιριών» στη συλλογική κοινωνική δράση.⁶

Δεν είναι όμως αυτός ο μόνος δρόμος που αναζωογονεί το επιστημονικό ενδιαφέρον για το κράτος. Θα πρέπει να προσθέσουμε τις προκλήσεις που θέτει η παγκοσμιοποίηση στη σημερινή πολιτική επιστήμη και τη θεωρία των διεθνών σχέσεων, καθώς οι επιπτώσεις της εκδηλώνονται τόσο στα εθνικά πολιτικά συστήματα, όσο και τις νέες δομές υπερεθνικής πολιτικής εξουσίας.⁷ Επιπλέον, για «επιστροφή του κράτους» μπορούμε ίσως να μιλάμε και στη συγκριτική πολιτική οικονομία, καθώς υποχωρεί η πολιτική-θεωρητική ηγεμονία που άσκησε ο νεοφιλελευθερισμός στη δεκαετία του 1980. Στο πεδίο αυτό, οι βασικές «προκλήσεις» και αφορμές έχουν δοθεί (α) από την επιμονή που δείχνουν τα διαφορετικά εθνικά ή περιφερειακά «μοντέλα καπιταλισμού» παρά την επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης⁸ και (β) από τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε το «αναπτυξιακό κράτος» στη μεταπολεμική ραγδαία ανάπτυξη της Άπω Ανατολής.⁹

6. Αναφέρομαι σε ένα κεντρικό πυρήνα που περιλαμβάνει ονόματα όπως των I. Wallerstein, M. Mann, A. Giddens, Th. Skocpol, Ch. Tilly, G. Esping-Andersen, R.W. Cox και G. Poggi. Γύρω από αυτόν τον πυρήνα εξακτινώνονται επιστημονικές συμβολές που κατά καιρούς ταξινομούνται υπό διαφορετικές ονομασίες: *statists*, *neostatists*, *state-centered structuralists*, *historical institutionalists*, *state-society perspective* κ.λπ. Για τον μετασχηματισμό του κράτους στην παγκοσμιοποίηση, βλ. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader*, Polity Press, Cambridge 2000.

7. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *ό.π.* J.N. Rosenau, *Turbulence in World Politics*, Princeton University Press 1990· R. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism*, Princeton University Press 2000· R.O. Keohane - J.S. Nye, *Power and Interdependence*, Longman, Νέα Υόρκη 2001 (3η έκδοση).

8. P. Hall - D. Soskice (επιμ.), *Varieties of Capitalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001.

9. Ch. Johnson, *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1995· Linda Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy. Bringing Domestic Institutions Back In*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· A. Kohli, «State, Society, and Development», στο I. Katznelson - H.V. Milner (επιμ.), *Political Science. State of the Discipline*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2002.

Β. Η «κοινωνία πολιτών» έχει γίνει τα τελευταία χρόνια μία από τις δημοφιλέστερες έννοιες μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων για ποικίλους λόγους. Είναι χρήσιμο να καταγράψουμε τους σημαντικότερους, διότι φωτίζουν τον διάλογο, τα ερωτήματα και τις προσδοκίες που επενδύονται σε αυτή. Ο πλέον θεαματικός ήταν ασφαλώς οι λαϊκές εξεγέρσεις της Ανατολικής Ευρώπης το 1989. Αναζωογόνησαν το αντι-αυταρχικό πολιτικό-θεωρητικό φορτίο που είχε παλαιότερα η έννοια, ενώ ταυτόχρονα προέκριναν μια έντονα φιλελεύθερη-αντικρατική και αντιολοκληρωτική εκδοχή της.¹⁰ Ένας άλλος λόγος αναζωογόνησης του ενδιαφέροντος ήταν το βάρος που δίνει στην κοινωνία πολιτών ο αμερικανικός κυρίως συντηρητισμός, κινούμενος είτε στο πλαίσιο του ρεπουμπλικανισμού είτε του κοινοτισμού. Το κίνητρο εδώ είναι η ανησυχία για τη φθορά, την απο-πθικοποίηση, την πολιτική αποξένωση και τη χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής στα δημοκρατικά καθεστώτα της ύστερης νεωτερικότητας και των παγκοσμιοποιούμενων κοινωνιών. Η «κοινωνία πολιτών» αξιοδοτείται θετικά καθόσον αναγορεύεται στον χώρο όπου διατηρείται, αναπαράγεται ή μπορεί να παραχθεί η αρετή, η εμπιστοσύνη, το κύρος και το «citizenship» –κοντολογία, τα αναγκαία συστατικά της κοινωνικής συνοχής και των αντίστοιχων συμπεριφορών. Το θέμα διασταυρώθηκε και εν μέρει επικαλύφθηκε με τις θεωρίες του «κοινωνικού κεφαλαίου», της «εμπιστοσύνης» κ.λπ.¹¹ Ένας τρίτος λόγος αναζωογόνησης του ενδιαφέροντος για την κοινωνία πολιτών ήταν ο «τρίτος δρόμος», οι αναζητήσεις δηλαδή στον χώρο του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού μιας νέας μεταρρυθμιστικής «φιλοσοφίας» που θα είχε ακριβώς το επίκεντρό της στην κοινωνία πολιτών η οποία θα θεωρείτο ως χώρος ατομικής-κοινωνικής αυτονομίας, σε αντιδιαστολή με τις ιεραρχικές σχέσεις του κράτους και τις εκ-

10. V. Havel, «Politics, Morality and Civility», στο D.E. Ederly (επιμ.), *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη 2000· R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Catto & Windus, Λονδίνο 1990· J. Keane, *Civil Society*, Polity Press, Cambridge 1998 και κυρίως οι επεξεργασίες των ηγετών της πολωνικής «Αλληλεγγύης», βλ. J. Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999, κεφ. 7.

11. Για μια επισκόπηση της σχετικής συζήτησης και των εσωτερικών διαφοροποιήσεών της, βλ. D.É. Ederly (επιμ.), *ό.π.* Για το «κοινωνικό κεφάλαιο» σε σχέση με την κοινωνία των πολιτών, οι υποχρεωτικές αναφορές είναι βεβαίως οι P. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993, και J.S. Coleman, «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, τχ. 94, 1988. Για μια άλλη προσέγγιση, βλ. A. Portes, «The Two Meanings of Social Capital», *Sociological Forum*, τόμ. 15, τχ. 1, 2000, σ. 1-12.

μεταλλευτικές-οικονομικά εγωιστικές σχέσεις της αγοράς` ή ιδωμένης από τη σκοπιά των θεσμών, ένας χώρος στον οποίο κυριαρχεί η «λογική της αμοιβαιότητας» έναντι της «ανταλλαγής» ή της «αναδιανομής», κατά τον γνωστό τριμερή διαφορισμό του Κ. Πολάνι.¹² Θεωρητικά συγγενές, αν και πολιτικά συνήθως διαφορετικό, είναι το ενδιαφέρον για την κοινωνία πολιτών ως χώρο συγκρότησης και δράσης των «νέων κοινωνικών κινήματων», των ΜΚΟ, και γενικότερα των μη παραδοσιακών μορφών κοινωνικοπολιτικής δράσης.¹³ Τέλος, η κοινωνία πολιτών αποτελεί σταθερό θέμα στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση με κεντρικό ερώτημα αν ζούμε τις απαρχές σχηματισμού μιας παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών. Εδώ η έμφραση έχει δοθεί στον ρόλο των διεθνών ΜΚΟ και των διεθνοποιημένων κοινωνικών κινήματων.¹⁴

Γ. Από τη σύντομη ανασκόπηση γίνεται έκδηλο ότι, ενώ στην κλασική πολιτική σκέψη κράτος και κοινωνία πολιτών ήταν οι αδιαίρετες όψεις ενός και του αυτού θεωρητικο-πολιτικού λόγου, σήμερα η στενή αυτή σχέση συχνά παρουσιάζεται χαλαρή ή άρρητη. Το γεγονός δεν ερμηνεύεται με τον συνήθη και φυσιολογικό καταμερισμό επιστημονικών πεδίων ή ενδιαφερόντων. Υπάρχουν ουσιαστικότερες θεωρητικές και πολιτικές αιτίες. Ως προς τις πρώτες, είναι γνωστό ότι οι «ολιστικές θεωρίες» βρίσκονται σε υποχώρηση, αν όχι σε δυσμένεια, γεγονός που ενθαρρύνει την αυτονόμηση των επιμέρους κοινωνικών σφαιρών ως αντικειμένων θεωρητικοποίησης και ανάλυσης. Κανονικά, η αυτονόμηση θα έπρεπε να δηλώνει –εάν όχι να εξετάζεται– τις αλληλεπιδράσεις και τις αλληλοσυνδέσεις. Αυτό όμως συχνά δεν συμβαίνει, με αποτέλεσμα να υφέρπουν παραδοχές και προϋποθέσεις που μένουν άρρητες ή ανεξερεύνητες. Το ίδιο συμβαίνει με τις πολιτικές αιτίες. Η γενική επικράτηση της καπιταλιστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας στον αναπτυγμένο κόσμο, καθιερώνει ένα «κοινωνικό όλο» χωρίς ισχυρές θεωρητικο-πολιτικές εναλλακτικές εκδοχές, γεγονός που υποβαθμίζει την ανάγκη «προβληματοποίησης» των βασικών δομών των σύγχρονων κοινωνιών. Άλλωστε, τα διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα συνεπάγονται περιορισμένες πρακτικές διαφοροποιήσεις. Οι συνεπαγωγές, για παράδειγμα, του φιλελεύθερου συντηρητισμού, του μετριοπαθούς φιλελευθερισμού, του σοσιαλφιλελευθερισμού, του μετριοπαθούς κοινισμού, του ρεπουμπλικανισμού και της μετριοπα-

12. Κ. Πολάνι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νηοίδες, Αθήνα 2006 (1944).

13. Βλ. μεταξύ άλλων, R.P. Appelbaum - W.I. Robinson (επιμ.), *Critical Global Studies*, Routledge, Νέα Υόρκη 2005.

14. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *ό.π.* CIVICUS, *Civil Society at the Millennium*, Kumarian Press & Civicus, Connecticut 1999.

θούς σοσιαλδημοκρατίας για το κράτος δεν αποτελούν ασφαλώς ριζικές εναλλακτικές πολιτικές προτάσεις.

Η λειψή «προβληματοποίηση» της αυτονόμησης των κοινωνικών σφαιρών εκδηλώνεται ιδιαίτερος στις προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών. Εξετάζεται συνήθως ως μια διακριτή κοινωνική σφαίρα, ο χαρακτήρας και οι λειτουργίες της οποίας αλληλεπιδρούν με την αγορά και το κράτος, αλλά αυτές οι αλληλεπιδράσεις μένουν συχνά στο επίπεδο μιας απλής δόλωσης για λόγους επιστημονικής προφύλαξης, χωρίς να αποσαφηνίζονται θεωρητικά ή αναλυτικά. Είναι σαφές ότι αυτή η παθολογία της τρέχουσας συζήτησης δημιουργεί επιστημονική και πολιτική σύγχυση.

4. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ «ΤΟΤΕ» ΚΑΙ «ΤΩΡΑ»

Οι προσεγγίσεις των ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων για την κοινωνία πολιτών εντάσσονται κατά κανόνα στις τρεις τελευταίες προαναφερθείσες κατηγορίες. Εκφράζουν τις επιστημονικές αναζητήσεις και πολιτικές αγωνίες παλαιότερων και νεότερων επιστημόνων για την πορεία του εκουγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα¹⁵ ή/και για την ενδυνάμωση των εναλλακτικών κοινωνικών κινήσεων¹⁶ ή/και για την ανάπτυξη της υπερεθνικής κοινωνίας πολιτών¹⁷ ή/και για το φαινόμενο των ΜΚΟ και του εθελοντισμού στη χώρα.¹⁸ Αναλόγως επιλέγονται οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται προκειμένου να γίνει «επιχειρησιακή» (operational) η έννοια, αν και συνήθως υιοθετείται αυθορμήτως σχεδόν μια «τοκβιλιανή» εκδοχή η οποία επιδιώκει να υπολογίσει ποσοτικά την εξέλιξη του «συνεταιρίζεσθαι» (assosiationism) στη σημερινή Ελλάδα. Επιπλέον, οι προσεγγίσεις διαφοροποιούνται από μελετητή σε μελετητή ως προς δύο πρόσθετα κριτήρια: (α) αν αντιμετωπίζουν ή

15. Ο κύκλος της «Παρέμβασης» και του περιοδικού *Κοινωνία Πολιτών*, ψυχή των οποίων είναι ο Νίκος Μουζέλης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

16. Ι.Α. Μποτετζιάγας, «ΜΚΟ και κοινωνία πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων», *Ελληνικά Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Μάιος 2006, σ. 71-95.

17. Π. Σκλιάς - Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

18. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις: οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Ινστιτούτο V-PRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2003.

όχι τη σχέση της με το κράτος ως παιχνίδι «μηδενικού αθροίσματος» του τύπου: ό,τι «δυναμώνει» το μεν αδυνατίζει τη δε και, αντιστρόφως (β) αν υιοθετούν μια «ρεαλιστική» αντίληψη για την κοινωνία πολιτών ή μια μονοσήμαντα θετική και κανονιστική. Αν, δηλαδή, την αντιμετωπίζουν και την ορίζουν ως ένα κοινωνικό πεδίο αντιθετικών «λογικών» και συμπεριφορών ή αν αναζητούν σε αυτή προεικονίσεις της «καλής κοινωνίας».

Έτσι, ο Δ.Α. Σωτηρόπουλος αξιοποιεί συστηματικά τα εμπειρικά στοιχεία για τις ομάδες πίεσης, τις εθελοντικές οργανώσεις, ενώ ταυτόχρονα μάς προειδοποιεί σωστά για τη σημασία των άτυπων συσσωματώσεων στην ελληνική περίπτωση. Επίσης, απορρίπτει ρητά τη σχέση μηδενικού αθροίσματος και στέκεται κριτικά έναντι μιας μονοσήμαντης θετικής αξιολόγησης της κοινωνίας πολιτών. Η Ρ. Παναγιωτοπούλου επιχειρεί τους δικούς της ποσοτικούς υπολογισμούς του εθελοντισμού, ενώ ο Ν. Λιοναράκης εστιάζει στη σημασία των ΜΚΟ για τη σύγχρονη κοινωνία πολιτών.¹⁹ Ο Ι.Α. Μποτετζάγιας μελετώντας τις περιβαλλοντικές οργανώσεις, προσθέτει στο ποσοτικό στοιχείο το «πώς» της δράσης τους, επιδιώκοντας να διαμορφώσει κριτήρια αξιολόγησης (διαφάνεια, λογοδοσία, νομιμοποίηση, ανεξαρτησία από την πολιτική εξουσία), ενώ συμμαρτίζεται την αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα που υιοθετούν συνήθως όσοι προσεγγίζουν την κοινωνία πολιτών από τη σκοπιά των εναλλακτικών κινήματων.²⁰ Ο Ν. Μουζέλης υπογραμμίζει με έμφαση την ανάγκη να εντάξουμε την κοινωνία πολιτών μέσα από μια συνολική θεώρηση των βασικών θεομικών σφαιρών και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αξιών που πρέπει να διέπουν κάθε μία από αυτές.²¹ Την ίδια όμως στιγμή, υιοθετεί μια ξεκάθαρα αρνητική αξιολόγηση για το κράτος και τα κόμματα, ενώ μένει σταθερά προσπλωμένος στο σχήμα των πελατειακών σχέσεων ως κυρίαρχο της σχέσης κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα. Η επιλογή αυτή καταλήγει στην υιοθέτηση μιας σχέσης «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ ελληνικού κράτους, κομμάτων και κοινωνίας πολιτών η οποία είναι, κατά την άποψή μας, αστήρικτη τόσο στο επίπεδο της συγχρο-

19. D.A. Sotiropoulos - E. Karamagioli, «Greek Civil Society: The Long Road to Maturity», www.access2democracy.org (15/9/2006)· Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004· Δ.Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, ό.π.· Ρ. Παναγιωτοπούλου, ό.π.· Ν. Λιοναράκης, *Οι συνέπειες του «γατόσκυλου»*. Κοινωνική πολυπλοκότητα και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

20. Ι.Α. Μποτετζάγιας, ό.π.

21. Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα χ.χ.

νικής πολιτικής ανάλυσης, όσο και ιστοριογραφικά. Έτσι, π.χ., στην ιστορική ανασκόπηση της μεταπολεμικής Ελλάδας από τη σκοπιά της «κοινωνίας πολιτών» την οποία προτείνουν από κοινού με τον Γ. Παγουλάτο χρησιμοποιώντας ως επιχειρησιακή μεταβλητή τον βαθμό διάδοσης των ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων, παραγνωρίζουν τον αποφασιστικό ρόλο που είχαν τα (αντιπολιτευόμενα κυρίως) κόμματα στην υπεράσπιση και τη διεύρυνσή τους.²² Τέλος, ο Α. Μακρυδημήτρης και ο Δ. Δημητράκος επιχειρούν μια πολιτικοθεωρητική προσέγγιση στο πλαίσιο της φιλελεύθερης «ανοιχτής κοινωνίας». Πρεσβεύουν μια «κανονιστική» εν πολλοίς αντίληψη της κοινωνίας πολιτών ως χώρου καλλιέργειας της ελευθερίας και της εμπιστοσύνης.²³

Αντίθετα με την έννοια της κοινωνίας πολιτών, το κράτος δεν έχει αποχολώσει ιδιαιτέρως την ελληνική επιστημονική κοινότητα ούτε σε επίπεδο αναλυτικής θεωρίας – η οποία έτσι κι αλλιώς είναι εκτός μόδας διεθνώς – ούτε όμως σε επίπεδο ιστορικής κοινωνιολογίας, στο οποίο έχουν υπάρξει ιδιαίτερα γόνιμες εξελίξεις. Το κράτος έχει παραχωρήσει τη θέση του στους θεσμούς και η μελέτη εστιάζεται κυρίως στα θέματα της δημόσιας διοίκησης, των δημόσιων πολιτικών και του εξευρωπαϊσμού τους («Europeanisation»).

Η προηγούμενη συνοπτική ανασκόπηση καθιστά φανερή τη διαφορά του θεωρητικού πλαισίου, των αναλυτικών εργαλείων, όπως επίσης και των πολιτικών προσδοκιών της σημερινής συζήτησης (όσον αφορά κυρίως την κοινωνία πολιτών) σε σχέση με την προ τριακονταετίας έρευνα που παρήγαγε και στήριξε το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Παρά όμως τη διαφορά, υπάρχει ένα σημαντικό συνδεδετικό στοιχείο: η επιμονή στο στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» και η κοινή διαπίστωση ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική και αδύναμη. Κατά συνέπεια, η σημερινή επιστημονική και πολιτική συζήτηση εστιάζεται στο ερώτημα: «αλλάζει κάτι; δυναμώνει παράλληλα με τον γενικό εκουγχρονισμό της χώρας; και αν ναι, πώς και πόσο;». Πιο έντονες όμως είναι οι διαφορές μεταξύ του «τότε» και του «τώρα», όπως ήδη έχουμε επισημάνει. Στον πρώτο κύκλο, κέντρο του θεωρητικού και πολιτικού ενδιαφέροντος ήταν το

22. Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, Δεκέμβριος 2003, σ. 5-29.

23. Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.* Δ. Δημητράκος, «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.* Ειδικά ο Α. Μακρυδημήτρης αναζητά κριτήρια «ξεσκαρταρίσματος» των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών που δεν ανταποκρίνονται στο κανονιστικό πρότυπο.

κράτος, στον δεύτερο είναι η κοινωνία πολιτών. Πρόκειται μόνο για μια θεματική μετατόπιση; Όχι, γιατί καταρχάς δηλώνει ανοιχτά ή υπόρρητα μια διαφορετική αξιολόγηση. Το κράτος και τα κόμματα αξιοδοτούνται αρνητικά, ενώ η κοινωνία πολιτών φύσει ή δυνάμει θετικά. Και στον πρώτο κύκλο, η ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών αντιμετωπιζόταν ως θετική και στρατηγική προοπτική, αλλά στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής ή μαρξίζουσας προσέγγισης που θεωρητικοποιούσε, αξιολογούσε και καθιστούσε πεδίο ενιαίας συλλογικής δράσης όλο το φάσμα των σχέσεων κράτους-κομμάτων-κοινωνίας πολιτών-αγοράς.

Ο δεύτερος κύκλος, ακολουθώντας τη τροπή της διεθνούς και κυρίως της αγγλοσαξονικής συζήτησης για την κοινωνία πολιτών, τείνει να προσλάβει μια «τοπολογική» χαρακτήρα εξειδίκευση νεοτοκβιλιανής υφής, σε βάρος μιας γενικότερης θεώρησης των «θεσμικών σφαιρών στις οποίες διαφοροποιούνται οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες».²⁴ Οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις χάνονται ή δεν εννοιολογούνται καθόλου. Το αποτέλεσμα είναι να επικρατεί «αυθορμήτως» μια αντικρατική και αντικομματική αντίληψη στην οποία συναντώνται οι φιλελεύθερες, οι «νεοκινηματικές» και οι σοσιαλφιλελεύθερες προσεγγίσεις.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θεωρούμε ότι συμβαίνει μια εξάρθρωση του θεωρητικού και του πολιτικού λόγου αναφορικά με το δίπολο κράτος-κοινωνία πολιτών. Η εξάρθρωση των λόγων αλληλεπιδρά με την αποσπασματικότητα και εν τέλει με το ατελέσφορο των μεταρρυθμιστικών στρατηγικών, όπως επίσης και με τον κατακερματισμό ή την αδυναμία συντονισμού των κοινωνικών υποκειμένων από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ-ΚΡΑΤΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Ποιες θεωρητικές προσεγγίσεις, ποια νέα αναλυτικά εργαλεία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για να ξεπεραστούν αυτές οι αδυναμίες ρίχνοντας νέο φως όπου χρειάζεται, στην κοινωνία πολιτών και στο κράτος στην Ελλάδα;

Α. Ας σταθούμε αρχικά στην κοινωνία πολιτών. Οι εννοιολογικές δυσκολίες που παρουσιάστηκαν ήδη δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Σχεδόν κάθε άρθρο για την κοινωνία πολιτών αρχίζει με τη δήλωση ότι ο ορισμός

24. Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.*, σ. 14.

της συνιστά πρόβλημα. Η δυσκολία πηγάζει από τον χαρακτήρα της έννοιας, καθόσον δεν έχει ούτε θεσμική σαφήνεια ούτε επιδέχεται «τοπολογικούς» ορισμούς.²⁵ Πρόκειται για μια αναλυτική έννοια που ορίζεται μόνο στο πλαίσιο του θεωρητικού λόγου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και της στρατηγικής δράσης την οποία καλείται να εξυπηρετήσει. Προκύπτει από τη γενικότερη θεώρηση του «κοινωνικού όλου» που κάθε θεωρία προτείνει και ειδικότερα από τη σχέση κράτους-κοινωνίας-οικονομίας.²⁶ Γι' αυτό άλλωστε έχει χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο όλων σχεδόν των θεωρητικών «παραδειγμάτων»: του φιλελεύθερου, του μαρξιστικού, του ρεπουμπλικανικού, του κοινοτιστικού και επομένως έχει κληθεί να υπηρετήσει διαφορετικές έως αντιθετικές «μεταρρυθμιστικές φιλοσοφίες». Ο μελετητής, λοιπόν, είναι υποχρεωμένος να εξηγήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο την εντάσσει, πόσο μάλλον που αρκετές από τις τρέχουσες ταξινομήσεις δεν είναι ικανοποιητικές.

Εκτενής αναδρομή στην ιστορία της έννοιας δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου.²⁷ Κρίνεται όμως σκόπιμο να ανασυρθούν από την κλασική πολιτική σκέψη τέσσερις «αρχετυπικές» χρήσεις ως κατάλληλες να ταξινομήσουν τη σύγχρονη συζήτηση –αυτές αναφέρονται στους Σμιθ, Χέγκελ, Τοκβίλ και Γκράμσι.

(α) *Κοινωνία πολιτών ως αρμονικά αυτορρυθμιζόμενη κινητήριος δύναμη «εκπολιτισμού».* Για τον Άνταμ Σμιθ κοινωνία πολιτών είναι ο χώρος των ιδιαίτερων συμφερόντων τα οποία ενορχηστρώνονται αρμονικά από το «αόρατο χέρι της αγοράς» ώστε το σύνολό τους να παράγει γενική ευημερία και να γίνεται συμβατό με τους οικουμενικούς στόχους του φιλελεύθερου κράτους. Αυτή τη θεώρηση επιθυμεί να ανανεώσει το «νεοφιλελεύθερο παράδειγμα», παρότι έχουν παρέλθει αιώνες από την εποχή της αθωότητας της ανερχόμενης αστικής τάξης. (β) *Κοινωνία πολιτών ως σύστημα ανταγωνιστικών και εγωιστικών αναγκών.* Για τον Χέγκελ, η κοινωνία πολιτών χαρακτηριζόταν ως το «σύστημα των αναγκών» που έχει υπερβεί τον στενό ορίζοντα της οικογένειας. Α-

25. Ο L. Ray, «Civil Society and Public Sphere», στο K. Nash - A. Scott, (επιμ.), *Political Sociology*, Blackwell Publishing, 2004, παρατηρεί: «Η κοινωνία πολιτών και οι δημόσιες σφαίρες γίνονται καλύτερα κατανοητές ως πολλαπλές διαδικασίες παρά σαν "τόποι"» (σ. 228).

26. «Οι χρήσεις της κοινωνίας των πολιτών είναι "theory-laden" τόσο που γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται» M.N. Jensen, «Concepts and conceptions of civil society», *Journal of Civil Society*, τόμ. 2, τχ. 1, Μάιος 2006.

27. Για τέτοιες ανασκοπήσεις παραπέμπουμε πρωτίστως στο J. Ehremberg, *ό.π.*, και στο J.L. Cohen - A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge 1992. Λιγότερο φιλόδοξο είναι το M. Edwards, *Civil Society*, Polity Press, Cambridge 2004.

ποτελεί πεδίο εκδίπλωσης του εγωιστικού συμφέροντος και του οικονομικού ατομισμού, έναντι των οποίων το κράτος, ως υπέρτατη βαθμίδα οικουμενικής ηθικής και ορθού λόγου, αναλαμβάνει να εγκαθιδρύσει μια νέα αρχή κοινωνικής συνοχής. Αυτή η εκδοχή παραμένει σήμερα ως σημείο αναφοράς των θεωρήσεων που εστιάζονται στον διευθυντικό και ηθικό ρόλο του κράτους. (γ) *Κοινωνία πολιτών αντικρατικιστικό-αντιαυταρχικό ανάχωμα*. Για τον Τοκβίλ, κοινωνία πολιτών είναι η εθελοντική αυτοοργάνωση σε ποικίλες ενώσεις οι οποίες λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας έναντι του κινδύνου της τυραννίας της πλειοψηφίας και της εγγενούς λαϊκιστικής δυναμικής της μοντέρνας εξισωτικής δημοκρατίας. Οι επιπτώσεις των αντιθέσεων και των ανισοτήτων της καπιταλιστικής οικονομίας αντιμετωπίζονται σαφώς ως υποδεέστερη πηγή «ανησυχίας». Αυτή η φιλελεύθερη-αντικρατική εκδοχή μπορεί να θεωρηθεί η επικρατούσα σήμερα. (δ) *Κοινωνία πολιτών ως πεδίο συναινετικής υποταγής και χειραφετικής αυτονομίας*. Ο Γκράμσι, κινούμενος σε μια χεγκελιανή-μαρξική ανάλυση της κοινωνίας πολιτών, επιδιώκει να υπερβεί το μειονέκτημα του αναγωγισμού. Εξετάζει την κοινωνία πολιτών ως ένα σύμπλεγμα θεσμών, διαδικασιών και πρακτικών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και εξασφαλίζεται η συναίνεση των κυριαρχούμενων, πέρα και πριν από τη στενά καταπιεστική λειτουργία του κράτους. Ταυτόχρονα και αντίρροπα, η κοινωνία πολιτών είναι ο τόπος οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας, της δύναμει ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων. Η κοινωνία πολιτών αναδεικνύεται επομένως ως έννοια εγγενώς αντιφατική και διττή, καθόσον συνυπάρχουν ανταγωνιστικά η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση.

Θεωρούμε ότι η γκραμισιανή προσέγγιση προσφέρει την καταλληλότερη θεώρηση των σχέσεων κράτους-κοινωνίας πολιτών-οικονομίας, στο μέτρο βεβαίως που μπορεί να αποδεσμευτεί από ξεπερασμένες θεωρητικές και πολιτικές όψεις.²⁸ Σκιαγραφεί πράγματι μια θεωρία της κοινωνίας πολιτών που διαθέτει έξι ισχυρά σημεία. (α) Στις κοινωνίες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών δεν αναλογεί στη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού. Η στενή σύμπλεξη φορέων και λειτουργιών δημόσιου και ι-

28. Ως προς το θέμα μας, αυτό σημαίνει καταρχάς την απαλλαγή από την κομμουνιστική εσχατολογία του «μαρασμού του κράτους» και της απορρόφησης του από την κοινωνία των πολιτών. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η αναθεώρηση αυτή δεν προκαλεί τόσο βαθιές «αντινομίες» στο γκραμισιανό σχέδιο και στη δυνατότητα να αποτελέσει σημείο αναφοράς μιας «ριζοσπαστικής-μεταρρυθμιστικής στρατηγικής», όσο πιστεύουν οι J.L. Cohen - A. Arato, *ό.π.*, σ. 149 κ.ε., ξεκινώντας από μια άδικη κριτική στον Γκράμσι για «λειτουργισμό».

διωτικού χαρακτήρα, διατρέχει και θολώνει τα όρια κράτους-κοινωνίας πολιτών. (β) Η κοινωνία πολιτών έχει αντιφατικό χαρακτήρα, είναι πεδίο αντιθέμενων «λογικών» και εγγενών δυναμικών. Η αντιφατικότητα διαμορφώνεται από την επίδραση που ασκούν η καπιταλιστική οικονομία, η κρατική εξουσία και οι άλλες πηγές εξουσίας πάνω στις κοινωνικές σχέσεις. (γ) Η κοινωνία πολιτών, επομένως, δεν μπορεί να εννοιολογηθεί και να αναλυθεί έξω από τις σχέσεις με το κράτος και την αγορά. Χρειάζεται δηλαδή να ενταχθεί σε ένα ιστορικό-θεωρητικό σχήμα που συνεξετάζει τις «λογικές» των διαφορετικών θεσμικών σφαιρών και των αλληλεπιδράσεών τους, εντοπίζοντας τόσο τα εγκάρσια ενοποιητικά στοιχεία όσο και τις συστημικές και κοινωνικές αντιφάσεις. (δ) Η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών δεν είναι «μηδενικού αθροίσματος». Ισχυρό κράτος και ισχυρή κοινωνία πολιτών κατά κανόνα συμβαδίζουν. (ε) Η ύπαρξη μιας «πλούσιας» και «πυκνής» κοινωνίας πολιτών συναρτάται με τον βαθμό ανάπτυξης της χώρας και επιβάλλει πιο σύνθετες και πολιτισμικά απαιτητικές πολιτικές στρατηγικές και συλλογικά υποκείμενα. (στ) Οι οργανώσεις και οι συλλογικότητες που διαμορφώνονται και δραστηριοποιούνται στην κοινωνία πολιτών δεν είναι αυτόχηρμα «καλές». Η «civil» και η «uncivil» societies συνυπάρχουν και συμπλέκονται.²⁹ Η διάκριση, η αξιολόγηση γίνεται μόνο υπό το πρίσμα της θεωρίας και της πολιτικής. Στο ίδιο πεδίο κρίνεται η δυνατότητα συντονισμού και σύγκλισης της δράσης των διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων πέρα από τα όρια του «μερικού συμφέροντος» τους και της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. (ζ) Η συγκεκριμένη προσέγγιση προσφέρει τρόπους συνδυασμού της αναλυτικής και της αξιολογικής προσέγγισης. Μπορούμε να δούμε «πώς πραγματικά είναι» η κοινωνία πολιτών και ποιες όψεις ή δυναμικές της αντιπροσωπεύουν το «πώς θα θέλαμε να είναι η καλή κοινωνία».

Θεωρούμε τα ανωτέρω εναύσματα που δίνει η γκραμισιανή εκδοχή γόνιμα όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά ιδιαίτερα για την ιστορική και την πολιτική κοινωνιολογία της «ελληνικής περίπτωσης». Αντιθέτως, θεωρούμε ιδιαίτερα απρόσφορη την εξιδανικευτική θεώρηση της κοινωνίας πολιτών που διατρέχει μεγάλο μέρος της αγγλοσαξονικής θεωρίας και πολιτικής. Επιπλέον, μια μεταρρυθμιστική στρατηγική που ξεκινά από την αντιπαράθεση της «καλής» κοινωνίας πολιτών με το «κακό» κράτος και τα «κακά» κόμματα, έχει ξαστοχήσει ήδη από τη μεθοδολογική και θεωρητική της αφετηρία. Δύσκολα θα

29. J.C. Alexander, *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, Sage, 1998. Το ίδιο ζήτημα θέτουν και επιφανείς θεωρητικού του «κοινωνικού κεφαλαίου»: βλ. A. Portes, ό.π.

βρει «τόπο να σταθεί για να κινήσει» όχι τη γη, αλλά ούτε τη μικρή Ελλάδα.

Β. Προηγουμένως όμως, ας σταθούμε στον άλλο πόλο, στο κράτος, καθόσον ορισμένες ιστορικο-κοινωνιολογικές θεωρήσεις της τελευταίας εικοσαετίας προσφέρουν χρήσιμα εργαλεία για την ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης. Αναφερόμαστε σε εκείνες τις προσεγγίσεις που εξετάζουν την «αυτονομία του κράτους», την κρατική ικανότητα («state capacity»), είτε ως ανεξάρτητη μεταβλητή είτε ως βαρύνουσα συνιστώσα στο πλέγμα των αιτιωδών σχέσεων που ερμηνεύουν μεγάλες μακροκοινωνικές διαδικασίες. Η προσέγγιση αυτή σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση και την ενθάρρυνση που το φαινόμενο αυτό έδωσε σε περισσότερο σύνθετες και πολυαιτιακές ερμηνείες της νεωτερικότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η μεταβλητή «κρατική ικανότητα», εκφράζει τον βαθμό που το κράτος δρα διαμορφωτικά στην ιστορική συγκυρία, διηθεί τις γενικές τάσεις προσδίδοντάς τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, διαμορφώνει τις «εθνικές εκδοχές» ανάλογα με τη θεσμική του οργάνωση και τις σχέσεις του με την κοινωνία πολιτών. Ο Μ. Mann έχει προτείνει τη διάκριση δύο όψεων της κρατικής ικανότητας, της «δεσποτικής» (despotic) και των υποδομών (infrastructural).³⁰ Στο ίδιο πνεύμα, η Linda Weiss έχει χρησιμοποιήσει τον –πιο εύηχο στα ελληνικά– όρο δεσποτική και συντονιστική.³¹ Η πρώτη ορίζεται ως η ικανότητα επιβολής του κράτους στην κοινωνία πολιτών και πηγάζει από το εύρος των δράσεων που μπορούν να αναλάβουν οι κρατικές ηγεσίες χωρίς να έλθουν σε καθιερωμένες διαπραγματεύσεις με ομάδες της κοινωνίας πολιτών. Η δεύτερη, αντίθετα, είναι η θεσμική ικανότητα του κεντρικού κράτους να διεισδύει στην επικράτειά του και να επιμελείται με τους θεσμούς του την εφαρμογή των συλλογικών αποφάσεων. Είναι συλλογική εξουσία, εξουσία μέσω της κοινωνίας, συντονισμός της κοινωνικής ζωής μέσω των κρατικών υποδομών. Τόσο η έμφαση στον αυτόνομο ρόλο του κράτους ως διαμορφωτή της νεωτερικότητας, όσο και η ανωτέρω διάκριση της ισχύος του, προσφέρονται κατά την άποψή μας, για την καλύτερη κατανόηση του ρόλου του κράτους στην ελληνική περίπτωση, στην οποία θα επικεντρωθούμε τώρα.

Το ερώτημα ύστερα από την προηγηθείσα ανασκόπηση είναι κατά πόσον χρειάζεται και μπορούμε να επανεξετάσουμε το στερεότυπο «υπερτροφικό

30. M. Mann, *The Sources of Social Power*, τόμ. I, II, Cambridge University Press, Cambridge 1986/1993, σ. 59. Μ. Μαν, *Κράτη, πόλεμος και καπιταλισμός*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006 (1988).

31. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic Development. A Comparative Historical Analysis*, Polity Press, Cambridge 1995.

κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» αξιοποιώντας τα ανωτέρω πορίσματα. Επιχειρείται καταρχάς η προσέγγιση του «στερεότυπου» από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών.

6. ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΑΥΣΗΜΜΕΝΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΓΕΝΙΚΕΥΣΗΣ

Α. Απορρίπτοντας κατά τα προηγούμενα μια κανονιστική ή μια απλώς εξιδανικευτική οπτική, αντικείμενό μας είναι η «υπαρκτή κοινωνία πολιτών» στην Ελλάδα. Το πρόβλημα που θέτουμε έχει δύο σκέλη. Το πρώτο αφορά την ισχύ της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, ενώ το δεύτερο τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να εννοιολογήσουμε τις αντιφατικές «λογικές» που τη διαπερνούν.

Ας θέσουμε το πρώτο με μορφή ερωτήματος: πόσο «ατροφική» μπορεί να θεωρηθεί μια «κοινωνία πολιτών» που είναι ικανή να αιχμαλωτίζει συχνά τις κρατικές λειτουργίες και να τις υποτάσσει στις δικές τις ιδιωτικές στρατηγικές; Ή, ακόμη χειρότερα, να τις διαφθείρει; Τα παραδείγματα είναι τόσα ώστε καθιστούν το ερώτημα απολύτως εύλογο: στην εκπαίδευση, στην υγεία, στη διαχείριση των κοινοτικών πόρων, στην πολεοδομική-οικιστική δραστηριότητα, στη δύναμη αρνησικυρίας πολλών «τοπικών κοινοτήτων», στις πολυάριθμες «out of my yard» κινήσεις κ.λπ. Το ζήτημα είναι αν κατά πόσον τα παραδείγματα αυτά απαιτούν ή όχι μια ερμηνεία που να αναθεωρεί την αντίληψη της «ατροφικής κοινωνίας πολιτών».

Αφετηρία κάθε ερμηνείας είναι ασφαλώς η γνωστή μορφολογία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας-οικονομίας της Ελλάδας που χαρακτηρίζεται από τη σύγχυση των ορίων δημόσιου και ιδιωτικού, την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου και τη δημοσιοποίηση του ιδιωτικού. Από την άποψη της δομικής ανάλυσης, το φαινόμενο αποτελεί εκδήλωση της ασάφειας των ορίων, της αλληλοδιείσδυσης και αλληλοεπικάλυψης των «κοινωνικών σφαιρών» και των αρχών οργάνωσής τους. Δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα, ούτε μόνο για εκδήλωση «καθυστέρησης». Η μεταβολή των ορίων και η αλληλοδιείσδυση αποτελούν κανονικό φαινόμενο και παίρνουν διαφορετικές μορφές ανάλογα με την ιστορική περίοδο και το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας. Στην Ελλάδα, όπως συνήθως συμβαίνει, το «σύγχρονο» και το «παραδοσιακό» συνυπάρχουν και αλληλοσυμπλέκονται.

Το στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» αντι-

μετωπίζει κατά κανόνα το ανωτέρω φαινόμενο υπό το πρίσμα των «πελαταιακών σχέσεων» και της «κομματοκρατίας», υιοθετώντας ρητά ή άρρητα τη θέση ότι η πλευρά του κράτους/δημοσίου είναι η ισχυρή ανεξάρτητη μεταβλητή, ενώ η πλευρά της κοινωνίας πολιτών και της οικονομίας είναι αδύναμες εξαρτημένες. Η αριστερά αυτή παραδοχή καθιστά το «στερεότυπο» αυτοεκπληρούμενη προφητεία, η οποία μάλιστα επικυρώνεται από τον δημόσιο λόγο που δεν χάνει ευκαιρία να «καταγγείλει» αυτά τα φαινόμενα, καταλογίζοντάς τα πρωτίστως στους «πολιτικούς» και την «πολιτική».³² Κατ' ουσία, το «στερεότυπο» στηρίζεται στην ανάλυση των πελαταιακών σχέσεων που μας κληροδότησε η κοινωνική ανθρωπολογία και θέλει τη σχέση αυτή κάθετη, ιεραρχική, άνισος ισχύος μεταξύ του ισχυρού ατομικού ή συλλογικού κομματικού πάτρωνα και του ανίσχυρου εξαρτημένου ατομικού ή συλλογικού πελάτη. Η ανάλυση αυτή δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη πραγματικότητα, ενώ και για το παρελθόν, αμφισβητείται βάσιμα το βάρος που της έχει δοθεί ως ιστορικής ερμηνείας της ελληνικής περίπτωσης.

Πράγματι, οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας πολιτών-οικονομίας, δημόσιου-ιδιωτικού σε μια σύγχρονη κοινωνία, όπως η ελληνική, δεν μπορούν να υπαχθούν στο ανωτέρω σχήμα. Οι σύγχρονες τάσεις που απασχολούν την πολιτική κοινωνιολογία εξελίσσονται προς την αντίθετη μάλλον κατεύθυνση: ενίσχυση του «ιμπεριαλισμού» της αγοράς έναντι των άλλων κοινωνικών σφαιρών, αλλαγή συσχετισμών μεταξύ πολιτικής και οικονομικής εξουσίας υπέρ της δεύτερης, διαμόρφωση του συλλογικού φαντασιακού από τα ιδιωτικά μέσα ενημέρωσης, κρίση της ενοποιητικής ικανότητας του κράτους, των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων έναντι της αντίστοιχης ισχυροποίησης των επιμέρους οργανωμένων συμφερόντων και της τοπικότητας. Την ίδια πολυπλοκότητα συναντάμε αν προσεγγίσουμε το θέμα από την πλευρά των δημόσιων πολιτικών. Οι σύγχρονες έρευνες για την αλληλεπίδραση των συμφερόντων, των ιδεών και των θεσμών στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών, ο σχηματισμός δικτύων πολιτικής («policy networks») με θεσμοποιημένη συμμετοχή δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, ξεπερνούν επίσης το σχήμα των πελαταιακών σχέσεων ή της «κομματοκρατίας».³³ Εξάλλου, στο ιστοριο-

32. Η αντιπολιτική και αντικρατική κριτική αποτέλεσε άλλωστε «σταθερά» του δημόσιου λόγου στο ελληνικό κράτος. Βλ. G. Hering, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, τόμ. Α', τόμ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.

33. Βλ., μεταξύ άλλων, Γ. Παγουλάτος, «Ιδέες, θεσμοί και συμφέροντα στη Δημόσια Διοίκηση: η περίπτωση της ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999.

γραφικό επίπεδο, έχει αμφισβητηθεί αναδρομικά η ερμηνευτική βαρύτητα της μεταβλητής των πελατειακών σχέσεων και η υπαγωγή της κοινωνίας πολιτών στο κράτος μέσω αυτών.

Καταρχάς, έχει αναδειχθεί η σημασία της προγραμματικής διάστασης των κομματικών διαιρέσεων κατά τον 19ο αιώνα και η πολιτική-ιδεολογική βαρύτητα της «παραταξιακής ταύτισης» στην Ελλάδα του 20ού αιώνα.³⁴ Στις κοινωνίες της εποχής εκείνης, τα κόμματα και οι παρατάξεις αποτελούσαν ασφαλώς θεσμούς και υποκείμενα της κοινωνίας πολιτών. Εξάλλου, είναι πειστικά τα επιχειρήματα ότι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, οι ενδογενείς διαδικασίες συσώρευσης ήταν πιο δυναμικές απ' όσο υπέθεσε το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Γεγονός που σημαίνει ότι οι κοινωνικές δυνάμεις και οι συσσωματώσεις τους σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο, έχαιραν μεγαλύτερης αυτονομίας και διαπραγματευτικής ισχύος έναντι του κρατικοπολιτικού συστήματος. Με άλλα λόγια, ότι η καπιταλιστική αγορά είχε μεγαλύτερο μερίδιο στη διαμόρφωση της κοινωνίας πολιτών, γεγονός το οποίο παραβλέπει το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», καθόσον υπερτονίζει τον διαμορφωτικό ρόλο του κράτους.³⁵

Τέλος, αν και δεν έχουμε ειδικές ιστοριογραφικές και πολιτικο-κοινωνιολογικές μελέτες, θα πρέπει να θεωρούμε βέβαια τα πορίσματα των θεωριών της κοινωνικής αλλαγής για χώρες όπως η Ελλάδα, αναφορικά με τον πρωταγωνιστικό ρόλο χαρακτηριστικών κοινωνικών ομάδων και θεσμών στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Επειδή στην Ελλάδα, ένα σημαντικό μέρος της οικονομίας ήταν και είναι διεθνοποιημένο και επειδή ο εκσυγχρονισμός ήταν και είναι κατά ένα μέρος διαδικασία υποδοχής των τάσεων από τον αναπτυσσόμενο κόσμο, η κοινωνία πολιτών και οι ομάδες που πρωταγωνιστούν στη

34. Για τον 19ο αιώνα, βλ. G. Hering, *ό.π.* Γ. Δερτιλής, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους 1830-1936*, Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 2005 · Γ. Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991. Για την περίοδο του διχασμού, βλ. G.Th. Manrogorlatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, L.A. 1983, και για τη μεταπολεμική περίοδο, Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

35. Β. Παναγιωτόπουλος, «Βιομηχανική επανάσταση και Ελλάδα 1832-1871», στο Grotthusen, Da Silva κ.ά., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980 · Π. Πιζάνιας, *ό.π.* Γ. Δερτιλής, *ό.π.* Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σε αντίθεση με τους Κ. Τσοουκαλά - Ν. Μουτζέλι που απολυτοποιούν τον ρόλο του κράτους ως μεσολαβητικού συλλογέα των πόρων που συσσωρεύονται έξω από την εκάστοτε ελληνική επικράτεια.

δημόσια σφαίρα (ιδίως διανοούμενοι, επαγγελματίες, μεσοστρώματα, Τύπος) αποτέλεσαν, ως «διαμεσολαβητές-εισαγωγείς», τους ισχυρούς παράγοντες διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής κατά τρόπο που υπερέβαινε τις δυνατότητες του κράτους και της εθνικής οικονομίας.

Αν τα προηγούμενα ευσταθούν, τότε η θέση της «ατροφίας» χάνει τουλάχιστον την προφάνειά της. Οι δυνάμεις και οι οργανώσεις της «υπαρκτής κοινωνίας πολιτών» συχνά έχουν το πάνω χέρι όταν συναντώνται με τους θεσμούς, τις θεσμικές διαδικασίες, το δημοσιοϋπαλληλικό ή πολιτικό προσωπικό. Πότε, πού και πόσο; Η απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο μέσω συγκεκριμένης ανάλυσης συγκεκριμένων περιπτώσεων. Πράγματι, αν αναιρέσουμε στο επίπεδο της «ολικής» δομικής ανάλυσης την αντίληψη της εκ προοιμίου ατροφικής κοινωνίας πολιτών, τότε καταλληλότερη προσέγγιση είναι η θεσμική ανάλυση, με την έννοια της μελέτης συγκεκριμένων θεσμών που έρχονται σε ποικίλου τύπου σχέσεις με συγκεκριμένα τμήματα της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών. Οι συσχετισμοί και τα αποτελέσματα αυτών των σχέσεων διαφέρουν ανά περίπτωση, τομέα ή ιστορική περίοδο και επιδέχονται κατά κανόνα «contextual» ερμηνείες, δηλαδή ερμηνείες εξαρτημένες από το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο. Κοιτώντας εξάλλου το ζήτημα από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών, η ισχύς της δεν μπορεί να μελετηθεί αν αρκестούμε στους ποσοτικούς υπολογισμούς της πυκνότητας του «συνεταιρίζεσθαι». Πρώτον, γιατί έτσι χάνεται η επίδραση που ασκούν οι άτυπες μορφές συσσωμάτωσης (π.χ. ο βαρύνων ρόλος των συγγενικών δεσμών, η σημασία του «καφενείου» στην τοπική δημόσια ζωή ή η αυξημένη ικανότητα αρνησιουργίας «ad hoc» συσσωματώσεων στη μιντιακή εποχή). Δεύτερον, διότι χάνεται η ανισότητα της επιρροής και η στρατηγική επίδραση που μπορεί να έχουν κάποιες ισχυρότατες ομάδες της κοινωνίας πολιτών/δημόσιας σφαίρας.³⁶

Β. Ας έλθουμε στο δεύτερο σκέλος του θέματός μας. Υποστηρίχθηκε ήδη η υπεροχή της γκραμσιανής προσέγγισης του διττού χαρακτήρα και της διττής αξιολόγησης της κοινωνίας πολιτών, έναντι της νεοτοκβιλιανής αντικρατικής οπτικής ή της αντικρατικής-αντικομματικής εκδοχής της θεωρίας των «νέων» κοινωνικών κινήματων. Η γκραμσιανή προσέγγιση αναδεικνύει την αντιφατικότητα των «λογικών» και των αξιών που διατρέχουν τόσο την κοινωνία πολιτών, όσο και τις αλληλεπιδράσεις της με τις άλλες βασικές κοινωνικές σφαίρες. Επισημαίνει τη σημασία μιας πλούσιας και πυκνής κοινωνίας

36. Τη σημασία των άτυπων συσσωματώσεων επισημαίνει εμφατικά ο Δ. Σωτηρόπουλος, ενώ ο Ν. Μουζέλης στέκεται στο καθοριστικό βάρος της «μιντιακρατίας».

πολιτών, αλλά ταυτόχρονα, υποδεικνύει επιχειρησιακά αναλυτικά εργαλεία που δεν εξαντλούνται σε εύκολες πλην παραπειστικές ποσοτικοποιήσεις. Οι «λογικές» που αναπτύσσονται στην κοινωνία πολιτών εξαρτώνται από τις αλληλεπιδράσεις της με το κράτος και την οικονομία, και διαμορφώνονται από τους τρόπους με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα (συλλογικά ή ατομικά) προσλαμβάνουν και μετουσιώνουν σε συμπεριφορές αυτές τις αλληλεπιδράσεις συμβάλλοντας έτσι στον μετασχηματισμό τους.

Η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι η εννοιολόγηση των αντιφατικών «λογικών» και αξιοδοτήσεων μπορεί να γίνει έχοντας ως κριτήριο τη δυνατότητα ή μη δημοκρατικής γενίκευσης. Από το αν, δηλαδή, οι στόχοι, οι μορφές οργάνωσης και δράσης των συσσωματώσεων της κοινωνίας πολιτών μπορούν να υποστηριχθούν στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού λόγου ή αν συγκρούονται με αυτόν ως φορείς μιας εγωιστικής αποκλείουσας μερικότητας ατομιστικού, συντεχνιακού ή κοινοτιστικού χαρακτήρα. Η αντίθεση αυτή δεν είναι ομόλογη της αντίθεσης αλληλεγγύης-ιδιοτέλειας, ανοιχτού-κλειστού. Η κοινωνία πολιτών κινείται και με τα δύο κίνητρα, και με τις δύο μορφές οργάνωσης. Η συνύπαρξη, ο συνδυασμός και η «δοσολογία» τους, ωστόσο, μπορούν να κριθούν στη βάση των αξιώσεων δικαιολόγησης που στηρίζονται στο κανονιστικό πλαίσιο όπως αυτό έχει διαμορφωθεί και διακυβεύεται στον πολιτικο-κοινωνικό δημοκρατικό πολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Πρόκειται προφανώς για ένα κριτήριο ιστορικά και πολιτικά καθορισμένο, ανοιχτό και δυναμικό, που αντιστοιχεί στο θεωρητικό και πολιτικό «status» της ίδιας της έννοιας. Ουσιαστικά, καθιστά την ίδια την κοινωνία πολιτών πεδίο ανταγωνισμού ηγεμονικών λόγων και σχεδίων. Το κριτήριο της δημοκρατικής γενίκευσης μπορεί να ενσωματωθεί σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Στη γκραμοσιανή θεωρία, η γενίκευση συνδέεται προφανώς με τη θεωρία της ηγεμονίας, τις έννοιες των ιστορικά καθορισμένων ηγεμονικών λόγων και σχεδίων που αντιπαράτιθενται στην (ύστερη) νεωτερικότητα. Στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του J. Habermas, παράμπει στη διαλογική δημόσια σφαίρα και στις συνθήκες της «ιδανικής επικοινωνίας». Σε μια διαφορετική φιλελεύθερη-δημοκρατική θεωρητική παράδοση, ο J.C. Alexander προτείνει μια δυϊστική αντίθεση του δημοκρατικού και μη δημοκρατικού συμβολικού κώδικα, όπως αυτός διαμορφώθηκε στη διαδρομή της δυτικής κοινωνίας πολιτών.³⁷

37. J.C. Alexander, «Citizen and Enemy as Symbolic Classification: on the Polarizing Discourse of Civil Society», στο *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, ό.π.

Γ. Στο πλαίσιο της αντίθεσης γενίκευσης-μερικότητας, το δεύτερο βήμα της υπόθεσης εργασίας μας είναι ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σημαντική *ικανότητα ιδιοποιητικής και αποκλείουσας μερικότητας*, η οποία διαφεύδει τη θέση της «ατροφίας». Αντιθέτως, είναι αδύναμη ως προς το κριτήριο της *δημοκρατικής γενίκευσης*. Αυτή την αδυναμία καταγράφουν συνήθως ως «ατροφικότητα», όσοι/ες υιοθετούν μια κανονιστική αντίληψη για την κοινωνία πολιτών. Αυτή εξάλλου η όψη της ελληνικής κοινωνίας πολιτών βελτιώνεται με τον εκουγχρονισμό και την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας.

Εύγλωττες εκδηλώσεις της ιδιοποιητικής και αποκλείουσας μερικότητας είναι: (α) η ικανότητα της κοινωνίας πολιτών να ενσωματώνει δημόσιες λειτουργίες και πόρους στις δικές της στρατηγικές και (β) η σημαντική ισχύς αρνησικυρίας (αμφότερες ασκούνται εκτός των αξιώσεων του δημοκρατικού κανονιστικού πλαισίου), καθώς και (γ) η έκταση της διάχυτης διαφθοράς και του αμοραλιστικού συντεχνιασμού. Από την άλλη πλευρά, χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της ισχνής δημοκρατικής γενίκευσης είναι: (α) η συχνότητα των «μυωπικών» (με όρους ορθολογικής επιλογής) συλλογικών συμπεριφορών (β) η περιορισμένη στρατηγική και αναπτυξιακή διορατικότητα των πολιτικών και των κοινωνικών υποκειμένων, και (γ) η καταχρηστική ιδεολογικοποίηση των συμπεριφορών προκειμένου να καλυφτεί είτε ο ανορθολογισμός είτε το χάσμα μεταξύ δημοκρατικού λόγου και εγωιστικής μερικότητας.

Προφανώς, η μορφή αυτή της κοινωνίας πολιτών σχετίζεται άμεσα αφενός με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού, αφετέρου με τον ρόλο και τις δυνατότητες του κράτους, στο οποίο τώρα θα σταθούμε.

7. ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: ΚΡΑΤΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΗΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ

Σε λίγα θέματα υπάρχει τόσο συναίνεση όσο στις αρνητικές εκτιμήσεις για τον ρόλο του ελληνικού κράτους. Στον δημόσιο λόγο συνιστά «κοινό τόπο». Στον επιστημονικό λόγο, οι αρνητικές αποτιμήσεις αναφέρονται σε όλες τις όψεις: στο μέγεθος, στις ικανότητες, στην απόδοση και κυρίως στη διαφθορά του. Η αρνητική εκτίμηση περιλαμβάνει τόσο τον ιστορικό του ρόλο όσο και τη σύγχρονη λειτουργία του. Κατά κανόνα, το κράτος «χρεώνεται» τα ελαττώματα της δημόσιας διοίκησης. Η ταύτιση όμως είναι προφανώς εσφαλμένη, καθόσον το κράτος αποτελεί ευρύτερη έννοια. Υπ' αυτό το πρίσμα, επι-

δίδεται μια σχετικοποίηση της αρνητικής αποτίμησης του ελληνικού κράτους τόσο στην ιστορική διαδρομή όσο και στη σύγχρονη παρουσία του. Η επιχειρηματολογία βασίζεται πρωτίστως στη διάκριση μεταξύ συντονιστικής και δεσποτικής ικανότητας του κράτους (τμήμα 4 του άρθρου), αλλά και στην πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή η οποία επιβάλλει να ανανεώσουμε τη ματιά μας.

Α. Αρχίζοντας από το δεύτερο, ξέρουμε ότι το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» μας κληροδότησε μια έντονα αρνητική αποτίμηση του κράτους, θεωρώντας το «υπερτροφικό», «διογκωμένο», «επείσακτος» θεσμικής οργάνωσης κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά αυτά επισκίασαν τα υπόλοιπα. Ωστόσο, η πρόσφατη ιστορική έρευνα αμφισβητεί ευθέως αυτή την εικόνα. Ο Κ. Κωστής αναθεωρεί δραστικά την «υπερτροφικότητα» των δημοσιονομικών οικονομικών κατά τον 19ο αιώνα σε σχέση με τον Κ. Τσουκαλά, ο οποίος ως γνωστόν, είχε προσφέρει την πραγματολογική βάση της «υπερτροφικότητας» του ελληνικού κράτους. Επιπλέον, ο Κ. Κωστής προειδοποιεί ότι οι διεθνείς στατιστικές συγκρίσεις για το μέγεθος του κράτους της εποχής οδηγούν σε παραπειστικά αποτελέσματα. Κάθε νέο κράτος, όπως ήταν τότε το ελληνικό, έχει ένα «κόστος εγκατάστασης» και αυτό λειτουργεί ως έκτακτη και αυτόνομη αιτιακή σχέση «διόγκωσης». ³⁸ Εξάλλου, ο Γ. Δερτιλής υποστηρίζει πειστικά ότι το ελληνικό κρατικο-πολιτικό σύστημα, παρά τις αδυναμίες του, στάθηκε αποτελεσματικότερο των άλλων νοτιοευρωπαϊκών ως προς τη διάρκεια ζωής των δημοκρατικών θεσμών και ως προς την ανταπόκρισή του στα αιτήματα της κοινωνίας μέσω μιας σταθερής ροπής προς τον μεταρρυθμισμό. ³⁹

Η άποψη του «επείσακτου» χαρακτήρα των πολιτικών θεσμών, η οποία συνοδεύεται μάλιστα από αρνητική αξιολόγηση, θα πρέπει να απορριφθεί εξ ολοκλήρου. Είναι απότοκη των θεωριών της εξάρτησης της δεκαετίας του 1970 που επηρέασαν το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Οι θεωρίες αυτές, άλλοτε χοντροκομμένα και άλλοτε εκλεπτυσμένα, αντιμετώπιζαν τον «εισαγόμενο» εκουγχρονισμό και τον σχετικό ρόλο του «περιφερειακού» κράτους, ως υποταγή/διαμεσολάβηση στα ιμπεριαλιστικά κέντρα. Οι σύγχρονες θεωρίες της παγκοσμιοποίησης και της διάδοσης του δυτικού καπιταλισμού και του δυτικού πολιτικού πολιτισμού στον κόσμο δίνουν μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα στην οποία συνυπάρχουν η πρόοδος και η εξάρτη-

38. Κ. Κωστής, «Δημόσια οικονομικά», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, ό.π., ιδίως σ. 294-296 και 327.

39. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*

ση. Η θετική συνιστώσα ισχύει κατά μείζονα λόγο για τις χώρες που βρέθηκαν, όχι σε οποιαδήποτε περιοχή του πλανήτη, αλλά στην περιφέρεια της Ευρώπης από την οποία πήγασε η νεωτερικότητα. Έτσι, σε χώρες όπως η Ελλάδα, το κράτος έχει αποτελέσει ιστορικά, βασικό «εισαγωγέα» νεωτερισμών και εκσυγχρονισμού. Αυτό κατά κανόνα «εισήγαγε» τα πρότυπα, τους θεσμούς και τις δημόσιες πολιτικές της αναπτυσσόμενης Δύσης που, ταυτόχρονα με την εισαγωγή, διαπλάθονταν αναλόγως των εθνικών ιδιομορφιών και κοινωνικών συσχετισμών. Και πάλι χρειάζεται η συγκεκριμένη μελέτη των συγκεκριμένων περιπτώσεων. Οι ιστοριογραφικές μελέτες που αφορούν διάφορους τομείς των δημόσιων πολιτικών και θεσμών φαίνεται πάντως να στηρίζουν την υπόθεση ότι, όπου η διάπλαση απαιτούσε τη συνεργασία πολλών ιθαγενών θεσμών και ομάδων, η *συντονιστική ικανότητα* του κράτους αποδείχτηκε σταθερά ελλειμματική. Ωστόσο, ακόμη και έτσι, δεν αναιρείται ο θετικός ρόλος του κράτους ως διαύλου εκσυγχρονισμού.

Β. Η αναλυτική διάκριση μεταξύ «δεσποτικής» και συντονιστικής ικανότητας του κράτους προσφέρεται όμως και για το σήμερα. Όπως η εμπειρία αλλά και η επιστημονική ανάλυση πιστοποιούν, η εξουσία του κράτους να πετύχει στόχους μαζί και διαμέσου της συνεργασίας με τις κοινωνικές δυνάμεις, συνήθως παγιδεύεται σε ένα γκρίζο πεδίο αδιαφανούς επικάλυψης του ιδιωτικού και του δημόσιου. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η κατεξοχήν αναποτελεσματικότητα του ελληνικού κράτους εκδηλώνεται ακριβώς στο επίπεδο της *συντονιστικής ικανότητάς του*. Στο σημείο αυτό, η μειωμένη συντονιστική ικανότητα του κράτους και η αυξημένη ιδιοποιητική ισχύς της κοινωνίας πολιτών συμπληρώνονται και αλληλοενισχύονται. Όπως ήδη είπαμε, η προκύπτουσα μορφολογία δημόσιου-ιδιωτικού έχει τροφοδοτήσει την αρνητική αποτίμηση του ρόλου του κράτους το οποίο αντιμετωπίζεται ως «εκμαυλιστής» της κοινωνίας πολιτών. Η ανάλυση που προτείνεται εδώ διαφοροποιεί και κάνει πιο σύνθετες τις αιτιακές σχέσεις και τις ερμηνείες.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η μειωμένη συντονιστική ικανότητα του κράτους δεν μπορεί να υπαχθεί στο ερμηνευτικό σχήμα των πελατειακών σχέσεων, ούτε μπορεί να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα ενός ριζικού φιλελεύθερου διαχωρισμού κράτους-κοινωνίας πολιτών. Η σύμπλεξη και η συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών δυνάμεων είναι αναπόφευκτες στις μοντέρνες κοινωνίες και δεν μπορούν να αξιολογούνται αυτόχρονα αρνητικά υιοθετώντας με κανονιστικό τρόπο τη μορφολογία του αγγλοσαξονικού καπιταλιστικού μοντέλου. Πόσο μάλλον που μπορούν να αποτελέσουν καθοριστικό παράγοντα μιας αναπτυξιακής στρατηγικής, όπως έχουν πειστικά επιχειρηματολο-

γίσει οι μελετητές του «αναπτυξιακού κράτους» των χωρών της Ανατολικής Ασίας.⁴⁰ Και πάλι, χρειαζόμαστε μια συστηματική έρευνα αυτών των διασυνδέσεων ανά τομέα, καθώς η απλή καταγραφή τους δείχνει ότι η ισχύς που αποκτούν ιδιωτικές δυνάμεις και κοινωνικές ομάδες λόγω της μειωμένης συντονιστικής ικανότητας του κράτους, παίρνει διάφορες μορφές: της αναγκαίας αναπλήρωσης (π.χ. λόγω τεχνογνωσίας), της νόμιμης ανάθεσης (π.χ. συνεταιρισμοί, συμμετοχή σε διεθνή «policy networks»), της συνεργασίας (π.χ. πολυπληθείς μορφές διαβούλευσης), της επιρροής και της επιβολής της «ατζέντας» (π.χ. εθνικά και τοπικά ΜΜΕ), του ελέγχου μέσω της διαφθοράς. Κοινοτολογίς, οι μορφές μπορούν να κυμαίνονται από απολύτως θετικές έως εγκληματικές. Χρήσιμο ίσως αναλυτικό εργαλείο και αξιολογικό κριτήριο αποτελεί η διερεύνηση του βαθμού *μόνωσης* («insulation») της διαδικασίας λήψης δημόσιων αποφάσεων κατά την άσκηση της συντονιστικής λειτουργίας του κράτους, την οποία χρησιμοποιεί η ανωτέρω βιβλιογραφία της «προσέγγισης των σχέσεων κράτους-κοινωνίας» («state-society perspective»).⁴¹ Δηλαδή, η ικανότητα του κράτους να διατηρεί την αυτονομία της δικής του οπτικής και των επιδιώξεών του στη διαδικασία κινητοποίησης, διαβούλευσης και συντονισμού των δυνάμεων της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών.

8. Η ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΔΕΣΠΟΤΙΚΗΣ» ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Σε κάθε περίπτωση, η συντονιστική όψη δεν εξαντλεί το σύνολο της κρατικής ικανότητας. Πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη δεσποτική ικανότητα του ελληνικού κράτους, δηλαδή «το φάσμα των δράσεων που η πολιτική ελίτ είναι ικανή να αναλάβει χωρίς να χρειάζεται να έρθει πρώτα σε καθιερωμένη θεσμική συνεννόηση με ομάδες από την κοινωνία πολιτών».⁴² Διατυπώνουμε ως υπόθεση εργασίας ότι χάρη σε αυτή, το ελληνικό κράτος υπήρξε και εξακολουθεί να είναι πρωταγωνιστικό και αποτελεσματικό σε κρίσιμες πολιτικές συγκυρίες, κατά τις οποίες η χώρα κλήθηκε και καλείται να παρα-

40. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic Development. A Comparative Historical Analysis*, Politiy Press, Cambridge 1995, και L. Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy. Bringing Domestic Institutions Back In*, ό.π.

41. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic...*, ό.π.· L. Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy...*, ό.π.

42. Μ. Μαν, *Κράτη, πόλεμος και καπιταλισμός*, ό.π., σ. 29.

κολουθήσει τον «εκουγχρονισμό» που εξακτινώνόταν από το εκάστοτε κέντρο του κοσμο-συστήματος («world-system»). Σε αυτές τις περιπτώσεις, το κράτος συλλαμβάνει το εθνικό συμφέρον και διαμορφώνει τους εθνικούς στόχους κατά τρόπο που υπερβαίνει τις δυνατότητες των κοινωνικών υποκειμένων και τη διορατικότητα της κοινωνίας πολιτών. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση της συντονιστικής ικανότητας, εδώ το κράτος και οι κυβερνητικές ελίτ, προκειμένου να πετύχουν τους επιδιωκόμενους στόχους, κατορθώνουν να εξασφαλίσουν την αναγκαία αυτονομία, με την έννοια της μόνωσης της πολιτικής απόφασης από τις πιέσεις της κοινωνίας πολιτών. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, η «δεσποτική» ικανότητα μπορεί να εκδηλώνεται με πλήρη σεβασμό της δημοκρατικής συνθήκης και συναίνεσης.

Η δοκιμή αυτής της υπόθεσης στο ιστοριογραφικό πεδίο, αν αποδεικνυόταν επιτυχής, θα οδηγούσε προφανώς όχι σε γενικευτικές θεωρητικο-αναλυτικές προτάσεις, αλλά σε «contextual» ερμηνείες (εξαρτημένες από το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο) και αιτιακές σχέσεις που θα αναδείκνυαν, στις συγκεκριμένες συνθήκες, τον αυτόνομο ρόλο τον οποίο αποδίδει στο κράτος η σύγχρονη ιστορική κοινωνιολογία. Καθώς μπορούμε να ελέγξουμε με κάποια επάρκεια μόνο την περίοδο της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, έχουμε υποστηρίξει ότι κατά την πρόσφατη επίτευξη του «εθνικού στόχου» της ένταξης στην ΟΝΕ συνέτρεξαν τέτοια φαινόμενα.⁴³ Προσπαθήσαμε επιπλέον να τα ερμηνεύσουμε καταφεύγοντας σε εργαλεία της πολιτικής ανάλυσης. Μια πρώτη ερμηνεία σχετίζεται ασφαλώς με τη γεωπολιτική, με τις ανάγκες, τους σχεδιασμούς και τις δράσεις που το κράτος αναλαμβάνει ως μέλος του διεθνούς διακρατικού συστήματος και των γεωπολιτικών συσχετισμών. Δεν χρειάζεται και δεν υιοθετούμε τη ρεαλιστική θεωρία των διεθνών σχέσεων και τη συνεπαγόμενη αποσύνδεση της εσωτερικής από την εξωτερική πολιτική που αυτή προτείνει, προκειμένου να δεχτούμε ότι στο γεωπολιτικό επίπεδο υπάρχει ευρύ περιθώριο αυτονομίας του κράτους και της ηγεσίας. Ιδίως σε μια χώρα που έζησε παρατεταμένη γεωπολιτική ανασφάλεια.

Πέρα από την αυτόνομη σχεδόν αυτή ερμηνεία, μπορούμε να υποθέσουμε μια δεύτερη: την παραλυτική (ή καταστροφική) ισορροπία κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, η οποία ενθαρρύνει ή βρίσκει διέξοδο στη συναινετική αυτόνομη της πολιτικής ηγετικής απόφασης για την επίτευξη στόχων που χαίρουν γενικής αποδοχής αλλά όχι συμφωνίας στους τρόπους και

43. Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα 2001, και Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

κυρίως στο «ποιος πληρώνει το μάρμαρο». Πρόκειται, δηλαδή, για καταστάσεις στις οποίες η «κοινωνία» μοιάζει να συναινεί στην εκχώρηση αυξημένων περιθωρίων εξουσίας για να ληφθούν αποφάσεις που περικλείουν βαρείς καταναγκασμούς και οι οποίες αλλιώς δεν θα ήταν εύκολο να αναληφθούν. Προφανώς γιατί υπό τους εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικούς συσχετισμούς οι διάφορες ομάδες δεν θα ήταν σε θέση να καταλήξουν σε συμφωνία είτε γιατί διαφωνούσαν ως προς τη χρησιμότητα ή τη χρονική επιτακτικότητα, είτε ως προς το κόστος ή την κατανομή του, είτε για όλα αυτά μαζί.

Μπορούμε να φανταστούμε μια ισχυρή και μία αδύναμη εκδοχή του φαινομένου διαφοροποιώντας και τα αναλυτικά εργαλεία. Στην πρώτη, η στατική ισορροπία δυνάμεων, συμφερόντων και διαθεσιμοτήτων εκδηλώνεται σε όλες τις κοινωνικές σφαίρες και αφορά αντιτιθέμενους κοινωνικοπολιτικούς συνασπισμούς. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες ενός «περιορισμένου βο-ναπαρτισμού» ο οποίος παράγει μια μείζονα «εξουσιοδότηση» δημοκρατικού χαρακτήρα.⁴⁴ Στη δεύτερη εκδοχή, η στατική ισορροπία εκδηλώνεται σε κάποια/ες από τις κοινωνικές σφαίρες (συνήθως στην πολιτική-κομματική) και παίρνει τη μορφή *προβλήματος «free riding»*. Αναγνωρίζεται γενικά η ανάγκη επίτευξης του στόχου, αλλά το κάθε σημαντικό πολιτικό, κομματικό ή κοινωνικό υποκείμενο, θέλει να επιτευχθεί αυτός χωρίς το ίδιο να συμμεριστεί τις ευθύνες που του αναλογούν. Η διαφορά από τις τρέχουσες και μόνιμες καταστάσεις υπολογισμού του λεγόμενου «πολιτικού κόστους», έγκειται στην κρισιμότητα και στην αδυναμία αναβολής του στόχου. Στη μεταπολιτευτική περίοδο οι δύο μείζονες γεωπολιτικές επιλογές (ΕΟΚ-ΟΝΕ) αποτελούν μάλλον παράδειγμα αυτής της εκδοχής.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ. Η ΑΝΑΓΚΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗΣ

Συνοψίζοντας, η μορφολογία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα δεν μπορεί να αποδοθεί με το στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα δεν είναι ατροφική υπό όλες τις διαστάσεις της· αντιθέτως έχει ικανές δυνάμεις να αιχμαλωτίζει τις δημόσιες λειτουργίες και πόρους, κατά τρόπο διαφορετικό αν όχι αντί-

44. Ανάλογες σκέψεις αναπτύσσονται στο Γ. Βούλγαρης, «Εξαναγκασμός και συναίνεση. Ένα σχήμα ερμηνείας του πρόσφατου “ελληνικού εκουγχρονισμού”» στον συλλογικό τόμο *Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2006.

στροφο από εκείνον του σχήματος των πελατειακών σχέσεων. Επίσης, έχει την ικανότητα να πρωτοπορεί και να αναπληρώνει σε ορισμένες καταστάσεις τις ανεπάρκειες του κράτους. Και το κράτος, από την άλλη, δεν χαρακτηρίζεται μονοσήμαντα από την αναποτελεσματικότητα και τον ρόλο «διαφθορέα» της κοινωνίας που του αποδίδει ο δημόσιος λόγος. Έναντι αυτής της «διπλής αρνητικότητας» επιχειρήθηκε να υποστηριχθεί υπό το πρίσμα μιας γκραμοσιανής οπτικής: (α) μια νέα θεώρηση της κοινωνίας πολιτών που θα βασίζεται στην εσωτερική αντίφαση μεταξύ υψηλής ιδιοποικτικής και αποκλείουσας ισχύος και ισχνής δημοκρατικής γενίκευσης· (β) η αντίστοιχη υποδιαίρεση της ικανότητας του κράτους, ώστε να επισημαίνεται η περιορισμένη ικανότητα συντονισμού της κοινωνίας, αλλά παράλληλα να αναδεικνύεται η ικανότητα που έδειξε να κατευθύνει την κοινωνία («δεσποτική» ικανότητα) σε κρίσιμες συγκυρίες και (γ) η συνάρθρωση των διπλασιασμένων όψεων του κράτους όσο και της κοινωνίας πολιτών. Υποστηρίξαμε το σχήμα αυτό στο επίπεδο της συγχρονίας, αφήνοντας νύξεις για την ενδεχόμενη χρησιμότητά του στην ιστοριογραφική προσέγγιση της «νεοελληνικής περίπτωσης». Και ίσως αυτή η ανάγκη αναθέρμανσης της επιστημονικής ανταλλαγής μεταξύ πολιτικής κοινωνιολογίας και ιστοριογραφίας να είναι το πρωταρχικό συμπέρασμα του άρθρου.

ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΟΡΟΥΣ.
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος*

Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια εισαγωγική και συνοπτική παρουσίαση της επιστημονικής συζήτησης για τον ρόλο των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) στις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια διακυβέρνηση. Παρουσιάζεται η έννοια των ΜΚΟ και αντκρούεται το υποτιθέμενο «πρόβλημα» της νομιμοποίησής τους. Επιπροσθέτως, και σε μορφή αντιλόγου στην κυρίαρχη κρατοκεντρική αντίληψη των διεθνών σχέσεων, αναλύεται η δυνατότητα των ΜΚΟ να μεταβάλλουν τον τρόπο οργάνωσης της παγκόσμιας διακυβέρνησης και ειδικά όσον αφορά το ποιος έχει δικαίωμα συμμετοχής σε αυτή. Τέλος, καταγράφεται και η πολυδιάστατη ποιότητα της συμμετοχής και πρόσβασης των ΜΚΟ σε διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις (Συνθήκη για την Απαγόρευση των Ναρκών Ξηράς, Συνθήκη για την Ίδρυση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου), και η ικανότητά τους να ενσωματώνουν τα κράτη σε μια ευρύτερη διεθνική διαδικασία προστασίας και διασφάλισης των παγκοσμίων δημοσίων αγαθών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η αυξανόμενη παρουσία και επίδραση των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) στις διεθνείς σχέσεις έχει προκαλέσει μια σειρά από δυσεπίλυτα και αμφιλεγόμενα ζητήματα. Μήπως υπερεκτιμάται ο ρόλος και οι δραστηριότητές τους; Αποτελούν όντως οι ΜΚΟ παράγοντα διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων; Από πού αντλούν νομιμοποίηση για να συμμετέχουν στις διεθνείς σχέσεις; Είναι και γιατί φορείς αντιπροσώπευσης των πολιτών;

* Ο Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος είναι Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης-Διεθνών Σχέσεων στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του Α.Π.Θ. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Λέκτορα Περικλή Πολίτη για χρήσιμα σχόλια και παρατηρήσεις σε μια προηγούμενη εκδοχή του κειμένου.

Αυτό οφείλεται κυρίως στην παγιωμένη κρατοκεντρική αντίληψη ότι οι διεθνείς σχέσεις είναι δομημένες με βάση το σύστημα των κυρίαρχων κρατών, όπου οι κυβερνήσεις είναι οι κύριοι δρώντες. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι διεθνείς σχέσεις είναι μια διαδικασία επικοινωνίας, διαπραγμάτευσης και πληροφόρησης μόνο μεταξύ των κρατών, η οποία περιστρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από την κοινότητα των κρατικών αντιπροσώπων στα υπουργεία Εξωτερικών και τις μόνιμες αντιπροσωπείες στους διεθνείς οργανισμούς. Τα κράτη δρουν ως φύλακες, ελέγχοντας τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ εσωτερικού και διεθνούς περιβάλλοντος.¹ Επομένως, όταν άλλοι παράγοντες συμμετέχουν στις διεθνείς σχέσεις, αυτό συμβαίνει στον βαθμό που το επιτρέπουν οι κυβερνήσεις. Γι' αυτό, οι ΜΚΟ θεωρούνται αναποτελεσματικές και ελεγχόμενες, χωρίς αυτόνομη δύναμη.²

Δικαιολογείται, όμως, μια τέτοια ανάλυση του ρόλου των ΜΚΟ στις διεθνείς σχέσεις; Ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος να προσεγγίσουμε την παρουσία και τη λειτουργία τους;

Ο στόχος αυτού του κειμένου είναι τριπλός: πρώτον, να αποσαφηνίσει την έννοια και τον ρόλο των ΜΚΟ· δεύτερον, να αντικρούσει τη θέση για την υποτιθέμενη έλλειψη νομιμοποίησης των ΜΚΟ στις διεθνείς σχέσεις· και τρίτον, να αναλύσει, υποβάλλοντας σε κριτικό έλεγχο την κρατοκεντρική αντίληψη, την παρουσία των ΜΚΟ ως διεθνικό (transnational) φαινόμενο που αναδιαμορφώνει τις συνθήκες για την οργάνωση της παγκόσμιας διακυβέρνησης (global governance). Αυτή η θεώρηση μας υποχρεώνει να δεχθούμε ότι το κράτος δεν είναι πλέον η αποκλειστική αρχή στη μελέτη και κατανόηση των διεθνών σχέσεων. Οι διεθνείς σχέσεις, των οποίων η άσκηση ήταν κάποτε αποκλειστικό προνόμιο του έθνους-κράτους, επηρεάζονται καθημερινά από εξελίξεις στο πεδίο της μη κρατικής δράσης, εξελίξεις που προκύπτουν από παγκόσμια πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και οικολογικά ζητήματα. Οι ΜΚΟ μεταβάλλουν τον τρόπο οργάνωσης και συμμετοχής στις διεθνείς σχέσεις, συνεισφέρουν στην εμφάνιση και ανάδειξη διεθνικών μορφών πολιτικής δράσης και αμφισβητούν την ηγεμονία των κρατών στη χάραξη πολιτικής.

1. J. Mearsheimer, «The false promise of international institutions», *International Organisation*, 19, 1994, σ. 5-49· J.R. Bolton, «Should we take governance seriously?», *Chicago Journal of International Law*, 1, 2004, σ. 205-221.

2. C. Gorg - J. Hirsch, «Is International Democracy Possible?», *Review of International Political Economy*, 5, 1998, σ. 585-615· K. Martens, «Non-governmental Organization as Corporatist Mediator? An Analysis of NGOs in the UNESCO System», *Global Society*, 15, 2001, σ. 397-402.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΜΚΟ

Ο όρος «μη κυβερνητική οργάνωση» βρισκόμενος στον αντίποδα των κυβερνητικών οργανώσεων, καλύπτει μια τεράστια ποικιλία θεσμών: από ενώσεις εθελοντών, φιλανθρωπικά σωματεία, αναπτυξιακούς οργανισμούς μέχρι κινήματα για την ειρήνη και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με την ευρύτερή του σημασία, ο χαρακτηρισμός «μη κυβερνητικός» μπορεί να αποδοθεί σε οποιονδήποτε εθελοντικό και ανοικτό θεσμό που επιτελεί μια δημόσια λειτουργία χωρίς να εντάσσεται στην κυβέρνηση ή στο πεδίο που εργάζεται αυτή. Η διατύπωση περιλαμβάνει σχεδόν κάθε είδους ομάδα εκτός από ιδιωτικές επιχειρήσεις, επαναστατικές ή τρομοκρατικές ομάδες και πολιτικά κόμματα.³

Ωστόσο, και για τις ανάγκες της ανάλυσής μας, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά. Η προέλευση του όρου «μη κυβερνητική οργάνωση» είναι διεθνής. Όταν 132 ΜΚΟ αποφάσισαν να συνεργαστούν μεταξύ τους το 1910, το έπραξαν με την επωνυμία «Σωματείο Διεθνών Ενώσεων». Η Κοινωνία των Εθνών έκανε αναφορά στη σχέση της με «ιδιωτικές οργανώσεις», παρόλο που πολλές από αυτές αυτοαποκαλούνταν τότε «διεθνή ιδρύματα», «διεθνείς ενώσεις» ή απλώς «διεθνείς οργανώσεις». Στις διαπραγματεύσεις για τη δημιουργία του ΟΗΕ, οι ομάδες αυτές εξασφάλισαν και συμβουλευτικό ρόλο στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο (ECOSOC, άρθρο 71). Έτσι, ο όρος «μη κυβερνητική οργάνωση» εντάχθηκε στην ορολογία του ΟΗΕ και πέρασε σε ευρεία χρήση, ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά.⁴

Οι ΜΚΟ αναπτύσσονται, δραστηριοποιούνται και συνεργάζονται μεταξύ τους και με τρίτους πέρα από τα καθιερωμένα πολιτικά και αντιπροσωπευτικά πλαίσια, και χωρίς να υπάγονται σε ένα ομοιόμορφο ρυθμιστικό πλαίσιο.⁵ Αν και στερούνται τους οικονομικούς και πολιτικούς πόρους που διαθέτουν τα περισσότερα κράτη, κινητοποιούν σημαντικά αποθέματα «ήρεμης» δύναμης (soft power) για να επηρεάσουν την ατζέντα και τους κανόνες των διε-

3. S. Toulmin, «Transnational non-governmental organizations in Global Affairs», *Global Policy* (2000), <http://www.globalpolicy.org/ngos/role/globalact/state/2000/1122.htm>.

4. P. Willets, «What is a Non-Governmental Organization?», *UNESCO Encyclopedia of Life Support Systems* (2002), Section 1: Institutional and Infrastructure Resource Issues, Article 1.44.3.7 Non-governmental organizations, <http://www.staff.city.ac.uk/p.willetts/CSNTWKS/NGO-ART.htm>

5. Γνώμη της Ο.Κ.Ε., «Μη Κρατικές Οργανώσεις», τχ. 137, 2005, σ. 8.

θνών σχέσεων.⁶ Δεν αντλούν τη δύναμή τους από τη βία ή τον εξαναγκασμό, αλλά από τη μεταξύ τους διασύνδεση. Μέσω διεθνικών δικτύων και συνασπισμών μοιράζονται την πληροφόρηση και την τεχνογνωσία,⁷ διασχίζουν τα εθνικά σύνορα και εμπλέκονται σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, που εκτείνονται από τη διεθνή ασφάλεια ως τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον.⁸ Το 2001, οι ΜΚΟ που αναφέρονταν ως διασυνδεδεμένες μεταξύ τους σε παγκόσμιο επίπεδο ξεπερνούσαν τις 90.000.⁹ Η δύναμη αυτής της διασύνδεσης φάνηκε το 1992, στη Σύνοδο του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, όταν περίπου 1.500 ΜΚΟ απαίτησαν και διασφάλισαν από τα κράτη-μέλη του ΟΗΕ κεντρικό ρόλο στην Επιτροπή για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Η Διεθνής Εκστρατεία για την Απαγόρευση των Ναρκών (βλ. παρακάτω), ένας συνασπισμός 1.400 ΜΚΟ, ήταν η κινητήρια δύναμη που οδήγησε στην υιοθέτηση της Συνθήκης Απαγόρευσης των Ναρκών το 1998, ενώ ο ρόλος του Συνασπισμού ΜΚΟ για ένα Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο (βλ. παρακάτω) ήταν καταλυτικός στην υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης το 1998.

3. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η αύξηση της παρουσίας και της επίδρασης των ΜΚΟ στις διεθνείς σχέσεις, ωστόσο, έχει εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη νομιμοποίησή τους. Συγκεκριμένα, κατηγορούνται για τον αδιαφανή τρόπο λειτουργίας τους και την έλλειψη ενημέρωσης σχετικά με το έργο τους.¹⁰ Αυτή η κριτική ενδέχεται σε κάποιες περιπτώσεις να είναι υπερβολική ή και κακόβουλη, ιδίως αν αναλογιστούμε τη συχνότητα με την οποία οι κυβερνήσεις συνεδριάζουν κεκλεισμένων των θυρών και το πλήθος των αποφάσεων –ιδίως εξωτερικής πολιτικής– που λαμβάνονται χωρίς δημοκρατικό έλεγχο.

6. A. Florini (επιμ.), *The Third Force: The Rise of Transnational Civil Society*, Carnegie Endowment for International Peace, Ουάσιγκτον 2000, σ. 10-11.

7. H. Yanacopulos, «The strategies that bind: NGO coalitions and their influence», *Global Networks*, 5, 2005, σ. 93-110.

8. M.E. Keck - K. Sikkink, *Activists Beyond Borders*, Cornell University Press, Ithaca 1998.

9. H. Anheier - M. Glacius - M. Kaldor, «Introducing Global Civil Society», στο H. Anheier - M. Glacius - M. Kaldor (επιμ.), *Global Civil Society 2001*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001, σ. 6.

10. H. Kovach - C. Neligan - S. Burall, *Power without accountability?*, The Global Accountability Report: One World Trust, 2003.

Είναι αλήθεια ότι οι ΜΚΟ διαθέτουν απόλυτη προαίρεση στην αντιπροσώπευση των μελών τους, σε πολλές περιπτώσεις μεγαλύτερη από αυτή που απολαμβάνουν οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι. Στις περισσότερες οργανώσεις η ηγεσία δεν είναι επίσημα εκλεγμένη, με αποτέλεσμα να θεωρούνται βαθιά αντιδημοκρατικές.¹¹

Είναι ανακριβής, ωστόσο, η άποψη ότι τα κράτη λογοδοτούν ενώ οι ΜΚΟ όχι. Αφενός, η θεμελιώδης αρχή ότι οι κυβερνήσεις οφείλουν να εκλέγονται, προκειμένου να ενεργούν εξ ονόματος των χωρών τους, δεν συνεπάγεται ότι οι ΜΚΟ πρέπει επίσης να εκλέγονται προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις κυβερνήσεις και να είναι σε θέση να τους ασκούν κριτική. Αυτή η δυνατότητα απορρέει από τα πολιτικά δικαιώματα που διασφαλίζουν τα δημοκρατικά πολιτεύματα. Η κοινή γνώμη είναι αυτή που αποφασίζει εάν οι ενέργειες ή η κριτική των ΜΚΟ είναι ωφέλιμες. Εξάλλου, τα επιχειρηματικά λόμπι συμμετέχουν στις διεθνείς διακρατικές οικονομικές και εμπορικές διαπραγματεύσεις και ασκούν πιέσεις –μερικές φορές με υπερβολική επιρροή στην ατζέντα–, χωρίς όμως να έχουν εξουσιοδοτηθεί για αυτό από τους εργαζόμενους της εταιρείας ή από τον λαό της χώρας τους.¹² Αφετέρου, η ίδια άποψη υπερβάλλει ως προς τον βαθμό επιτήρησης στην οποία υπόκεινται τα κράτη στις διεθνείς σχέσεις. Ασφαλώς, η συμμετοχή σε πολυμερείς οργανισμούς ενισχύει τη νομιμότητα των κρατών, ενώ ακόμη και τα ισχυρά κράτη επιδιώκουν τη συνεργασία με άλλα.¹³ Ωστόσο, υπεύθυνη για τη λήψη αποφάσεων στις διεθνείς σχέσεις είναι κατά κανόνα η εκτελεστική εξουσία. Ελάχιστοι είναι οι πολίτες που γνωρίζουν τις θέσεις των κυβερνήσεων σε φόρουμ όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΝΑΤΟ, και πολύ λιγότεροι καθορίζουν την ψήφο τους με βάση αυτές τις θέσεις. Επιπλέον, στις διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις και τις συμφωνίες που προκύπτουν από αυτές, οι κυβερνήσεις λειτουργούν ταυτόχρονα ως νομοθετική, εκτελεστική και μερικές φορές δικαστική εξουσία, χωρίς να υπάρχει έλεγχος. Τα αποτελέσματα αυτών των διαπραγματεύσεων, ειδικά στον οικονομικό τομέα, προηγούνται της εθνικής νομοθεσίας χωρίς να είναι σε θέση η κοινή γνώμη, οι ομάδες συμφερόντων

11. K. Anderson - D. Rieff, «Global Civil Society: A Skeptical View», στο H. Anheier - M. Glassius - M. Kaldor (επιμ.), *Global Civil Society 2004/2005*, Sage Publications, Λονδίνο 2005, σ. 26-40.

12. P. Niggli, «Do non-governmental organizations have a problem of legitimacy?», *Global Policy* (2003), <http://globalpolicy.org/ngos/credib/2003/1203problem.htm>

13. R.W. Grant - R.O. Keohane, «Accountability and Abuses of Power in World Politics», *American Political Science Review*, 99, 2005, σ. 29-43.

και το εθνικό κοινοβούλιο κάθε χώρας να ασκήσουν το ουσιαστικό δικαίωμα της διαβούλευσης. Το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις εκλέγονται εσωτερικά δεν αρκεί για να νομιμοποιήσει την εκτενή διεθνή δραστηριότητά τους.¹⁴ Πρόκειται για το έλλειμμα δημοκρατίας στις διεθνείς σχέσεις που έχει αποτελέσει παράγοντα για την εμφάνιση πολλών ΜΚΟ.¹⁵

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΚΟ

Σε συνθήκες πιεστικών παγκοσμίων προβλημάτων, οι ΜΚΟ παράγουν και διαχέουν πληροφορίες, προωθούν λύσεις, προτείνουν αλλαγές, χρησιμοποιούν τακτικές πειθούς και πίεσης, για να αλλάξουν οι μέθοδοι δράσης των κρατών και των διακυβερνητικών θεσμών.¹⁶ Αποσυνδεδεμένες από την έννοια της κυριαρχίας,¹⁷ απεικονίζουν και ερμηνεύουν τα προβλήματα ως ζητήματα που αφορούν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Απευθύνονται σε ένα ευρύ ακροατήριο που χωρίζεται από φυσικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αποστάσεις και διαδίδουν μια ευαισθησία που καθοδηγεί τη συμπεριφορά και τις πεποιθήσεις εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο απέναντι στα παγκόσμια δημόσια αγαθά.¹⁸

Τα παγκόσμια δημόσια αγαθά, όπως η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η προστασία του περιβάλλοντος, η ισότιμη και βιώσιμη ανάπτυξη και η διατήρηση της ειρήνης, δεν έχουν αποκλειστικούς διαχειριστές. Τα οφέλη τους υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα, τις πληθυσμιακές ομάδες, ακόμη και τις γενιές.¹⁹ Οι χώρες και το ευρύ κοινό προσδοκούν ότι τα παγκόσμια

14. P. Wapner, «Defending Accountability in NGOs», *Chicago Journal of International Law*, 3, 2002, σ. 198-206.

15. R. Falk, «Resisting “globalization from above” through “globalization from below”», *New Political Economy*, 2, 1997, σ. 17-24· R.D. Lipschutz, «Reconstructing World Politics: The emergence of Global Civil Society», *Millennium: Journal of International Studies*, τόμ. 21, 1992, σ. 389-420.

16. R. Price, «Transnational Civil Society and Advocacy in World Politics», *World Politics*, 55, 2003, σ. 578.

17. J. N. Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, NJ: Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 249-253.

18. P. Wapner, «Horizontal politics: Transnational environmental activism and global cultural change», *Global Environmental Politics*, 2, 2002, σ. 37-62.

19. I. Kaul - P. Conceicao - K. Le Goulven - R.U. Mendoza (επιμ.), *Providing Global Public Goods: Managing Globalization*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003.

δημόσια αγαθά, ακριβώς επειδή μας αφορούν και μας επηρεάζουν όλους, πρέπει να διασφαρίζονται μέσα από συμμετοχικές και δίκαιες διαδικασίες. Όλοι επιθυμούν να τεθεί ένα τέλος σε ασθένειες όπως το AIDS, όλοι θέλουν να συμμετέχουν σε μια ισότιμη και σταθερή παγκόσμια οικονομία, όλοι θέλουν να απολαμβάνουν τη φύση, όλοι θέλουν να προστατεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και όλοι επιθυμούν τη διατήρηση της ειρήνης. Αυτές οι προσδοκίες συνιστούν παγκόσμια δημόσια αγαθά και η διάθεσή τους δεν μπορεί πλέον να επαφίεται αποκλειστικά στο σύστημα των κρατών.

Το γεγονός ότι πολλά προβλήματα σήμερα εκτείνονται σε παγκόσμιο επίπεδο και έχουν τις ίδιες επιπτώσεις σε όλες τις χώρες, οδηγεί στο τέλος του εδαφισμού (territorialism), δηλαδή της κατάστασης όπου ο κοινωνικός και πολιτικός χώρος δράσης ορίζεται αποκλειστικά με εδαφικές παραμέτρους.²⁰ Με αυτό, δεν εννοούμε κατά κανένα τρόπο ότι η εδαφικότητα (territoriality) έχει χάσει όλη της τη σημασία. Μεταξύ άλλων, η εδαφικότητα συχνά εξακολουθεί να ασκεί ισχυρή επίδραση στη μετανάστευση, στην αίσθηση που έχουμε για την ταυτότητα και την κοινότητα. Ωστόσο, η φύση των ζητημάτων που εμπλέκονται ευνοεί τη δημιουργία μιας αίσθησης παγκόσμιας αλληλεγγύης, ευθύνης και ταύτισης, που υπερβαίνει το κράτος και τη συμβατική πολιτική ισχύος.²¹ Επίσης, η παγκοσμιοποίηση εντείνεται από τις αλλαγές στο διεθνές πολιτικό σύστημα, στη διεθνή οικονομία της αγοράς και στην τεχνολογία των μεταφορών και των επικοινωνιών. Τα ισχυρά δίκτυα αλληλεξάρτησης τα οποία δημιουργούνται από την αυξανόμενη ροή ιδεών και ανθρώπων που διασχίζουν τα γεωπολιτικά σύνορα, «...συρρικνώνουν τον κόσμο, όχι μόνο “φυσικά” (φέρνοντάς μας σε άμεση επαφή με τους άλλους), αλλά και ψυχολογικά, κάνοντάς μας να συνειδητοποιήσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές μας, και την πολύπλοκη αλληλεξάρτησή μας».²²

Ενδεικτική αυτής της κατάστασης είναι η δραστηριότητα της μη κυβερνητικής εκστρατείας Clean Clothes Campaign (CCC). Ξεκίνησε το 1990 στην Ολλανδία με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας στις πολυεθνικές

20. J.A. Scholte, *Global Civil Society: Changing the World?*, Centre for the Study of Globalization and Regionalization, Warwick University, Working Paper No. 31, 1999, σ. 9.

21. U. Beck, «The Analysis of Global Inequality: From National to Cosmopolitan Perspective», στο H. Anheier - M. Glasius - M. Kaldor (επιμ.), *Global Civil Society 2003*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 35-44.

22. D.L. Brown - S. Khagram - M.H. Moore - P. Frumkin, *Globalization, NGOs and Multi-Sectoral Relations*, The Hauser Center for Non-profit Organizations and the Kennedy School of Government, Harvard, Working Paper No. 1, 2000, σ. 4-5.

βιομηχανίες ενδυμάτων. Η αφορμή δόθηκε από τα ολλανδικά καταστήματα ρούχων C&A και τις κακές συνθήκες εργασίας κάτω από τις οποίες κατασκευάζονταν τα ρούχα στις Φιλιππίνες. Το 1989 οι εργάτριες στις Φιλιππίνες απαίτησαν νόμιμο βασικό μισθό και απολύθηκαν. Όμως, για τον τρόπο κατασκευής των ρούχων ή τις συνέπειες για τους εργάτες, οι πολίτες της Ολλανδίας δεν γνώριζαν τίποτε. Αποτελούσε είδηση το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις παρήγαγαν τα προϊόντα τους σε μακρινές χώρες υπό κακές συνθήκες. Και εν πάση περιπτώσει, τι σχέση είχαν τα ολλανδικά καταστήματα C&A με αυτό που συνέβαινε στις Φιλιππίνες; Από τότε η CCC έχει επεκταθεί και δραστηριοποιείται σε 9 χώρες της Ευρώπης. Υποστηρίζεται επίσης από ένα διεθνές δίκτυο 200 οργανώσεων, που περιλαμβάνει ΜΚΟ και εργατικά συνδικάτα στις χώρες όπου παράγονται τα ενδύματα (Ασία, Αφρική, Ανατολική Ευρώπη, Κεντρική Αμερική). Συγκεκριμένα, η CCC συγκεντρώνει πληροφορίες παραβιάσεων των εργατικών δικαιωμάτων και τις παρουσιάζει στους καταναλωτές με ποικίλους τρόπους (εκπαιδευτικά προγράμματα, συζητήσεις, βιβλία, συναθροίσεις, διαδίκτυο) έτσι ώστε να γνωρίζουν την αλήθεια για το πώς παράγονται τα ενδύματα (χαμηλές αμοιβές, υπερωρίες, καταστολή των εργατικών δικαιωμάτων, διακρίσεις με βάση το φύλο). Οι καταναλωτές οπλισμένοι με αυτές τις πληροφορίες ενθαρρύνονται να λάβουν μέτρα, για να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας. Το CCC, επίσης, ασκεί πιέσεις σε εταιρείες και προβάλλει απαιτήσεις για βελτιώσεις.²³

Εξαιρετικό παράδειγμα της σχέσης ανάμεσα στο τοπικό/εθνικό και το παγκόσμιο αποτελεί και η ελληνική μη κυβερνητική εκστρατεία «Ένα Σχολείο για την Τοιάπας». Με ελληνικά σχέδια και χρήματα που συγκεντρώθηκαν την περίοδο 2000-2004, 22 ελληνικές «ομάδες αλληλεγγύης» έχτισαν, στη μέση της ζούγκλας, στην περιοχή Κουλέμπρα του Μεξικού, ένα Κέντρο Επιμόρφωσης Δασκάλων. Πρόκειται για ένα συγκρότημα εγκαταστάσεων 1.600 τ.μ., το οποίο αποτελείται από έξι αίθουσες διδασκαλίας, κοιτώνες για τους δασκάλους και τους εκπαιδευτές τους, βιβλιοθήκη, μαγειρείο, χώρους υγιεινής καθώς και ένα γήπεδο μπάσκετ. Αφορμή για την πρωτοβουλία των 22 ομάδων ήταν μια διπλωματική εργασία που παρουσιάστηκε στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 2000. Το εγχείρημα αυτό, όταν η Ελλάδα αποθέωνε τα σύγχρονα «ολυμπιακά ιδεώδη», αποτέλεσε μια κίνηση στον αντίποδα του «Αθήνα 2004» και υπέδειξε ότι υπάρχει και άλλος

23. N. Ascoly, «The Code Debate in Context: A Decade of Campaigning for Clean Clothes», <http://www.cleanclothes.org/codes/99-3-11.htm>.

τρόπος συνύπαρξης και επικοινωνίας των λαών.²⁴

Από την άλλη πλευρά, τέτοιου είδους πρακτικές αποδεικνύουν ότι οι διεθνείς σχέσεις δεν μπορούν πλέον να εκλαμβάνονται ως χώρος όπου λειτουργούν μόνο τα κράτη. Η αλλαγή φαίνεται να είναι η μόνη σταθερά σε έναν κόσμο που αλλάζει διαρκώς και οι ιεραρχικές κρατοκεντρικές γραφειοκρατικές δομές δεν διαθέτουν τη γνώση και την απαραίτητη ευελιξία για να ανταποκριθούν στις γεωγραφικά διάχυτες και γρήγορα μεταβαλλόμενες προκλήσεις.²⁵ Η αντιμετώπιση και επίλυση των προβλημάτων απαιτεί πολύπλευρη δράση και διεύρυνση της πληροφόρησης και της σκέψης πάνω στην οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις.²⁶ Άριστο παράδειγμα αποτελεί η δραστηριότητα της οργάνωσης Bretton Woods Project, που εδρεύει στο Λονδίνο και ιδρύθηκε το 1995. Συνεργάζεται με ένα εκτεταμένο δίκτυο το οποίο ασκεί πιέσεις για μεγαλύτερη διαφάνεια και συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Το δίκτυο αυτό περιλαμβάνει πάνω από 7.000 ΜΚΟ, δημοσιογράφους, ερευνητές και μέλη κοινοβουλίων από όλο τον κόσμο. Διευκολύνει τις επαφές των πολιτών με το προσωπικό και τις υπηρεσίες των διεθνών διακρατικών οργανισμών οικονομίας και εμπορίου και παρέχει πληροφορίες σε στελέχη κυβερνήσεων και διακυβερνητικών οργανισμών που επιθυμούν να ενημερωθούν σχετικά για τις δραστηριότητες και τις στρατηγικές των ΜΚΟ σε ζητήματα αναπτυξιακής και ανθρωπιστικής βοήθειας.²⁷

5. ΜΚΟ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Αυτές και άλλες πρακτικές έχουν καταστήσει τις ΜΚΟ σημαντικό τμήμα της παγκόσμιας διακυβέρνησης.²⁸ Η παγκόσμια διακυβέρνηση αναφέρεται σε έ-

24. «Ιός» της Κυριακής, «Ένα σχολείο για την Τσιάπας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31.10.2004, σ. 43-45.

25. M. Castells, «Global Governance and Global Politics», *Political Science and Politics*, 38, 2004, σ. 9-16· C. Michael, «Grassroots policymaking: Say Goodbye to the “Wise Men”», *Foreign Affairs*, 73, 1994, σ. 2-7.

26. D.C. Esty, «Non-governmental organizations at the World Trade Organization: Cooperation, Competition, or Exclusion?», *Journal of International Economic Law*, 1, 1998, σ. 123-147.

27. <http://www.brettonwoodsproject.org/project/index.html>.

28. B. Magaria, «Almost there: Another way of conceptualizing and explaining NGOs quest for legitimacy in global politics», *Non-State Actors and International Law*, 2, 2002, σ. 301-332.

να σύνολο αλληλένδετων αλλά διακριτών παραγόντων που εμπλέκονται στην αντιμετώπιση των παγκοσμίων ζητημάτων. Περιλαμβάνει τη δραστηριότητα των κρατών αλλά και των διακυβερνητικών οργανισμών και των ΜΚΟ. Ο συνδυασμός τους δημιουργεί ένα σύστημα παγκόσμιας διακυβέρνησης που χαρακτηρίζεται από μια διαδικασία διαπραγμάτευσης και συνεργασίας, η οποία ενθαρρύνει την υιοθέτηση κοινών μεθόδων και στόχων στην προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων.²⁹ Καθοριστικό στοιχείο αυτής της πραγματικότητας είναι ότι οι κυβερνήσεις και οι διακρατικοί οργανισμοί αντί να δρουν ως «φύλακες», με σκοπό τη διαφύλαξη του «εσωτερικού» από το «εξωτερικό», μοιράζονται τη διαχείριση των παγκόσμιων ζητημάτων με μη κυβερνητικούς παράγοντες.³⁰ Έχουμε να κάνουμε με έναν ανοιχτό χώρο, όπου η δραστηριότητα και συμμετοχή των ΜΚΟ υποκινεί αντίστοιχες ή συμπληρωματικές δραστηριότητες προς εκείνες των κυβερνήσεων.³¹

α. Ο μη κυβερνητικός Συνασπισμός για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Συνασπισμός των ΜΚΟ για ένα Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο (ΔΠΔ). Συγκεκριμένα, είκοσι πέντε ΜΚΟ, με διαφορετικά πεδία δραστηριοποίησης, ενθαρρυμένες από την απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ να δημιουργήσει μια Προπαρασκευαστική Επιτροπή για τη σύνταξη ενός καταστατικού ίδρυσης μόνιμου ΔΠΔ, αποφάσισαν, τον Φεβρουάριο του 1995, να δημιουργήσουν έναν διεθνικό μη κυβερνητικό συνασπισμό, με στόχο την παρατήρηση, την ενίσχυση και τον εμπλουτισμό των διαπραγματεύσεων.³²

29. L. Gordenier - T.G. Weiss, «Pluralizing global governance: analytical approaches and dimensions», *Third World Quarterly*, 16, 1995, σ. 357-387· J.G. Ruggie, «Reconstituting the Global Public Domain-Issues, Actors and Practices», *European Journal of International Relations*, 10, 2004, σ. 499-531.

30. B. Hocking, «Changing the terms of trade policymaking: from the “club” to the “multistakeholder” model», *World Trade Review*, 3, 2004, σ. 7-11· P.M. Haas - E.B. Haas, «Learning to Learn: Improving International Governance», *Global Governance*, 1, 1995, σ. 255-285· C. Gough - S. Shackley, «The respectable politics of climate change: the epistemic communities and NGOs», *International Affairs*, 77, 2001, σ. 329-345.

31. A.F. Cooper - B. Hocking, «Governments, Non-governmental organizations and the re-calibration of Diplomacy», *Global Society*, 14, 2000, σ. 370-371.

32. M. Glacius, «Expertise in the Cause of Justice: Civil Society Influence on the Statute for an International Criminal Court», στο M. Glacius - M. Kaldor - H. Anheier (επιμ.), *Global Civil Society 2002*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 137-171· K. Barrow, «The role of NGOs in the establishment of the International Criminal Court», *Dialogue*, 2, 2002, σ. 11-22.

Στα δύο χρόνια που διήρκεσαν οι διαπραγματεύσεις της επιτροπής (1996-1998), ο συνασπισμός αυτός έθεσε τα ζητήματα που πίστευε ότι έπρεπε να περιληφθούν στο καταστατικό και προσδιόρισε τους πρωταρχικούς στόχους που προσδοκούσε να πετύχει η δημιουργία του δικαστηρίου. Επιπλέον, ενθάρρυνε τη δημιουργία δικτύων ακτιβιστών και εμπειρογνομόνων. Μέσω των δικτύων αυτών άσκησε πιέσεις σε κρατικούς αξιωματούχους που υπηρετούσαν σε υπουργεία Δικαιοσύνης, Εξωτερικών και Άμυνας, προσπαθώντας να προκαλέσει το ενδιαφέρον και την υποστήριξή τους για το δικαστήριο. Παρουσίασε το δικαστήριο σε περιφερειακές διακυβερνητικές διασκέψεις, όπως την Αμερικανική Σύνοδο Κορυφής Αρχηγών Κρατών στο Σαντιάγο το 1998 και την Παναφρικανική Διάσκεψη στο Ντακάρ το ίδιο έτος. Ασκώντας πιέσεις και προσπαθώντας να αποσπάσει την υποστήριξη πολλών κυβερνήσεων, επένδυσε στη διοργάνωση δημοσιών συζητήσεων και σεμιναρίων σε ολόκληρο τον κόσμο, με τη συμμετοχή εμπειρογνομόνων και κρατικών αξιωματούχων, συμβάλλοντας ουσιαστικά σε μια παγκόσμια συζήτηση σχετικά με το ΔΠΔ και τη διεθνή δικαιοσύνη. Οι γενικοί στόχοι του δικαστηρίου και οι συνέπειές του αναλύθηκαν σε συνεντεύξεις Τύπου, σε ενημερωτικούς φακέλους στις εφημερίδες και στο διμηνιαίο έντυπο *ICC Monitor* που εξέδιδε ο ίδιος ο συνασπισμός. Γνωστοί δικηγόροι συνέγραψαν άρθρα και συνέλεξαν υπογραφές προσωπικοτήτων τις οποίες δημοσίευσαν σε εκκλήσεις των εφημερίδων *International Herald Tribune* και *Le Monde*.

Αυτές οι προσπάθειες επέτρεψαν στον συνασπισμό να έχει ικανοποιητική συνοχή και να είναι καλά προετοιμασμένος για τη Διπλωματική Διάσκεψη Ίδρυσης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου που διοργάνωσε ο ΟΗΕ στη Ρώμη (15 Ιουνίου-17 Ιουλίου 1998), η οποία συζήτησε και τελικά υιοθέτησε το Καταστατικό του δικαστηρίου με 120 ψήφους υπέρ, 7 κατά και 21 αποχές. Στον συνασπισμό συμμετείχαν 800 ΜΚΟ, από τις οποίες 235 έλαβαν διαπίστευση από τη Γενική Συνέλευση για να πάρουν μέρος στη διάσκεψη. Περίπου 450 αντιπρόσωποι αυτών των 235 ΜΚΟ ήταν παρόντες. Ανέπτυξαν ένα δίκτυο δώδεκα σκιωδών ομάδων για να παρακολουθούν τις διαπραγματεύσεις. Έγραφαν αναλύσεις, κατέγραφαν τις θέσεις και τις αντιδράσεις, και συνοψίζαν τα πρακτικά τόσο για τις ΜΚΟ όσο και για τις κυβερνήσεις. Παρείχαν, επίσης, τακτική ενημέρωση σε πολλές κρατικές αντιπροσωπείες και ιδιαίτερα σε αυτές που δεν είχαν συμμετάσχει στις συνεδριάσεις της Προπαρασκευαστικής Επιτροπής. Ο ρόλος αυτός διευκόλυνε την πρόσβασή τους στις περισσότερες συνεδριάσεις και τους επέτρεψε να αναπτύξουν τα επιχει-

ρήματά τους, να προωθήσουν έγγραφα με τις θέσεις τους και σε αρκετές περιπτώσεις να προτείνουν λύσεις σε αδιέξοδα. Μάλιστα, μερικές κυβερνήσεις, όπως εκείνες του Καναδά και της Κόστα Ρίκα, συμπεριέλαβαν εκπροσώπους ΜΚΟ στις αντιπροσωπείες τους.

Είναι, επίσης, σημαντικό να τονίσουμε ότι συνέβαλαν στη διαφάνεια των διαπραγματεύσεων. Παραδοσιακά, η παραγωγή διεθνούς δικαίου πραγματοποιείται με πλήρη μυστικότητα. Στο κοινό διατίθεται μόνο το τελικό προϊόν, ενώ μερικές φορές υπάρχουν και μυστικές συνθήκες. Είναι απίθανο οι διεθνείς διαπραγματεύσεις να γίνουν ποτέ εντελώς ανοικτές. Οι ΜΚΟ του συνασπισμού για το ΔΠΔ, ωστόσο, προσπάθησαν να καταστήσουν τις διαπραγματεύσεις όσο το δυνατόν διαφανείς και να συμπληρώσουν το κενό που προκύπτει από το δημοκρατικό έλλειμμα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ειδικότερα, μετέτρεψαν το διμηνιαίο έντυπο *ICC Monitor* σε καθημερινό φυλλάδιο και, σε συνεργασία με την οργάνωση *Advocacy Project*, δημιούργησαν το δελτίο *On the Record*, που αποστέλλόταν ηλεκτρονικά σε περίπου 4.000 συνδρομητές. Επιπλέον, ενίσχυσαν τη θέση των μικρότερων και φτωχότερων χωρών στη διαδικασία, εξισορροπώντας σε κάποιο βαθμό την ανισότητα με τα ισχυρά κράτη. Ένα μεγάλο μέρος της χρηματοδότησης που συγκέντρωσαν συλλέχτηκε ειδικά για να μπορέσουν να συμμετάσχουν ΜΚΟ και ακαδημαϊκοί του αναπτυσσόμενου κόσμου στη Διάσκεψη της Ρώμης. Χώρες όπως η Βοσνία, η Σιέρα Λεόνε, η Σενεγάλη και το Κονγκό, στηρίχθηκαν σε ένα πρόγραμμα τεχνικής βοήθειας της οργάνωσης *No Peace Without Justice* για να αυξήσουν το μέγεθος και να ενισχύσουν την τεχνογνωσία των αντιπροσωπειών τους.

Η στρατηγική ενίσχυσης του διαλόγου και της διαφάνειας στις διαπραγματεύσεις επέτρεψε στις ΜΚΟ του συνασπισμού να συμβάλουν σημαντικά και στις διατάξεις του καταστατικού. Πίεσαν για τη βελτίωση της θέσης των μαρτύρων και των θυμάτων στις διαδικασίες του δικαστηρίου, και διαδραμάτισαν ζωτικής σημασίας ρόλο στη διατύπωση των σχετικών άρθρων, προκειμένου να απολαμβάνουν καλύτερη προστασία και να έχουν το δικαίωμα της γνώμης τους. Προτάσεις των ΜΚΟ αποτέλεσαν, επίσης, και τη βάση για τις διατάξεις χρηματοδότησης του δικαστηρίου. Πάνω απ' όλα, όμως, πρότειναν και διασφάλισαν την ανεξαρτησία του κατηγόρου.

Τέτοια παραδείγματα δραστηριότητας των ΜΚΟ αντικατοπτρίζουν τη δυνατότητά τους να διαμορφώνουν τη διεθνή ατζέντα. Αυτό αποδεικνύεται χρήσιμο όχι μόνο στη διαχείριση των παγκόσμιων προβλημάτων αλλά και στην οργάνωση της παγκόσμιας διακυβέρνησης, που δεν αποτελεί πλέον α-

παραίτητα αποκλειστικό πεδίο των κυβερνήσεων.³³ Ενώ οι κυβερνήσεις διατηρούν κεντρικό ρόλο στην αντιμετώπιση των παγκόσμιων προβλημάτων, ενεργώντας μονομερώς, διμερώς ή στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών και «λεσχών» που έχουν δημιουργήσει, το μονοπώλιο που κάποτε απολάμβαναν σχετικά με το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της διεθνούς ατζέντας είναι όλο και λιγότερο βέβαιο.³⁴ Η μεταβαλλόμενη ατζέντα της παγκόσμιας ασφάλειας αμφισβητεί την κρατοκεντρική λογική χάραξης πολιτικής, διευκολύνοντας τη συμμετοχή των ΜΚΟ στη διαδικασία ευαισθητοποίησης, ενημέρωσης και προεργασίας για νέες συνθήκες, πρότυπα ή θεσμούς.³⁵ Εξαιρετικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης αποτελεί η Διεθνής Εκστρατεία των ΜΚΟ για την Απαγόρευση των Ναρκών Ξηράς (ICBL).

β. Ο μη κυβερνητικός Συνασπισμός για την Απαγόρευση Ναρκών

Τον Οκτώβριο του 1992, έξι οργανώσεις –Human Rights Watch (ΗΠΑ), Handicap International (Γαλλία), Medico International (Γερμανία), Mines Awareness Group (Βρετανία), Physicians for Human Rights (ΗΠΑ) και Vietnam Veterans of America Foundation (ΗΠΑ)– που είχαν συναντηθεί στο παρελθόν ποικιλοτρόπως και σε διάφορους συνδυασμούς, συμφώνησαν, σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό, να ξεκινήσουν μια παγκόσμια εκστρατεία, για να απαιτήσουν την υπογραφή μιας παγκόσμιας συνθήκης για την απαγόρευση των ναρκών ξηράς. Σήμερα, η εκστρατεία αυτή αριθμεί πάνω από 1.400 ΜΚΟ σε 90 χώρες. Πάνω απ' όλα, όμως, αντιπροσωπεύει μια νέα προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων. Περιλάμβανε ένα σύνολο διαπραγματεύσεων που πραγματοποιήθηκαν έξω από τους συνηθισμένους διακυβερνητικούς διπλωματικούς διαύλους. Κυρίως σε απάντηση στις διεθνείς πιέσεις της ICBL, δεν ακολουθήθηκε η συνηθισμένη μέθοδος διαπραγμάτευσης ελέγχου όπλων με βάση την αρχή του ελάχιστου κοινού παρανομαστή από τις κυβερνήσεις σε κάθε σημείο της διαδικασίας. Αντ' αυτού, οι ευνοϊκά διακείμενες κυβερνήσεις υιοθέτησαν μια νέα αρχή διαπραγμάτευσης μεταξύ «ομοϊδεατών» κρατών, αποδεχόμενες ουσιαστικά τη θέση της ICBL και την άρνη-

33. Π. Σκλιάς - Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

34. P.J. Simmons - C. de Jonge Oudraat, *Managing Global Issues: Lessons Learned*, Brookings Institution Press, Ουάσινγκτον 2001.

35. K.O. Robert - J. Nye, «Introduction», στο Joseph Nye - John Donahue (επιμ.), *Governance in a Globalizing World*, Brookings Institution Press, Ουάσινγκτον 2000, σ. 26-32.

σή της να υποχωρήσει στα βασικά σημεία της απαγόρευσης των ναρκών ξηράς. Η ICBL επιτάχυνε συνεχώς τον ρυθμό των διαπραγματεύσεων, καθορίζοντας και ελέγχοντας την ατζέντα, συλλέγοντας και αναλύοντας πληροφορίες με γρήγορους ρυθμούς, συντονίζοντας την πληροφόρηση και τη στρατηγική και αυξάνοντας την επικοινωνία με τα κράτη.³⁶

Συγκεκριμένα, η διαδικασία προέκυψε από δύο συναντήσεις κρατών και ΜΚΟ τον Ιανουάριο του 1995 και τον Απρίλιο του 1996. Η πρώτη συνάντηση ήταν πρωτοβουλία της Human Rights Watch. Η πρόθεσή της ήταν να συγκεντρώσει τις «καλές» χώρες σε μια συζήτηση για το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί η απαγόρευση των ναρκών ξηράς. Η δεύτερη συνάντηση των κρατών αυτών και των ΜΚΟ οδήγησε στην προσφορά της κυβέρνησης του Καναδά να πραγματοποιήσει συνάντηση στρατηγικής στην Οτάβα τον Οκτώβριο του 1996 με τη συμμετοχή ΜΚΟ και κυβερνήσεων που τάσσονταν υπέρ της απαγόρευσης. Η ιδέα ήταν να κινηθεί το ζήτημα γρήγορα, ανεξάρτητα και ενάντια σε εκείνες τις χώρες, όπως οι ΗΠΑ και η Βρετανία, που υποστήριζαν ότι η απαγόρευση της παραγωγής και της χρήσης ναρκών ήταν ζήτημα που έπρεπε να αναλάβει η διακυβερνητική Διάσκεψη για τον Αφοπλισμό στη Γενεύη. Στη συνάντηση της Οτάβας, 50 κυβερνήσεις, ο Ερυθρός Σταυρός και η ICBL δεσμεύτηκαν για ένα σχέδιο που θα εξασφάλιζε τη σύναψη μιας συνθήκης το συντομότερο δυνατό. Ο καναδός υπουργός Εξωτερικών Lloyd Axworthy μάλιστα προσκάλεσε τις κυβερνήσεις και τις ΜΚΟ να επανέλθουν στην Οτάβα τον Δεκέμβριο του 1997, σε λιγότερο από 14 μήνες, για να διαπραγματευτούν μια διεθνή συνθήκη σχετικά με την απαγόρευση της χρήσης, της δημιουργίας αποθεμάτων, της παραγωγής και της μεταφοράς ναρκών.

Μετά τη Διάσκεψη της Οτάβας, και βάσει των διαβουλεύσεων με τις κυβερνήσεις και την ICBL, η Αυστρία συντάξε ένα συνοπτικό κείμενο 13 άρθρων και διοργάνωσε μια συνάντηση 111 κρατών τον Φεβρουάριο του 1997. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε συνάντηση 120 κρατών στη Βόννη

36. R. Price, «Reversing the Gun Sights: Transnational Civil Society Targets Land Mines», *International Organization*, 52, 1998, σ. 613-644· N. Short, «The Role of NGOs in the Ottawa Process to Ban Landmines», *International Negotiation*, 4, 1999, σ. 481-500· J.P. Layover - L. Marasca, «The role of the ICRC in the development of International Humanitarian Law», *International Negotiation*, 4, 1999, σ. 501-525· K. Rutherford, «The Evolving Arms Control Agenda: Implications of the Role of NGOs in Banning Antipersonnel Mines», *World Politics*, 53, 2000, σ. 74-114· Hubert Don, *The Landmine Ban: A Case Study in Humanitarian Advocacy*, The Thomas J. Watson Jr. Institute for International Studies, Brown University, 2000.

τον Απρίλιο του 1997, για να εξεταστούν τα ακανθώδη ζητήματα της επικύρωσης και της συμμόρφωσης. Η επίσημη συνέχεια αυτών των συναντήσεων πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες στις 24-27 Ιουνίου του 1997. Στη συνάντηση συμμετείχαν αντιπρόσωποι από 154 χώρες και τελικά 97 κυβερνήσεις υπέγραψαν τη Διακήρυξη των Βρυξελλών, που απαιτούσε τη σύγκληση μιας διπλωματικής διάσκεψης στο Όσλο τον Σεπτέμβριο, για να συζητηθεί μια συνθήκη απαγόρευσης των ναρκών ξηράς. Ενενήντα μία χώρες συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις ως πλήρεις συμμετέχοντες και 38 ήταν παρούσες ως παρατηρητές, όπως ήταν και ο Ερυθρός Σταυρός, η ICBL και τα Ηνωμένα Έθνη. Η επιτυχία θεωρήθηκε εντυπωσιακή και στις 18 Σεπτεμβρίου υιοθετήθηκε η Συνθήκη για την Απαγόρευση της χρήσης, συσσώρευσης, παραγωγής και μεταφοράς ναρκών κατά προσωπικού και για την καταστροφή τους. Η συνθήκη υπογράφηκε από 123 κράτη σε μια τελετή που διοργανώθηκε τον Δεκέμβριο του 1997 στην Οτάβα.

Οι ΜΚΟ ήταν παρούσες σε όλες αυτές τις διαπραγματεύσεις. Στις συναντήσεις της Βιέννης και της Βόννης συμμετείχαν δύο αντιπρόσωποι εκ μέρους της ICBL. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης του Όσλο, η νορβηγική κυβέρνηση παρείχε στις ΜΚΟ υψηλό επίπεδο πρόσβασης στις διαπραγματεύσεις, καθώς και γενναιόδωρο χώρο για γραφεία στο διπλωματικό συνεδριακό κέντρο. Ο πρόεδρος της συνάντησης του Όσλο, πρέσβης Selebi της Νότιας Αφρικής, ήταν θετικός για τη συμμετοχή των ΜΚΟ και εξασφάλιζε την καλή ενημέρωση της ICBL. Διάφορες κυβερνήσεις περιέλαβαν ΜΚΟ στις αντιπροσωπείες τους (εννέα στο Όσλο και οκτώ στις Βρυξέλλες) πράγμα που ενθάρρυνε και ο Καναδάς. Έτσι, οι ΜΚΟ μπόρεσαν να έχουν καθοριστική συνεισφορά στη διαδικασία. Καταρχάς, συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση του κειμένου της συνθήκης. Πίεσαν να συμπεριληφθεί η παροχή βοήθειας στα θύματα, η διαφάνεια, η λήψη εθνικών μέτρων εφαρμογής, καθώς και συναντήσεις των συμβαλλόμενων κρατών και αναθεωρητικές διασκέψεις που δεν υπήρχαν στο αρχικό σχέδιο κειμένου. Δεύτερον, διευκόλυναν την ανάμειξη στη διαδικασία κυβερνήσεων του αναπτυσσόμενου κόσμου, ιδιαίτερα από την Αφρική. Δεδομένης της συμμετοχής της ICBL σε κλειστές συνεδριάσεις, οι ΜΚΟ ήταν σε θέση να ενημερώσουν πολλούς αφρικανούς διπλωμάτες για τις προσπάθειες των ΗΠΑ να αποδυναμώσουν την όλη διαδικασία. Η παροχή τέτοιων πληροφοριών συνέβαλε στην υποστήριξη της συνθήκης στην Αφρική και ενίσχυσε την πεποίθηση ότι ήταν μια δημοκρατική προσπάθεια ενάντια στα στενά συμφέροντα λίγων ισχυρών κυβερνήσεων.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Η κρατοκεντρική άποψη διαστρεβλώνει τη συνθετότητα των διεθνών σχέσεων. Φανερόναι μια αντίληψη για τον κόσμο σύμφωνα με την οποία τα κράτη είναι ο πρωταρχικός φορέας ανάλυσης και δράσης –θέση που είναι όχι μόνον ανακριβής και παρωχημένη, αλλά και αντιπαραγωγική και κοντόφθαλμη.

Καταρχάς, η συμμετοχή των ΜΚΟ στις διεθνείς σχέσεις όχι μόνο έχει επιταχύνει τη μείωση της απόστασης ανάμεσα στο παγκόσμιο και το εσωτερικό, αλλά έχει, επίσης, αμφισβητήσει τα κράτη ως αποκλειστικούς αντιπροσώπους των συμφερόντων των πολιτών σε διεθνές επίπεδο.

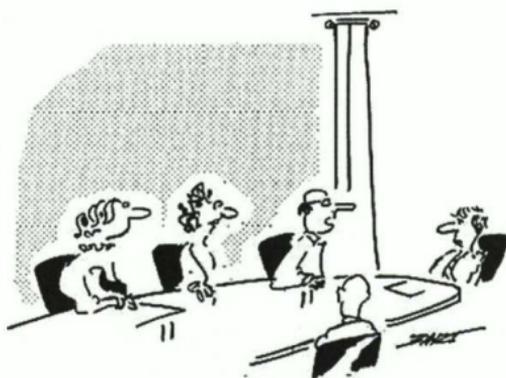
Δεύτερον, καθώς οι ΜΚΟ εδραιώνονται όλο και περισσότερο στις διεθνείς σχέσεις, η ατζέντα των κρατών και των διακυβερνητικών οργανισμών επεκτείνεται πέρα από τις παραδοσιακές θεματικές περιοχές της «υψηλής πολιτικής» (ισορροπία της ισχύος, ασφάλεια και στρατιωτικά ζητήματα) σε ζητήματα «χαμηλής πολιτικής» (περιβαλλοντική υποβάθμιση, εθνικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές συγκρούσεις, ασθένειες και ανάπτυξη).

Τρίτον, οι αξιώσεις και οι δραστηριότητες των ΜΚΟ προσθέτουν μια σημαντική διάσταση στο διπλωματικό περιβάλλον, καθώς οι κρατικοί και διακυβερνητικοί θεσμοί επεκτείνουν τα σχέδια αλληλεπίδρασής τους πέρα από τις κυβερνήσεις και αγκαλιάζουν μια σειρά μη κυβερνητικών παραγόντων. Μετατρέπουν το κλειστό και ιεραρχικό κρατοκεντρικό μοντέλο σε μια ανοικτή διαδικασία που μεταβάλλει τον τρόπο οργάνωσης της παγκόσμιας διακυβέρνησης και ειδικά όσον αφορά το ποιος έχει δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν. Η πολυδιάστατη ποιότητα της συμμετοχής και πρόσβασης των ΜΚΟ σε διακυβερνητικές και διπλωματικές διαπραγματεύσεις καταδεικνύει την πραγματική και ιδιαίτερη αύξηση της σημασίας τους στην παγκόσμια διακυβέρνηση και τη δυνατότητά τους, παρεμβαίνοντας στην κρατοκεντρική διαδικασία, να συνδιαμορφώνουν την ατζέντα των διεθνών σχέσεων.

Συνεπώς, η λογική της κρατοκεντρικής προσέγγισης στη νέα διεθνή πραγματικότητα λειτουργεί παραπλανητικά. Η πάγια θέση ότι οι ΜΚΟ δεν είναι «παίκτες» δεν συνάδει με την πραγματική πρακτική των διεθνών σχέσεων. Τέτοιες τοποθετήσεις όχι μόνο περιορίζουν την οπτική των μελετητών στο κράτος ως αρχή και τέλος της παγκόσμιας διακυβέρνησης, αλλά τους κάνουν να αντιδρούν στην εμφάνιση των ΜΚΟ. Αποδεχόμενοι τη θέση ότι οι διεθνείς σχέσεις βασίζονται σε έναν και μοναδικό δρώντα, το κράτος, συντηρούν μια ψευδή εικόνα της παγκόσμιας πολιτικής. Εξετάζοντας τις ΜΚΟ από αυτήν την παραδοσιακή σκοπιά, δεν μπορούν να εκτιμήσουν και, πόσο μά-

λον, να προσεγγίσουν τις επιπτώσεις της παρουσίας τους στην παγκόσμια διακυβέρνηση, καθώς είναι αναγκασμένοι να τις υποβαθμίσουν ή ακόμη και να τις απορρίψουν.

Αντιμετωπίζοντας την παρουσία των ΜΚΟ ως επιφανειακή διαιωνίζουμε το status quo και αγνοούμε σημαντικές εξελίξεις στις οποίες πρέπει να προσαρμοστούμε για να αντιμετωπίσουμε τις παγκόσμιες προκλήσεις. Παραγνωρίζουμε τις αλλαγές που συντελούνται στα θεμέλια της παγκόσμιας διακυβέρνησης με τρόπο που δεν μπορούμε να δούμε ή να αντιληφθούμε άμεσα. Η αντιμετώπιση κρίσιμων και ανοικτών προβλημάτων οδηγεί στην ανασύσταση της παγκόσμιας διακυβέρνησης, η οποία πλέον δεν ταυτίζεται με τα κράτη και τον διακυβερνητισμό, αλλά ενσωματώνει τα κράτη σε μια ευρύτερη διεθνική διαδικασία προστασίας και διασφάλισης των παγκοσμίων δημοσίων αγαθών. Η πραγματικότητα αυτή προϋποθέτει την ενδυνάμωση της συνεργασίας μεταξύ κρατών και μη κρατικών παραγόντων, με στόχο την άμεση έκφραση και διασφάλιση των πανανθρώπινων αναγκών, και όχι μόνο αυτών που φιλτράρονται, κατασκευάζονται και προωθούνται από τα κράτη.

«Η κατάσταση είναι σοβαρή κύριε πρωθυπουργέ. Μας έχουν τελειώσει οι μη κυβερνητικές οργανώσεις που μπορούμε να κατηγορήσουμε».

Πηγή: <http://www.cartoonstock.com>.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.
ΤΟ «ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ»
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΤΥΠΟ

*Χριστίνα Κωνσταντινίδου**

Στόχος του άρθρου αυτού είναι η ανάλυση της κατασκευής της έννοιας της «νέας πολιτικής ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης». Ως παραδειγματικό πλαίσιο συγκρότησης της έννοιας αυτής εξετάζεται η ειδικογραφική κάλυψη του κινήματος της «αντιπαγκοσμιοποίησης» και, πιο συγκεκριμένα, οι διαδηλώσεις που έγιναν γνωστές ως «Παγκόσμια Ημέρα Δράσης κατά του Καπιταλισμού» και οι οποίες απασχολούν τα ΜΜΕ από το τέλος της δεκαετίας του 1990 έως σήμερα. Με αφετηρία τη θεωρία του καθοριστικού ρόλου των ΜΜΕ στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και με βάση τον θεωρητικό στοχασμό γύρω από τα νέα κοινωνικά κινήματα, τις συλλογικές ταυτότητες και την πολιτική δράση στη μετανεωτερικότητα, αναζητούνται το σημασιοδοτικό σύστημα και οι αφηγηματικές δομές του ειδικογραφικού λόγου του αθηναϊκού Τύπου που, μέσω των αναπαραστατικών του πρακτικών, συντελεί στην κατασκευή της έννοιας «της νέας πολιτικής ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης».

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο αυτό έχει ως στόχο την ανάλυση της έννοιας της «πολιτικής ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», όπως αυτή κατασκευάζεται από τον λόγο του αθηναϊκού Τύπου. Ως παραδειγματικό πλαίσιο αυτής της συγκρότησης, εξετάστηκε η ειδικογραφική κάλυψη των δημόσιων εκδηλώσεων μιας νέας πολιτικής συλλογικότητας¹ η οποία κάνει την εμφάνιση της στα

* Η Χριστίνα Κωνσταντινίδου είναι Λέκτορας Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Συνοπτική εκδοχή του άρθρου αυτού έχει παρουσιαστεί στο 7ο Συνέδριο Σημειωτικής στις 3 Οκτωβρίου 2004 στην Πάτρα.

1. Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Giddens: «Το κοινωνικό κίνημα είναι μια συλλο-

ΜΜΕ στο τέλος της δεκαετίας του 1990 ως «κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης». Από τις βασικές δημόσιες εκδηλώσεις αυτού του «κινήματος»/μορφώματος, γύρω από το οποίο δραστηριοποιείται μεγάλος αριθμός ομάδων και οργανώσεων, είναι οι *Παγκόσμιες Ημέρες Δράσης κατά του Καπιταλισμού*.² Στην ουσία πρόκειται για μια σειρά κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας (πορείες, καθιστικές διαδηλώσεις, «χάπενινγκ» δρόμου, καταλήψεις δημοσίων κτιρίων, αναμέτρηση με την αστυνομία κ.λπ.) κατά τη διάρκεια διεξαγωγής των συναντήσεων κορυφής διεθνών οργανισμών με στόχο, μεταξύ άλλων, τη ματαίωσή τους. Όλες αυτές οι προγραμματισμένες σε συγκεκριμένες ημέρες και τόπους και σχεδιασμένες κινητοποιήσεις, με επαναλαμβανόμενους στόχους και δράσεις στα πλαίσια του συμβατικού πολιτικού τελετουργικού των συναντήσεων κορυφής και των διασκέψεων των διεθνών οργανισμών, παίρνουν τη μορφή ενός διαμεσολαβημένου από τα ΜΜΕ *τελετουργικού πολιτικής σύγκρουσης και συμβολικής αντιπαράθεσης* με την πολιτική και οικονομική εξουσία.

Έχοντας λοιπόν, ως αφετηρία τον θεωρητικό στοχασμό γύρω από τα κοινωνικά κινήματα, τη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων και τη συλλογική δράση στην εποχή της παγκοσμιοποίησης,³ καθώς επίσης και τη θεωρία

γική προσπάθεια προώθησης ενός κοινού συμφέροντος ή πραγματοποίησης ενός κοινού σκοπού εκτός της σφαιράς των κατεστημένων θεσμών» (βλ. A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ. 665-667). Οι θεωρίες και αναλύσεις στη σχετική βιβλιογραφία ταξινομούνται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: η κλασική «προσέγγιση της συλλογικής συμπεριφοράς», η «προσέγγιση της κινητοποίησης πόρων» και η «προσέγγιση των νέων κοινωνικών κινήματων» ή «προσέγγιση των κινήματων ως δημιουργών ταυτοτήτων». Βλ. ενδεικτικά D. Della Porta - M. Diani, *Social Movements: An Introduction*, Blackwell, Οξφόρδη 1999. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. επισκόπηση στο Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σ. 83-114, και του ίδιου, *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, τόμος I, Κριτική, Αθήνα 2001. Βλ. επίσης Ν. Σερντεδάκης, «Στην καρδιά των κοινωνικών κινήματων: μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. ΣΤ/24, Αυγ. 1998, σ. 41-65, και Μ. Ψημίτης «Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση νέων ταυτοτήτων», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 33, 2002, σ. 47-79.

2. Οι κινητοποιήσεις αυτές αρχίζουν και απασχολούν τα διεθνή και ελληνικά μέσα από τις διαδηλώσεις στο Σιάτλ (30/11/1999) με την ευκαιρία της Διάσκεψης του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου.

3. Το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ ΜΜΕ και κοινωνικών κινήματων είναι τεράστιο και έχει απασχολήσει τόσο την «κινήματική» βιβλιογραφία, όσο και την κοινωνιολογία των ΜΜΕ και τις πολιτισμικές σπουδές. Διατρέχοντας τον κίνδυνο της απλούστευσης, θα μπορούσαμε να

του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού σε ό,τι αφορά τον καθοριστικό ρόλο των ΜΜΕ στην κατασκευή της πραγματικότητας, το άρθρο αυτό εξετάζει πώς ο αθηναϊκός Τύπος, με αφορμή τις *Παγκόσμιες Ημέρες Δράσης κατά του Καπιταλισμού*, οριοθετεί μέσω των αναπαραστατικών του πρακτικών την προβληματική σχέση μεταξύ της εθνικής ταυτότητας, της ιδιότητας του πολίτη και της συλλογικής ταυτότητας του «κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης». ⁴ Στόχος είναι να διερευνηθεί εάν, τελικά, ο Τύπος, μέσα από συγκεκριμένες αφηγηματικές τεχνικές, συντελεί στην κατασκευή μιας νέας εκδοχής «των πολιτικών ταυτοτήτων στη μετανεωτερική εποχή».

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ

Η μέθοδος ανάλυσης ενός συνόλου κειμένων εξαρτάται φυσικά από το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης, την ανάπτυξη των αρχικών υποθέσεων, καθώς και το ιδιαίτερο περιεχόμενο και τη μορφή των κειμένων. Η πολυπλοκότητα του δημοσιογραφικού λόγου και η συνθετικότητα των αφηγηματικών επιπέδων στη συνάρθρωση περιεχομένου και μορφής που συντελούν στην κατασκευή ενός φύλλου εφημερίδας, υποχρεώνει τον ερευνητή να ξεκαθαρίσει εκ των προτέρων κάποια ζωτικής σημασίας ζητήματα. Καταρχάς, λοιπόν, θα πρέπει να διευκρινιστεί πού αρχίζει και πού τελειώνει αυτή η ανάλυση, τι θα περιλαμβάνει και τι θα αποκλείει.

Στην προκειμένη περίπτωση, το υλικό της εμπειρικής εργασίας ήταν οποιδήποτε «πληροφορία» του αθηναϊκού Τύπου πάνω στην *πρώτη φάση* του

πούμε ότι σε αυτά τα ερευνητικά πεδία κυριαρχούν, κατά κανόνα, δύο διαφορετικές θεωρητικές οπτικές με αντίστοιχες μεθοδολογικές προσεγγίσεις: αυτή που ελλείπει καλύτερου όρου θα αποκαλέσουμε «εργαλειακή προσέγγιση» και η «προσέγγιση της κοινωνικής κατασκευής» ή «κονστρουκτιβιστική προσέγγιση». Κλασικό παραμένει το έργο του T. Gitlin, *The Whole World is Watching. Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Λονδίνο 1980.

4. Με κανέναν τρόπο δεν υπονοείται ότι η ταυτότητα του κινήματος αυτού ή οποιουδήποτε κινήματος είναι αποτέλεσμα της σημασιοδοτικής λειτουργίας των ΜΜΕ ή ότι όσοι συμμετέχουν σε κινήματα εξαρτώνται αποκλειστικά από τα ΜΜΕ για την πληροφόρησή τους. Τα κινήματα, έχουν τους δικούς τους μηχανισμούς, όπως μέσα επικοινωνίας, εναλλακτικά ΜΜΕ, αφίσες, γκράφιτι, σημαίες, συνθήματα, πορείες, δίκτυα τοπικών και υπερεθνικών σχέσεων, επιστημονικό λόγο, πολιτικό λόγο, δημοσιογραφικό λόγο κ.λπ. Στη διασταύρωση των λόγων και πρακτικών αυτών αυτοπροσδιορίζεται και ετεροπροσδιορίζεται συνεχώς η ταυτότητα, υποσκοπείται και αναθεωρείται η εικόνα και η αυτοεικόνα των κινήματων.

«κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης» (ειδήσεις, φωτογραφίες, άρθρα γνώμης, γελοιογραφίες, σχόλια κ.λπ.) από τον Δεκέμβριο του 1999 έως και τον Αύγουστο του 2001.⁵ Για τον σκοπό αυτόν, επιχειρήθηκε η εξαντλητική αποδελτίωση έξι εφημερίδων (ημερήσιες και κυριακάτικες εκδόσεις): *Ελεύθερος Τύπος*, *Ελευθεροτυπία*, *Έθνος*, *Το Βήμα*, *Η Καθημερινή* και *Τα Νέα*.⁶ Η επιλογή των εφημερίδων υπαγορεύτηκε από τη θέση που κατέχουν από κυκλοφοριακή άποψη στον αθηναϊκό Τύπο – ειδικά *Τα Νέα* και η *Ελευθεροτυπία* πραγματοποιούν σχεδόν το 40% της συνολικών πωλήσεων. Από τα δημοσιεύματα που συγκεντρώθηκαν, τα περισσότερα, ακολουθώντας τη λογική της επικαιρότητας, αφορούν συγκεκριμένες δημόσιες εκδηλώσεις του κινήματος. Πέραν τούτων, υπάρχουν δημοσιεύματα με τη μορφή άρθρων γνώμης, αφιερωμάτων ή σχολίων, τα οποία χωρίς να απαγκιστρώνονται από τους καταναγκασμούς της επικαιρότητας και συγκεκριμένα συμβάντα, αποτελούν τη «δημοσιογραφική μετατόπιση από την *επιφάνεια* (γεγονός, ζήτημα, πρόβλημα) στο *υπόβαθρο* (αιτία, κίνητρο, ερμηνεία)», όπως την έχουν αναλύσει παραδειγματικά ο Hall και οι συνεργάτες του.⁷

Θεωρώντας, σύμφωνα με τη θεμελιώδη αρχή της σημειωτικής, ότι το φύλλο μιας εφημερίδας αποτελεί ένα οργανωμένο σύμπαν, με άλλα λόγια ένα σύστημα που προσδιορίζεται από μια σειρά κανόνες και βασίζεται σε ένα

5. Συνολικά αποδελτιώθηκαν 427 απλά ή σύνθετα (ρεπορτάζ κ.λπ.) δημοσιεύματα. Επιπλέον, εντοπίστηκαν συγκεκριμένα ένθετα περιοδικά ή φύλλα εφημερίδων (π.χ. *Αφιέρωμα της Ελευθεροτυπίας* στις 1/7/00 ή το σύνολο του αθηναϊκού Τύπου από τις 20/7/01 έως 22/7/01) που αναφέρονται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης και όπου η αριθμητική αποδελτίωση χάνει το νόημά της. Πέραν αυτού του χρονικού διαστήματος, έχουν χρησιμοποιηθεί επιλεκτικά κάποια μεταγενέστερα δημοσιεύματα τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από σημασιολογικής πλευράς.

6. Η αποδελτίωση πραγματοποιήθηκε στο αρχείο Τύπου της Βουλής. Δυστυχώς, τεχνικοί λόγοι δεν επέτρεψαν την πρόσβαση στο σύνολο των φύλλων των έξι εφημερίδων για το διάστημα αυτό. Αναγκαστικά λοιπόν, υπάρχουν κενά και λείπουν δημοσιεύματα συγκεκριμένων περιόδων. Προκειμένου να μετριάσει κάπως αυτή η αδυναμία, η ανάλυση, για λόγους που εξηγούνται πιο κάτω, επικεντρώθηκε στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και, με προσφυγή στο έντυπο και ηλεκτρονικό αρχείο της, συμπληρώθηκαν τα κενά του αρχείου της Βουλής. Ταυτόχρονα, χρησιμοποιήθηκαν τα δημοσιεύματα των υπόλοιπων εφημερίδων, όπου αυτό ήταν δυνατόν, επικουρικά και συγκριτικά με στόχο τον έλεγχο των υποθέσεων και την επιβεβαίωση του προβληματισμού.

7. S. Hall κ.ά., *Policing the Crisis: Mugging the State and Law and Order*, Macmillan, Λονδίνο 1978 – βλ. μετάφραση του αντίστοιχου κεφαλαίου στο Μ. Κομνηνού - Χ. Λυριντζής, (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Παναζήσης, Αθήνα 1988, σ. 273-323.

πλέγμα κειμενικών σχέσεων διάφορων επιπέδων με την αλλαγή της εστίασης της ανάλυσης, η προσέγγιση του ειδησεογραφικού λόγου μπορεί να γίνει από πολλές διαφορετικές και αλληλένδετες οπτικές (αφηγηματικές τεχνικές, συγκείμενο, σχέσεις κειμένου-περικειμένου κ.λπ.). Στο παρόν κείμενο, αναφέρεται μόνον η ανάλυση των αφηγηματικών τεχνικών του αθηναϊκού Τύπου. Η μέθοδος αυτή αφορά την εξέταση του συνόλου των δημοσιευμάτων που σχετίζονται θεματικά με το «κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης» (ειδήσεις, ρεπορτάζ, άρθρα γνώμης, γελοιογραφίες κ.λπ.) ως ενιαίο αφήγημα ή ως διασταυρούμενα ή εγκιβωτισμένα μικρο-αφήγηματα. Παρόλο που η ανάλυση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τα λεκτικά ή εξωλεκτικά συμφραζόμενα του αφηγήματος, εντούτοις δίνεται έμφαση στην επισώρευση των ειδήσεων καθώς θεωρείται ότι το νόημα προκύπτει, όχι από τα επιμέρους «επεισόδια» των αναπαραστάσεων των διάφορων κινητοποιήσεων «κατά της παγκοσμιοποίησης», αλλά από τη χρονική αλληλουχία τους στη βάση μιας κοινής αφηγηματικής δομής. Από μεθοδολογική άποψη, ο στόχος της ανάλυσης δεν ήταν να εξαντληθούν ποσοτικά τα υπάρχοντα δημοσιεύματα αλλά, αντίθετα, να καταδειχθεί η πολυπλοκότητα των σημασιοδοτικών-συμβολικών στρατηγικών και ο πλούτος των θεμάτων που αναδύονται σε οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας του ειδησεογραφικού λόγου. Η έρευνα θεωρήθηκε περατωμένη όταν ιχνηλατήθηκε μια περιοχή της οποίας η ανάλυση εμπειρείχε τα στοιχεία του κορεσμού και της επανάληψης.

Σε ό,τι αφορά την ανάλυση των αφηγηματικών τεχνικών, πολλοί μελετητές έχουν τονίσει ότι τα βασικά χαρακτηριστικά των ειδήσεων, προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από την παράδοση της αφηγηματικότητας (*narrativité*) και η δομή τους είναι αποτέλεσμα των «αρχέγονων τρόπων διήγησης ιστοριών».⁸ Πιο συγκεκριμένα, οι παραγωγοί των ειδήσεων υιοθετούν πολύ συχνά αφηγηματικές τεχνικές και στηρίζονται σε οικείες πλοκές που δανείζονται από τη λαϊκή λογοτεχνία, με αλληλουχίες συμβάντων με ενότητα θέματος και χρονολογική/λογική σειρά που αφορούν ένα ή περισσότερα δρώντα πρόσωπα και τις μεταξύ τους σχέσεις, με κεντρικούς πρωταγωνιστές και μικρότερα ή δορυφορικά δρώντα πρόσωπα, με ήρωες, κακούς και θύματα σε συγκεκριμένους ρόλους και λειτουργίες, με αρχή, μέση και τέλος, τονίζοντας τις δραματικές μεταστροφές ή δημιουργώντας την αγωνία για την έκβαση του συμβάντος ή καταλήγοντας σε μία κορύφωση κατά την αριστοτελική έννοια. Επιπλέον, κλειδί στη σημασιοδοτική «στρατηγική» των ειδήσεων δεν είναι μόνο

8. R. Darnton, «Writing news and telling stories», *Daedalus*, άνοιξη 1975, σ. 175-194.

η κατασκευή των δρώντων προσώπων, των σχέσεων και των ρόλων τους, υπό μορφή στερεοτύπων, ούτε η λογική και χρονική αλληλουχία των αφηγημένων συμβάντων που ανήκουν, όπως θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε, σε συστήματα συμβασιοποιημένα και προβλέψιμα, όσο οι κοινωνικές σχέσεις της ίδιας της σημειωτικής διαδικασίας, οι αφηγηματικοί ρόλοι και οι κειμενικές θέσεις που κατασκευάζονται για τον αφηγητή (τον παραγωγό της είδησης) και τον αναγνώστη σε συνάρτηση με τις σχέσεις που παράγονται μεταξύ αφηγητή και δρώντων προσώπων. Όπως τονίζει ο Stanzel,⁹ «όπου μεταβιβάζεται μια είδηση, όπου αναφέρουν ή αφηγούνται κάτι, γίνεται αισθητή η φωνή ενός διαμεσολαβητή, ενός αφηγητή». Εξάλλου, πολλές αναλύσεις των αφηγηματικών τεχνικών των ειδήσεων¹⁰ έχουν καταδείξει ότι οι ειδήσεις αναπτύσσουν αυτό που η Κακαβούλια¹¹ αποκαλεί «υβριδική διακειμενική σύντηξη κειμενικών ειδών πειθούς, ψυχαγωγίας και πληροφόρησης» και κυρίως «την ανάμειξη της μυθοπλασίας (fiction) και της πραγματικότητας (fact), ό,τι, δηλαδή, ορίζεται με τον νεολογισμό “faction”». Όπως τονίζει, το γεγονός ότι η ειδοσεογραφία καλείται να υπηρετήσει πολλαπλούς στόχους σε ένα μόνο σχήμα, συνεπάγεται «μια ανάμειξη κωδίκων στα κειμενικά είδη (αφήγησο-συνομιλία), στον επικοινωνιακό προσανατολισμό του λόγου (δημόσιος-ιδιωτικός), αλλά και στα επίπεδα ύφους ή στις κοινωνικές γλωσσικές ποικιλίες που συναποτελούν το τελικό προϊόν της ειδοσεογραφικής γλώσσας».¹²

3. Η ΑΝΑΛΥΣΗ. ΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑ «ΑΠΟ ΤΟ ΣΙΑΤΑ ΣΤΗ ΓΕΝΟΒΑ» ΣΤΟΝ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΤΥΠΟ

Σε αναλογία, με το κλασικό ρεαλιστικό μυθιστόρημα που, σύμφωνα με τον Barthes, αποτελεί μια διαδοχή στιγμών νοηματικής πληρότητας και στιγμών

9. F. Stanzel, *Θεωρία της Αφήγησης*, University of Studio Press, Θεο/κη 1999, σ. 33.

10. Για μια πολύτιμη και κατατοπιστική επισκόπηση σχετικά με την αφηγηματική ανάλυση των ειδήσεων, βλ. Μ. Κακαβούλια, «Αφηγηματικές τεχνικές στον ειδοσεογραφικό λόγο», στο Μ. Κακαβούλια, *Μελέτες για τον Αφηγηματικό Λόγο*, Ψυχογιός, Αθήνα 2003, σ. 165-193. Βλ. επίσης J. Fiske, *Η Ανατομία του Τηλεοπτικού Λόγου*, Δρομέας, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 195-265, J. Hartley, *Understanding News*, Methuen and Co Ltd, Λονδίνο 1982, D. Morley, «Industrial conflict and the mass media», στο S. Cohen - J. Young (επιμ.), *The Manufacture of News. Deviance, Social Problems and the Mass Media*, Constable, Sage, Λονδίνο 1981, (2η αναθεωρ. έκδοση), σ. 368-392.

11. Στο ίδιο, σ. 166.

12. Στο ίδιο, σ. 168.

όπου η καθαρή περιγραφή αποκτά εμμονή σχεδόν παράλογη, τα δημοσιεύματα της ανάλυσης παράλληλα με τον συνεχή περιγραφικό πλεονασμό με τη βοήθεια του οποίου επιχειρούν να πείσουν για την πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας, επιστρατεύουν τη διαδοχή των γεγονότων σε μια χρονολογική αλληλουχία. Με αυτόν τον τρόπο, η αέναη χρονική ροή τεμαχίζεται σε χρονικά διαστήματα που το καθένα τους έχει αρχή, μέση και τέλος, προσδίδοντας μια συνεκτικότητα στα γεγονότα η οποία μεταμορφώνει τον χρόνο σε δομικό στοιχείο της αντιστοιχίας ανάμεσα στην αφηγηματική συνοχή και στην προτεινόμενη συνοχή της πραγματικότητας. Έτσι, ο ακριβής χρονολογικός προσδιορισμός που αποτελεί συστατικό στοιχείο κάθε είδους γύρω από το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης δεν είναι απλώς ένας τρόπος δημιουργίας της ψευδαίσθησης της επικαιρότητας. Ταυτόχρονα προσαρμόζει τα επεισόδια του τελετουργικού της πολιτικής σύγκρουσης στις απαιτήσεις μιας κατηγοριοποίησης και επανανοηματοδότησής τους. Μ' αυτή την έννοια, δημιουργούνται οι αναγκαίες εσωτερικές (με τα άλλα επεισόδια) και εξωτερικές (με τα συγκείμενά τους) συνδέσεις. Με σημειωτικούς όρους, οι ειδήσεις που αφορούν το κίνημα με τον τρόπο που διαδέχονται η μία την άλλη (σύνταγμα), τελικά συνδέονται και μετωνυμικά, μετασηματίζοντας δηλαδή τη συστηματική σειρά σε «παραδειγματική σύνδεση».¹³

Στην προκειμένη περίπτωση, από την προσεκτική συνδυαστική ανάγνωση των σχετικών δημοσιευμάτων, προκύπτει ότι ο αθηναϊκός Τύπος «κατασκευάζει» ένα νέο τύπο συλλογικής δράσης, με τυπικούς δρώντες, αντιπάλους, μέσα, στόχους, συνθήκες κ.λπ. και κάθε ιδιαίτερο συμβάν (σημαίνον) ή μια σειρά από τέτοια συμβάντα παρουσιάζεται έτσι ώστε το νόημά του να βασίζεται πάνω στην έννοια ενός γενικότερου όρου (σημαινόμενο). Η γενίκευση αυτή πραγματοποιείται διαχρονικά (σε ένα χρονικό διάστημα πολλές παρεμφερείς δημοσιεύσεις) ή συγχρονικά (με τη σελιδοποίηση πολλών παρεμφερών «δράσεων» σε μια ημέρα-σελίδα). Στον βαθμό λοιπόν που κάθε είδους ενταγμένη σε μια θεματική κατηγορία δεν εξαντλεί απλώς ένα συμβάν, αλλά αποκτά αξία ακριβώς μέσα από το σύστημα της επανάλψης με το οποίο οι διάφορες ειδήσεις ή τα διάφορα άρθρα επισωρεύονται το ένα πάνω στο άλλο, η «θεματοποίηση» των δημοσιευμάτων παρέχει το ερμηνευτικό πλαίσιο και το απαραίτητο υπόβαθρο γνώσεων ώστε οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων στοιχείων και το νόημά τους να θεωρούνται προφανείς αλλά να επανανοηματοδοτούνται επίσης ακατάπαυστα. Έτσι, ενώ κάθε μεμονωμένο γεγονός

13. R.E. Leach, *Πολιτισμός και Επικοινωνία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1993, σ. 46.

μπορεί να μην παρουσιάζει ιδιαίτερο ειδοσηογραφικό ενδιαφέρον, η διαδικασία είναι τέτοια ώστε να παίρνει εξ ολοκλήρου νέο νόημα από τη θεματοποίηση του (συμβολικό συμπεριέχον). Απ' αυτή την άποψη, τέτοιου είδους ειδήσεις έχουν σημασία κυρίως ως στιγμές «θεμάτων» συγκροτώντας μ' αυτήν την έννοια ένα *κοινωνικό φαινόμενο*.

Αυτή η προσέγγιση του ειδοσηογραφικού λόγου συνεπάγεται την ανάγκη συστηματικής ανάλυσης των ουσιωδέστερων στοιχείων του αφηγήματος και των δομικών συσχετισμών τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, κάθε αναφορά σε μια δημόσια εκδήλωση εμπεριέχει ως κεντρικά στοιχεία συγκεκριμένους «πρωταγωνιστές» (τους διαδηλωτές, την αστυνομία, τις «ελίτ» κ.λπ.), έναν χώρο δράσης (μια πόλη), μια ημερομηνία (ο χρόνος δράσης) και την αντιπαράθεση-σύγκρουση μεταξύ των δρώντων προσώπων (τη δράση αυτή καθ' εαυτή). Αυτό το σχήμα αποτελεί την πιο στοιχειώδη δομή μιας αφήγησης, χαρτογραφώντας μια πορεία από μια κατάσταση «ισορροπίας» ή «τάξης» (η καθημερινή ζωή στην πόλη), σε μια κατάσταση διατάραξής της (προετοιμασία της συνάντησης και της αντιπαράθεσης και σύγκρουση στον δημόσιο χώρο) και, στη συνέχεια, επαναφοράς στην αρχική κατάσταση εμφανώς όμως τροποποιημένη (καταστολή και αποκατάσταση της τάξης, απολογισμός της σύγκρουσης).

Παρότι αντικείμενο της ανάλυσης του Propp¹⁴ είναι μόνον οι λειτουργίες (οι δράσεις αυτές καθ' εαυτές) ως θεμελιώδη στοιχεία του αφηγήματος, και όχι τα δρώντα πρόσωπα ούτε τα αντικείμενα που τις υφίστανται, θεωρούμε ότι η συνύπαρξη πολλών κειμενικών ειδών και στρατηγικών στον Τύπο και η ανθρωποκεντρικότητα των ειδήσεων επιβάλλει καταρχάς την ανάγκη αναζήτησης του παραδειγματικού νοήματος των δρώντων προσώπων προκειμένου, στη συνέχεια, να συνδυαστεί με το συνταγματικό νόημα των χρόνων και των δράσεων.

Αναζητώντας, λοιπόν, στοιχεία για την ταυτότητα των δρώντων προσώπων που συμμετέχουν με διαφορετικούς ρόλους και λειτουργίες στο «μιντιακό» τελετουργικό της πολιτικής σύγκρουσης, εντοπίζονται εξαρχής, στους δύο άξονες των παραδειγματικών και συνταγματικών σχέσεων, με τη μορφή ενός απλού διχοτομικού σχήματος, κάποιες απλουστευτικές διαζευκτικές «οργανωτικές» κατηγορίες που συσχετίζονται νοηματικά μεταξύ τους και συνηθίζουν το δίκτυο των αντιθέσεων και των ισοδυναμιών των αναπαράστασε-

14. J.V. Propp, *Μορφολογία του Παραμυθιού. Η Διαμάχη με τον Κλωντ Λεβί-Στρως και Άλλα Κείμενα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987, σ. 73, 87.

ων των δρώντων στα πλαίσια της πολιτικής σύγκρουσης. Θεμέλιο του διχοτομικού αυτού συστήματος είναι η αντίθεση μεταξύ του «κινήματος» και των «υπερεθνικών οργανισμών» που εκφράζεται στον αθηναϊκό Τύπο με την εισαγωγή μιας πληθώρας σημαίνοντων, σημαιομένων, συνεκδοχών, μεταφορών, και θετικών ή αρνητικών συνεμφάσεων. Ως βασική ρητορική στρατηγική για την κατασκευή της ταυτότητας των δρώντων προσώπων καταγράφονται η διαστολή και η συστολή της εννοιολογικής ευρύτητας των σημαιομένων του θεμελιακού αυτού δίπολου σε συνάρτηση με την πολιτική ταυτότητα κάθε εφημερίδας και τον συσχετισμό της συλλογικής δράσης με τη βία. Σε πολύ αδρές γραμμές, κατατάσσοντας τα δημοσιεύματα των εφημερίδων σε ένα συνεχές το οποίο διατρέχει την απόσταση μεταξύ μιας οπτικής γωνίας που στο ένα άκρο «ταυτίζεται» με αυτήν των «πολέμιων της παγκοσμιοποίησης» και στο άλλο άκρο με εκείνη του «νεοφιλελευθερισμού» ή των «ένθερμων υποστηρικτών της παγκοσμιοποίησης», στο πρώτο άκρο το δίπολο των δρώντων προσώπων συγκροτείται στη βάση μιας εξαιρετικά «διασταλμένης» έννοιας του κινήματος που, ούτε λίγο ούτε πολύ, συνιστά συνεκδοχή «όλης της ανθρωπότητας». Εδώ, το κίνημα έρχεται σε αντιπαράθεση με μια «συρρικνωμένη» έννοια των διεθνών οργανισμών, ως μετωνυμία «των ισχυρών της γης», «των αφεντάδων του πλανήτη», «των πολυεθνικών επιχειρήσεων» κ.λπ. και ως μεταφορά της καταπίεσης, της εκμετάλλευσης, της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου και του (αλόγιστου) κέρδους. Στο άκρο του «νεοφιλελευθερισμού», αντίθετα, υιοθετείται μια «συσταλμένη» έννοια του κινήματος ως ανομική συμπεριφορά που ταυτίζεται μετωνυμικά με μια «μικρή ομάδα φωνασκοούντων παραλόγων» (*Καθημερινή*, 24/9/2000), με τους «βάνδαλους, εξαγριωμένους μασκοφόρους εχθρούς του συστήματος» (*Καθημερινή*, 24/6/99), τους «επαναστάτες χούλιγκαν» (*Ελεύθερος Τύπος*, 22/7/01) ή με τη «νέα μορφή εξτρεμιστικής εγκληματικότητας η οποία υπερβαίνει τα σύνορα» (αναφέρεται στα *Νέα*, 18/6/01). Ο άλλος όρος του δίπολου αποτελείται από μια «διασταλμένη» έννοια των διεθνών (υπερεθνικών) οργανισμών που λειτουργούν ως μετωνυμία της Δύσης και ως μεταφορά του εκουγχρονισμού και της ανάπτυξης.

Το γεγονός αυτό, θέτει δυσεπίλυτα προβλήματα στην ενιαία ανάλυση των αφηγηματικών τεχνικών των δημοσιευμάτων. Γι' αυτόν τον λόγο, η ανάλυση εστίασε στο δίπολο που συγκροτείται κυρίως κάτω από την οπτική της «αντιπαγκοσμιοποίησης». ¹⁵ Παρότι σε όλη τη διάρκεια της έρευνας χρησιμοποιή-

15. Όπως προαναφέρθηκε, οι ελλείψεις του αρχείου της Βουλής οδήγησαν στο να επικε-

θηκε η οπτική του «νεοφιλελευθερισμού» ως «υλικό ελέγχου» για την πρώτη, θεωρούμε ότι έχει ήδη αναλυθεί επαρκώς στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για «πλανητική» εκδοχή της κοινωνικής κατασκευής της «εσωτερικής απειλητικής ετερότητας» (μετανάστες, τοξικομανείς, περιθωριακοί, ανarquικοί, εξωκοινοβουλευτική αριστερά κ.λπ.) όπου αναδύεται ξεκάθαρα ο ρόλος των ΜΜΕ, στη δημιουργία και σύγκλιση μιας σειράς *πθικών πανικών*¹⁶ και ενός κλίματος κοινωνικής ανασφάλειας που τελικά ευνοεί τη μετάβαση σε αυταρχικότερες μορφές διαχείρισης των κοινωνικών «προβλημάτων», τη γενικευμένη κοινωνική καταστολή και την παραβίαση θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων.¹⁷

Αντίθετα, η επικέντρωση στην οπτική της «αντιπαγκοσμιοποίησης» εκκινεί κυρίως από το ενδιαφέρον που έχει για την κοινωνιολογία των ΜΜΕ η ρητή «υποστήριξη» που φαίνεται να παρέχει ο ιστορικά εθνοκεντρικός Τύπος σε ένα πλανητικό κίνημα/μόρφωμα και μάλιστα ακριβώς επειδή αυτό αναπαρίσταται να αμφισβητεί δυναμικά την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, το δόγμα του νεοφιλελευθερισμού και το πρόταγμα του εκουγχρονισμού και της ανάπτυξης.¹⁸

Στην πορεία της ανάλυσης, διαπιστώθηκε ότι παράλληλα ή σε διασταύρωση με την αφήγηση σχετικά με τις παγκόσμιες ημέρες δράσεις του κινήματος, αναπτύσσεται μία ακόμη αφήγηση η οποία, ενώ «λογικά» θα έπρεπε να προηγείται, έπεται χρονικά της πρώτης και εμφανίζεται εμπόλημα μεταξύ των διάφορων επεισοδίων των κινητοποιήσεων. Η αφήγηση αυτή αφορά τη διερώτηση γύρω από τη γέννηση, την ανάπτυξη και την ταυτότητα του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης. Οι δύο αυτές αφηγηματικές σειρές, στην πραγματικότητα, κατασκευάζονται από διαφορετικές κειμενικές στρατηγικές και

ντρωθεί η ανάλυση στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και να χρησιμοποιηθούν οι άλλες εφημερίδες επικουρικά. Επιπλέον, η επικέντρωση στην οπτική της «αντιπαγκοσμιοποίησης» δημιουργεί μεγαλύτερη ανισομέρεια μεταξύ των αναφορών στην *Ελευθεροτυπία* και τις άλλες εφημερίδες.

16. S. Cohen, *Folk Devils and Moral Panics*, Robertson, Οξφόρδη 1980 (2η αναθεωρ. έκδοση).

17. Βλ. λεπτομέρειες στο Χ. Κωνσταντινίδου, *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις του Εγκλήματος. Η Εγκληματικότητα των Αλβανών Μεταναστών στον Αθηναϊκό Τύπο*, Α.Ν. Σάκκουλας, Κομοτηνή-Αθήνα 2001.

18. Σύμφωνα με την κριτική ριζοσπαστική προσέγγιση, τα ΜΜΕ ως πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης ή οπμαίνοντες φορείς, μέσω της συνεχούς παραγωγής της λαϊκής συγκατάθεσης στην υπάρχουσα κοινωνική δομή, συμβάλλουν στη διατήρηση των δεδομένων ταξικών, εξουσιαστικών και ιεραρχικών ισορροπιών (Hall κ.ά., *ό.π.*, σ. 101).

είδν.¹⁹ Η αφήγηση που αφορά «το τελετουργικό πολιτικής σύγκρουσης και συμβολικής αντιπαράθεσης με την πολιτική και οικονομική εξουσία» εμπειριέχεται, κατά κανόνα, στο καθαρά ειδοποιογραφικό περιεχόμενο, δηλαδή τις ειδήσεις που αφορούν τις κινητοποιήσεις του κινήματος. Αντίθετα, η αφήγηση σχετικά με τη γέννηση και την ανάπτυξη του κινήματος εμπειριέχεται στα ρεπορτάζ που «υπερβαίνουν» έστω υποτυπωδώς την καθεαυτό επικαιρότητα, στα κύρια άρθρα ή στα άρθρα γνώμης. Η αφήγηση γύρω από τη γέννηση και ανάπτυξη «αυτού του εξεγερτικού πολιτιστικού μορφώματος, που γράφει στην ούγια “Κίνημα Αντιπαγκοσμιοποίησης”» (Ελευθεροτυπία, 18/07/2001) και η αφήγηση γύρω από τη δράση του, άλλοτε διασταυρώνονται και άλλοτε εγκιβωτίζουν ή εγκιβωτίζονται η μία μέσα στην άλλη καθώς η «σφαίρα δράσης» του κινήματος στην πραγματικότητα ορίζει «ποιοτικά» την ταυτότητά του. Κοντολογίς, η σχέση του «Είναι» του «κινήματος» με το «Πράττειν» του είναι πάντα αμοιβαία. Όπως τονίζει ο Λυριντζής,²⁰ «η δράση χρειάζεται ταυτότητα, και η ταυτότητα με τη σειρά της σηματοδοτεί τη δράση και τους φορείς της».

Η ύπαρξη των δύο αυτών, σχετικά αυτόνομων αφηγηματικών σειρών, θέτει το πρόβλημα του κατά πόσον η προοπτική (η οπτική γωνία) του αφηγητή, που καθορίζει τη σφαίρα δράσης και αποδίδει διάφορους ρόλους στα δρώντα υποκείμενα (επιτιθέμενος/αμυνόμενος, σύμμαχος/αντίπαλος, ήρωας/κακός), παραμένει σταθερή ή αν αντίθετα μεταβάλλεται με συνέπεια να τροποποιείται ή ακόμη και να αποσταθεροποιείται η ταυτότητα του κινήματος. Πιο συγκεκριμένα, διερευνήθηκε ο ρόλος που παίζουν οι αφηγηματικές τεχνικές και η τυπική λογική των διάφορων δημοσιογραφικών κειμενικών ει-

19. Μεταξύ αυτών, η προσφυγή στις «πηγές» των ειδήσεων και στους ειδικούς είναι από τις πιο σημαντικές. Σύμφωνα με την ανάλυση των Hall κ.ά. (ό.π., σ. 57-60), απ' τη μία, οι εφημερίδες καλλιεργούν τις σχέσεις με τις ίδιες «πηγές» για να υπάρχει μια συνεχής ροή ειδήσεων και, απ' την άλλη, προσφεύγουν συνήθως σε δηλώσεις καταξιωμένων δημόσιων προσώπων, προκειμένου να πληρούν οι ειδήσεις τους όρους της απαιτούμενης «εγκυρότητας» και «αντικειμενικότητας» και να μεταβιβάζεται η ευθύνη της είδησης στις πηγές. Οι «ανάγκες» αυτές συντείνουν στο να ενισχύεται συστηματικά η υπερπρόσβαση των διάφορων «εκπροσώπων» που κατέχουν προνομίους και ισχυρές θεσμικές θέσεις καθιστώντάς τους πρωταρχικούς προσδιοριστές (primary definers) των καθημερινών συμβάντων. Μ' αυτόν τον τρόπο, η οργάνωση των εφημερίδων ως γραφειοκρατικών μηχανισμών και η ιστορικά δομημένη σχέση τους με την εξουσία, συμβάλλει, καταρχάς και ανεξάρτητα από τη φύση του συγκεκριμένου περιεχομένου της ειδοποιογραφίας, στη συμβολική αναπαραγωγή της υπάρχουσας δομής εξουσίας και της κοινωνικής θεσμικής τάξης.

20. Χ. Λυριντζής, *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η Πορεία και οι Προοπτικές στη Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, Νήσος, Αθήνα 2001, σ. 239.

δών στη συγκρότηση της ταυτότητας του κινήματος όπως υλοποιούνται στο κείμενο και στο περικείμενο (τίτλοι, λεζάντες, φωτογραφίες κ.λπ.).

α. Η γέννηση και ανάπτυξη του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης σε άρθρα γνώμης και ρεπορτάζ

Στο αφήγημα που αφορά τη δημιουργία του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης, από τη σωρευτική ανάλυση των δημοσιευμάτων, προκύπτει ότι η γέννηση και η ανάπτυξή του εντάσσονται σε ένα σχέδιο δράσης, σύμφωνα με το οποίο η σειρά των λειτουργιών (τα αφηγηματοποιημένα στάδια) «περνάει» από:

- το εγχείρημα του προσδιορισμού ενός προβλήματος (το «κακό»: η κοινωνική ανισότητα και αδικία) και της αιτίας του (ο εχθρός: οι πλούσιοι, ο καπιταλισμός, ο φιλελευθερισμός κ.λπ.) από τα δρώντα υποκείμενα,
- την αφύπνιση (συνειδητοποίηση του προβλήματος από τα δρώντα υποκείμενα),
- την αντίδραση (το ξέσπασμα σε «αυθόρμητες» εκδηλώσεις και τη συγκρότηση της πολιτικής ενότητας των δρώντων υποκειμένων),
- την καταγγελία του «εχθρού/κακού» (κινητοποίηση/συλλογική δράση),
- με στόχο την «τιμωρία του» (μεταρρύθμιση/κοινωνική μεταβολή),
- και την εξάλειψη του προβλήματος (λύση: επανόρθωση μιας αδικίας, ισότητα, δημοκρατία, δικαιοσύνη, ελευθερία).

Καθώς η αποσπασματικοποίηση και ο υβριδισμός των διάφορων κειμενικών ειδών, επιτρέπει στον Τύπο να παραβιάζει συνεχώς τη χρονολογική σειρά και τη λογική διάταξη της αφηγηματικής δομής (το πριν, το τώρα και το μετά), αφετηριακό σημείο γι' αυτή τη συγκρότηση είναι τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα και, πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική, εθνική, επαγγελματική, φυλετική, κατά φύλο κ.λπ. ετερογένειά τους:

«Ποιοι βρίσκονται πίσω απ' όλον αυτόν τον ξεσηκωμό;» αναρωτιέται ρητορικά ο *Ιός της Ελευθεροτυπίας* στις 13/10/02, για ν' απαντήσει στη συνέχεια:

Θα ήταν βέβαια αφελές ν' αναζητήσει κανείς μια οποιαδήποτε άτυπη «Διεθνή της αντιπαγκοσμιοποίησης» στον ρόλο του καθοδηγητή ενός κινήματος τόσο πολύχρωμου, στις γραμμές του οποίου συναντάμε μεξικανούς ιθαγενείς και σκανδιναβούς αναρχοσυνδικαλιστές, βραζιλιάνους ακτήμονες και γαλλίδες φεμινίστριες, ιταλούς αυτόνομους και ινδούς αγρότες, βορειοαμερικανούς οικολόγους και αργεντινούς αγωνιστές των

ανθρώπων δικαιωμάτων, φιλιππινέζους εργάτες και βρετανούς καταλήψεις στέγης.

Ουσιαστικά η εμφατικά τονισμένη ετερογένεια στο σύνολο σχεδόν των δημοσιευμάτων που εξετάστηκαν αποτελεί την αντεστραμμένη πλευρά της κοινωνικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης που θεωρείται ότι επιφέρει η εμπορευματοποίηση, ο καταναλωτισμός και η παγκοσμιοποίηση. Η ρητορική αυτή στρατηγική, ενεργοποιεί δύο αλληλένδετα συστήματα σημασιολογικών. Στο πρώτο, η συσώρευση ετερόκλητων φυλών, εθνικοτήτων, επαγγελματιών, πολιτικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων κ.λπ. τονίζει τη γεωγραφική, επαγγελματική, πολιτιστική, γλωσσική, θρησκευτική πολυμορφία και τις μεγάλες διαφορές στον τρόπο ζωής, τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες, τα ενδιαφέροντα κ.λπ. Αυτή η ποικιλότητα, συνιστά σε δεύτερο επίπεδο μεταφορά της δυνατότητας ειρηνικής συνύπαρξης και αλληλεγγύης των λαών και των κοινωνικών ομάδων μέσα από διαδικασίες διαπολιτισμικής επικοινωνίας και αναγνώρισης της διαφοράς. Στην προκειμένη περίπτωση, δηλαδή, η συλλογικότητα δεν συγκροτείται ως «εσωτερική απειλή» αλλά ως μετωνυμία του «πολυφωνικού πλήθους των παραγωγικών, δημιουργικών υποκειμενικότητων της παγκοσμιοποίησης που έχουν μάθει να ταξιδεύουν πάνω σε αυτήν την αχανή θάλασσα [και να] βρίσκονται σε διαρκή κίνηση».²¹

Ωστόσο, η αναζήτηση ενός κοινού πεδίου, όχι μόνο ως απλή συνένωση εξατομικευμένων προσώπων, προκειμένου να συνδεθεί αυτό το «ετερόκλητο πλήθος» μεταξύ του και να μετασχηματιστεί σε ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο (το κίνημα), ώστε να καταφέρει να συγκροτήσει σχετικά συνεκτικούς στόχους και προτάγματα, είναι σε όλο το φάσμα του αθηναϊκού Τύπου έντονη. Η προσπάθεια αυτή έχει αφετηρία το θεμελιώδες γεγονός ότι πρέπει να οικοδομηθεί μια μορφή ενότητας που, από τη μία, να αποκλείει μια εκ των προτέρων ιδεολογική και πολιτική συνοχή ή ταύτιση έτσι ώστε να είναι συμβιβάσιμη με την ποικιλομορφία και την αυτονομία των υποκειμένων, και, από την άλλη, να αποκλείει κάθε «άνωθεν» ενοποίηση και οργάνωση στα πρότυπα της παραδοσιακής πολιτικής εξουσίας.²² Αναζητώντας λοιπόν και εστιάζοντας στη φύση του δεσμού που ενώνει τις συνιστώσες αυτού του «ετερόκλητου πλήθους», στον αθηναϊκό Τύπο, φαίνεται, καταρχάς, ότι τα συλλογικά υποκείμενα ενώνει μια κοινή «μοίρα» και μια μακρά σειρά «απειλών»:

21. M. Hardt - A. Negri, *Η Αυτοκρατορία*, Scripta, Αθήνα 2002, σ. 97.

22. E. Laclau, *Πολιτικά και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 245.

«Από πού αντλεί το κοινωνικό κίνημα αυτή τη νέα δυναμική, η οποία του δίνει την ικανότητα να εντοπίζει κοινά σημεία μεταξύ διαφόρων οργανώσεων, κάτι που δεν συνέβαινε στο πρόσφατο παρελθόν;» αναρωτιέται ο Ιγνάσιο Ραμονέ στην εφημερίδα *Ελ Παϊς*. «Χωρίς αμφιβολία», απαντάει ο μεγάλος δημοσιογράφος, «η παγκοσμιοποίηση που ενώνει τις οικονομικές πολιτικές και επιβάλλει παντού τα ίδια μέτρα (μαζικές απολύσεις, ελεεινές συνθήκες εργασίας, οικολογικές λεηλασίες, κατάργηση του κράτους πρόνοιας, μείωση των δημόσιων δαπανών, αύξηση του εξωτερικού χρέους, περιθωριοποίηση των μειονοτήτων κ.λπ.) συμβάλλει στην ομοιογενοποίηση των διαμαρτυριών. Παρά την ανομοιογένεια των διεκδικήσεων δημιουργείται μια πραγματική σύγκλιση ανάμεσα στον αγροτικό κόσμο, τα εργατικά συνδικάτα, τις οικολογικές οργανώσεις, τα νέα κινήματα δράσης πολιτών, όπως η Αττα, τις γυναικείες οργανώσεις, τις ομάδες υπεράσπισης των δικαιωμάτων των ιθαγενών, και στα οποία προστίθεται μια γενιά νέων διαδηλωτών, που φέρνουν μαζί τους ένα δροσερό ενθουσιασμό» (*Ελευθεροτυπία*, 07/07/2001).

Σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συνδυετικός κρίκος που ενοποιεί τα υποκείμενα είναι παρεμφερής με αυτόν που συνδέει τα νέα κοινωνικά κινήματα και αφορά μια αυξανόμενη δυσπιστία απέναντι στο πρόταγμα της ανάπτυξης.²³

...Η μαγική λέξη «ανάπτυξη» που επικαλούνται όλες οι κυβερνήσεις (συντηρητικές, νεοφιλελεύθερες, σοσιαλδημοκρατικές, σοσιαλιστικές) και την οποία συστηματικά ταυτίζουν με τις αναγκαίες επενδύσεις των εταιρειών, κατά προτίμηση των ιδιωτικών, είναι η μία όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη είναι ότι οι επιχειρήσεις και οι αγορές, εκμεταλλευόμενες την αναγόρευσή τους σε «ατμομηχανές της ανάπτυξης» –μετά τη σταδιακή εκούσα-άκουσα απόσυρση του κείνσιανού κράτους από αυτό το ρόλο–, έχουν φθάσει στο σημείο με τη δύναμή τους να διαφθείρουν και να «διαπλέκουν» τις εθνικές κυβερνήσεις, να περνάνε τη «γραμμή» τους στους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, Παγκόσμια Τράπεζα κ.ά.), να υποχρεώνουν τα κράτη σε «καλλιστεία» για το ποιο προσφέρει το πιο ευνοϊκό επενδυτικό περιβάλλον (κυρίως φορολογικό) κ.λπ. Γενικά, οι επιχειρήσεις σε πα-

23. J. Habermas, «Νέα Κοινωνικά Κινήματα», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Β', τχ. 7, 1992, σ. 133-140.

γκόσμιο επίπεδο έχουν επιβάλει την «ατζέντα» τους και μέσω της παγκοσμιοποίησης αυτή η διαδικασία έχει γίνει σωστός οδοστρωτήρας... (Ελευθεροτυπία, 15/7/01).

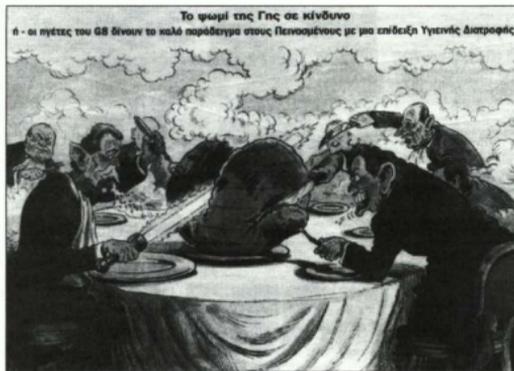
Καθώς, λοιπόν, μέσω της μετατόπισης από την επικράτεια του κράτους σε ολόκληρο τον πλανήτη, τα συλλογικά υποκείμενα συγκροτούνται ως *θύματα* μιας ενιαίας παγκόσμιας διαδικασίας, κύριο αποτέλεσμα της οποίας είναι η παραγωγή αδικίας και ανισότητας, αναζητείται ο «ένοχος», ο «κοινός εχθρός». Αν και είναι δύσκολο από το πλήθος των σημαινόντων, των συνεκδοχών και των μεταφορών που επιστρατεύει ο αθηναϊκός Τύπος να προκύψει μια σαφής αναπαράσταση του «εχθρού» του κινήματος ως αναγνωρίσιμη ομάδα, τάξη ή κοινωνική κατηγορία, εντούτοις η ανεξέλεγκτη δράση υπερεθνικών «συνωμοτικών», αδιαφανών δικτύων των «πλουσίων» (είτε κυβερνήσεων και χωρών, είτε ανθρώπων και επιχειρήσεων)²⁴ «μακριά από τους λαούς», συμπυκνώνει με τον πιο περιεκτικό τρόπο την εικόνα του «κακού» στη μεγαλύτερη μερίδα των δημοσιευμάτων. Ενός κακού που έχει ως θύματα, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, τους «φτωχούς» της γης, τον «τρίτο κόσμο», το περιβάλλον ή όλη την ανθρωπότητα.

Η πολιτική σήμερα που υπερασπίζεται δήθεν τις ανοικτές κοινωνίες και την παγκοσμιοποίηση δρα και συμπεριφέρεται μονομερώς, υπηρετεί τυφλά τους νόμους και τους κανόνες των αγορών, αποκλείει και καταστρέφει τη ζωή εκατομμυρίων παιδιών, γυναικών και ανδρών, τους μετατρέπει σε εμπορεύματα ποιότητας και κερδίζει χρυσάφι από την εξαθλίωσή τους και τη στέρηση των στοιχειωδών δικαιωμάτων, τους οδηγεί στην αναγκαστική πορνεία, στη μαύρη εργασία και ταυτόχρονα ποινικοποιεί την εξαθλίωσή τους και δημιουργεί την εντύπωση-βεβαιότητα ότι οι πολίτες που ζουν σε αυτές τις συνθήκες είναι προσωπική τους επιλογή και γι' αυτό καταδικαστέα και εγκληματική. Αποσιωπούν με τέχνη ότι η πολιτική

24. Αντίπαλοι του «πλήθους», «των λαών της γης», «της ανθρωπότητας», «του ανθρώπου», μεταξύ άλλων κατονομάζονται: «όσοι μετέχουν στις Συνόδους Κορυφής», «οι πλούσιοι» «οι υπερεθνικές ελίτ», «ο άγριος καπιταλισμός», «οι κατεστημένες δυνάμεις», «οι ισχυροί της γης», «οι αφεντάδες του πλανήτη», «η παγκόσμια ελίτ», «τα κέρδη», «η οικονομική μεγέθυνση», «η ατλαντική ελίτ», «ο τουρμπο-καπιταλισμός», «η αυτοκρατορία» «η νεο-φιλελεύθερη συνταγή», «η άνισα κατανεμημένη ευημερία», «η παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση», «η παγκοσμιοποίηση», «η παγκοσμιοποιημένη βαρβαρότητα», «η νέα τάξη πραγμάτων», «οι πολυεθνικές», «τα πρεζόνια της εξουσίας», «οι θιασώτες του άκρατου καταναλωτισμού», «οι αξιωματούχοι των διεθνών οργανισμών», «οι “βρικόλακες” του χρήματος και της εκμετάλλευσης», «οι εξουσιαστές του πλανήτη» κ.λπ.

αυτή και ο πολιτισμός που εφαρμόζεται από τους G8 μετατρέπει την ανθρώπινη ζωή σε εμπορικές πράξεις και έχει την ευθύνη για την εξαθλίωση της ζωής εκατομμυρίων συνανθρώπων μας στον τρίτο κόσμο αλλά και στην καρδιά των καπιταλιστικών χωρών (Ε.Ε., ΗΠΑ)... (*Ελευθεροτυπία*, 16/7/01).

Το διχοτομικό αυτό σχήμα, αποτελεί νέα εκδοχή της διάκρισης μεταξύ «λαού» και «εχθρού» όπως την έχει αναλύσει ο Σοφός²⁵ στη λαϊκιστική ιδεολογία στον αθηναϊκό Τύπο. Όπως η λαϊκή ταυτότητα συγκροτείται στη βάση της θέσμισης του φαντασιακού ανταγωνισμού μεταξύ του «λαού» και του «εχθρού» του, ο οποίος αναπαρίσταται ως το απόλυτο «κακό», έτσι, στον αθηναϊκό Τύπο, ασαφείς κοινωνικές κατηγορίες (οι «υπερεθνικές ελίτ», «οι ισχυροί της γης», «οι αφεντάδες του πλανήτη» κ.λπ.) «οι οποίες νοούνται ως “ανθρωπομορφικές οντότητες” και όχι ως δίκτυα σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας»,²⁶ απειλούν με καταστροφή ολόκληρο τον πλανήτη.

Εικόνα 1: *Έθνος* 21/7/01

Όπως τονίζει ο Σοφός, «μέσω αυτής της απλούστευσης του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου και της διχοτόμησής του σε απολύτως κακά, μη λαϊκά, αντι-λαϊκά, και απολύτως καλά, λαϊκά στοιχεία, ο λαός ουσιοποιείται και αναπαρίσταται ως “ηθική κοινότητα” χαρακτηριζόμενη από αγνότητα και αυ-

25. Σ. Σοφός, «Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1995, σ. 133-157.

26. Στο ίδιο, σ. 139.

Εικόνα 2: Ελευθεροτυπία, 20/7/2001

θεντικότητα, ενώ ο εχθρός “δαιμονοποιείται” και αναπαρίσταται ως απειλητικός και μισοματικός.²⁷ Με τον ίδιο τρόπο, το «πλήθος» το οποίο συγκροτείται ως θύμα και αενάως απειλούμενο, μέσω ενός οικουμενιστικού ουτοπισμού και ηθικισμού, ενσαρκώνει «τους ανθρώπους πάνω από τα κέρδη» και οι κινητοποιήσεις, στα πλαίσια μιας ιδεαλιστικής εξιδανίκευσης, αποκτούν το χαρακτήρα του εννοιολογικού και ηθικού επαναπροσδιορισμού των όρων ζωής των πολιτών κάτω από τις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης.

...Το πολύμορφο και εν πολλοίς ετερόκλητο παγκόσμιο κίνημα εναντίον της παγκοσμιοποίησης, που εμφανίστηκε στο Σιάτλ και σήμερα στη Γένοβα και αύριο στην Αθήνα, κι όπου αλλού θα συναντιούνται οι ισχυροί του κόσμου, είναι η ομορφιά του Μάη του 1968, που έμεινε στη μέση, κι όλων των κινημάτων της δεκαετίας του '60 και του '70, κι αυτών της Λατινικής Αμερικής του Τσε Γκεβάρα και των Ζαπατίστας, είναι όπως αυτοπροσδιορίζεται και το ίδιο: η οργή και η φωνή όλων των εξεγερμένων και η γροθιά όλων των κολασμένων της Γης, που το ανήθικο και βάρβαρο

27. Στο ίδιο, σ. 140.

καπιταλιστικό σύστημα σπρώχνει στο περιθώριο και γεμίζει τις ανθρώπινες χωματερές που φτιάχνει στο όνομα της εξέλιξης, της ανάπτυξης και της προόδου, που οι ίδιοι ορίζουν στα μέτρα τους και καταπώς τους βολεύει για να έχουν περισσότερα κέρδη [...] Το κίνημα όμως τους έχει πάρει από κοντά και τους κυνηγεί. Αποκαλύπτει και καταγγέλλει τις βαρβαρότητές τους, αυτοοργανώνεται, δικτυώνεται, ενώνεται κι απαλλαγμένο από δογματισμούς και δόγματα κι από ξεπερασμένες ιδεολογικές αγκυλώσεις, και με μέτρο των πάντων τον άνθρωπο, αγκαλιάζει τον πλανήτη για να τον σώσει κι ονειρεύεται ξανά και πιστεύει και ελπίζει πως μπορεί να τα καταφέρει... (Εθνος, 21/7/01).

Απ' τη στιγμή, λοιπόν, που κατονομάζεται ο «κοινός εχθρός», στο αφήγημα του αθηναϊκού Τύπου, προβάλλει ως λογικό και αναπόδραστο γεγονός η δυσαρέσκεια και η αντίδραση σ' αυτόν ενώ η συνεχής αναφορά στις κινητοποιήσεις *επιβεβαιώνει* την πραγματικότητα της «γέννησης και γιγάντωσης» ενός διεθνούς κινήματος. Μ' αυτήν την έννοια, η ταυτότητα οικοδομείται πάνω στην καταγγελία της παγκοσμιοποίησης σε μια σταθερά συγκρουσιακή διατύπωση.

Ο ΔΙΑΔΗΛΩΤΗΣ. Χθες στο Γκέτεμποργκ, προχθές στο Πόρτο Αλέγκρε, προηγουμένως στην Πράγα, πιο πριν στο Σιάτλ, αύριο στη Γένοβα. Τα ρεπορτάζ *όλων των σοβαρών εφημερίδων της Ευρώπης* συμφωνούν ότι το *προφίλ του διαδηλωτή* κατά της παγκοσμιοποίησης είναι εκείνο «ενός νέου, συνήθως, ανθρώπου, που ανησυχεί για τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στον κόσμο» (Λε Μοντ), «*φοβάται το μεγάλο και το απρόσωπο*» (Γκάρντιαν), «*δεν είναι ενταγμένος σε κόμματα*» και, μάλιστα, «*μπορεί να αισθάνεται τον εαυτό του στο περιθώριο των πραγμάτων*» (Τέλεγκραφ), τον *απωθεί η ιδέα* ότι «η Ευρώπη γιγαντώνεται για να αντιμετωπίσει το γίγαντα της Αμερικής» (Ελ Παϊς), «*νοιάζεται για το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής*» (Τσάιτουγκ), «*δεν έχει ακόμα καταλάβει τι σημαίνει παγκοσμιοποίηση, αλλά τη φοβάται*» (Τάιμς), «*δεν καθοδηγείται από κανέναν και οργανώνεται μέσω του Ίντερνετ*» (Ιντιπέντεντ) και, τέλος, «όσο *αλλοπρόσαλλη* και αν είναι η *σύνθεση* αυτού του εμβρυακού κινήματος –ο ακροδεξιός με τη σβάστικα πλάι στον αριστερό με το μπλουζάκι του Τσε Γκεβάρα– *φέρεται αποφασισμένος να μην αφήσει στην πουχιά τους εκείνους που θέλουν ν' αγοράσουν τον κόσμο όλον*» (Κοριέρε Ντέλα Σέρα), (Ελευθεροτυπία, 18/06/2001, η έμφραση της γράφουσας).

Ένα ετερόκλητο πλήθος δεκάδων χιλιάδων διαδηλωτών βρήκε κοινούς

παρονομαστές, αγρύπνησε στο Σιάτλ, επί τέσσερις ημέρες, εκφράζοντας μαχητικά το δικό του όραμα για το μέλλον των κατοίκων του πλανήτη στις αρχές της νέας χιλιετίας κόντρα στο μοντέλο της παγκοσμιοποίησης των μεγάλων επιχειρήσεων. Μια πόλη σε κατάσταση πολιορκίας να μετατρέπεται σε πεδίο μάχης, με σπασμένες βιτρίνες καταστημάτων, σύννεφα δακρυγόνων και αθρόες συλλήψεις. Μια ασυνήθιστη εικόνα στην καρδιά του καπιταλισμού (*Ελεύθερος Τύπος*, 6/12/99).

Το πέρασμα «από το ζωώδες ένστικτο της αυτοσυντήρησης [...] στην ποιητική αυτογνωσία της συνείδησης (*Ελευθεροτυπία*, 10/8/01) και η συνεχής αναφορά στις κινητοποιήσεις επιβεβαιώνει την πραγματικότητα της «γέννησης και γιγάντωσης» ενός διεθνούς κινήματος:

Εικόνα 3

ΦΟΥΝΤΩΝΕΙ: Σιάτλ, Τορόντο, Πράγα, Νίκαια, Γκέτεμποργκ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ενός κινήματος

Τα τελευταία τρία χρόνια, από την περιβόητη «μάχη του Σιάτλ» και μετά, τείνει να κατοχυρωθεί στη συνείδηση του κόσμου ότι όπου συναντούνται οι ισχυροί της Γης ένας πολύχρωμος στρατός θα αντιτίθεται στον προελαύνοντα νεοφιλελευθερισμό. Οι στρατιές των ατάκτων που συγκεντρώνονται στις μητροπόλεις της υφηνλίου, από τη Νίκαια ως τη Πράγα και από την Ουάσιγκτον ως τη Γένοβα, επικοινωνούν και συνεργάζονται έχοντας αναδείξει ως όπλα αυτοοργάνωσης και αλληλεγγύης το Διαδίκτυο και τις νέες τεχνολογίες. Ταυτόχρονα, δεν περιφρονούν την άμεση δράση

και τις τακτικές πολιτικής ανυπακοής, ενώ δεν λείπουν τα κρούσματα βίας αλλά και οι αιματηρές συγκρούσεις (που δεν οφείλονται πάντα σε θερμοκέφαλους διαδηλωτές όσο σε όργανα με εγκληματικά υπερβάλλοντα ζήλο) (*Ελευθεροτυπία*, 01/11/2001).

Πέρα από την κοινή μοίρα που ενώνει τις ομάδες που συναπαρτίζουν το κίνημα, στον βαθμό που θεωρείται ότι «*υπερβαίνουν σύνορα και πολιτικοϊδεολογικές καταβολές*», η ενότητα, η συλλογική ταυτότητα, συγκροτείται στη βάση μιας «*νέας*» ηθικής δέσμευσης, ενός κοινού «*βιώματος*» και οράματος, «*απαλλαγμένου από δογματισμούς και δόγματα κι από ξεπερασμένες ιδεολογικές αγκυλώσεις*», που παραπέμπει στην έννοια μιας φυσικοποιημένης οντότητας θεμελιωμένης στην ανθρώπινη υπόσταση, την «*ανθρωπότητα*» της ανθρωπότητας.²⁸ Οι ουσιοκρατικές αρχές που έλκουν την καταγωγή τους από τον χριστιανικό ουμανισμό, τον ανθρωπιστικό κοσμοπολιτισμό του διαφωτισμού ή τον οικουμενιστικό ηθικό ορθολογισμό, επιστρατεύονται προκειμένου να ενσωματωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα στα πολιτικά δικαιώματα.

...Στο Σιάτλ τη μάχη δίνουν συνειδητές δυνάμεις πρωτοπορίας χωρίς κομματικές σφραγίδες εναντίον της ουσίας ενός απάνθρωπου συστήματος. Και [...] θέτουν στην ανθρωπότητα ολόκληρη το πραγματικό πρόβλημα με το πραγματικό του όνομα. Αντιτάσσουν στην απάνθρωπη παγκοσμιότητα της λογιστικής του κέρδους την άλλη παγκοσμιότητα του ανθρώπου, του πολιτισμού και της επιβίωσης του πλανήτη (*Ελεύθερος Τύπος*, 3/11/99).

Προκειμένου να αποσπαστεί η εικόνα του κινήματος από την ασάφεια μιας ακαθόριστης μάζας, η προσωπική ταυτότητα των δρώντων υποκειμένων θεμελιώνεται πρωταρχικά στην εθνική τους ταυτότητα, ενώ η κοινωνική ή επαγγελματική θέση και η στενά ορισμένη πολιτική ταυτότητα, με την έννοια της ένταξης σε κάποιο κόμμα ή πολιτικό χώρο (αναρχικοί, κομμουνιστές κ.λπ.), κατέχουν δευτερεύουσα θέση. Ουσιαστικά, δηλαδή φαίνεται ότι τα άτομα δεν μπορούν να παρασταθούν αλλιώς, παρά ως «*υπάρχοντα*» και δρώντα με την ιδιότητά τους ως μέλη ενός δεδομένου έθνους-κράτους, γεγονός που προϋποθέτει τη συγκρότηση της ιδέας του «*φυσικού*» έθνους.²⁹

28. M. Foucault, *Τι Είναι Διαφωτισμός*, Έραμος, Αθήνα 1988, σ. 11.

29. Κ. Τσουκαλάς, *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος. Περιπέτειες Σημασιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 253.

Για πρώτη φορά στην ιστορία, πρόκειται να συγκεντρωθούν στο ίδιο σημείο της υδρογείου, την ίδια στιγμή, για τον ίδιο σκοπό, δεκάδες και ίσως και εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, που εκπροσωπούν ένα απίθανο φάσμα οργανώσεων από τις πέντε ηπείρους: αμερικανοί εργάτες της αυτοκινητοβιομηχανίας, Ινδιάνοι από τον Καναδά, γάλλοι αγρότες, βραζιλιάνοι ακτήμονες, γερμανοί οικολόγοι, άγγλοι εναλλακτικοί, άραβες μετανάστες και κάθε είδους «αντιρρησίες», δίνουν ραντεβού στο Σιάτλ... (Καθημερινή, 28/11/99).

Αυτή η αναγωγή της αναγνώρισης των δρώντων υποκειμένων στα πολιτικά και πολιτιστικά στερεότυπα της εθνικότητάς τους (βλ., για παράδειγμα, «ιταλικό ξύλο σε ελληνικό έδαφος», *Ελευθεροτυπία*, 20/7/01), στα πλαίσια ενός θεμελιωδώς ελληνοκεντρικού Τύπου,³⁰ ουσιαστικά συναρθρώνει τα χαρακτηριστικά του «πλήθους» και του «λαού»,³¹ του «ανθρώπου» και του «πολίτη», του «πλανητικού» και του «τοπικού», του «οικουμενικού» και του «εθνικού», παρόλο που οι συνεμφάσεις που συνοδεύουν την έννοια της εθνικής ταυτότητας (εδαφική κυριαρχία, αυτοδιάθεση, πολιτικά δικαιώματα,

30. Μια σειρά σχετικά πρόσφατων ερευνών, επιβεβαιώνει μια βαθιά εθνοκεντρική στάση του ελληνικού Τύπου σε σχέση με μείζονα ζητήματα της συγκυρίας: Α. Αρμενάκης, κ.ά., «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο: το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 89-90, 1996, σ. 188-231· Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, «Εθνική ταυτότητα και εθνικά θέματα στα ΜΜΕ: Η περίπτωση της ενδιάμεσης συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ στον Τύπο», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. στ, τχ. 23, 1998, σ. 115-138· Δ. Χαράλαμπος, «Η φαντασιακή κοινότητα των Μέσων», στο Ρ. Παναγιωτοπούλου κ.ά. (επιμ.), *Η «Κατασκευή» της Πραγματικότητας και τα ΜΜΕ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 365-372· Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεοτύπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 89-90, 1996, σ. 232-274· Ρ. Παναγιωτοπούλου «Ο Τύπος και το Μακεδονικό Ζήτημα: Ενημέρωση και επιδράσεις», στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, κ.ά. (επιμ.), *ό.π.* σ. 490-502· Μ. Μαδιανού «Εθνική ταυτότητα και τηλεοπτικός λόγος: Το Κόσοβο στην ελληνική τηλεόραση», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 327-366· Α. Πανταζόπουλος, *Η Δημοκρατία της Συγκίνησης. Τζια-Οτσάλν: Αντιεκουγχρονιστικές και Εκουγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα*, Πόλις, Αθήνα 2002.

31. Τη διάκριση μεταξύ «πλήθους» και «λαού» εισαγείται ο Hobbes το 17ο αιώνα και αναδιατυπώνουν οι Μ. Hardt - Α. Negri, *ό.π.*, σ. 147. Σύμφωνα με αυτούς «το πλήθος είναι μια πολλαπλότητα, ένα επίπεδο μοναδικότητας, ένα ανοιχτό σύνολο σχέσεων που δεν είναι ομοιογενές ούτε ταυτόσημο με τον εαυτό του και διατηρεί μια ακαθόριστη, συμπεριληπτική σχέση με όσους βρίσκονται έξω από αυτό. Ο λαός, αντίθετα, τείνει προς την εσωτερική ταυτότητα και ομοιογένεια, ενώ ταυτόχρονα τονίζει τη διαφορά του απ' ό,τι παραμένει έξω από αυτόν, και το αποκλείει. Ενώ το πλήθος είναι μια ατελής δομική σχέση, ο λαός είναι μια δομημένη σύνθεση, προετοιμασμένη για κυριαρχία».

μοναδικότητα και ανωτερότητα ενός έθνους έναντι άλλων, εθνικά συστήματα αξιών κ.λπ.) είναι λογικά ασυμβίβαστες με την οικουμενικότητα της ανθρωπίνης υπόστασης³² και αντιφάσκουν με τη θεμελιώδη αρχή του οικουμενισμού ή του ανθρωπισμού. Μ' αυτόν τον αντιφατικό και παράδοξο τρόπο, η ταυτότητα του κινήματος στον αθηναϊκό Τύπο «αιωρείται μεταξύ ενός απολυτοποιημένου σχετικισμού και μιας απολυτοποιημένης καθολικότητας».³³

β. Οι ειδήσεις: οι «Παγκόσμιες Ημέρες Δράσης κατά του Καπιταλισμού»-διαμαρτυρία, καρναβάλι και βία

Από το σημείο αυτό και μετά, το αφήγημα γύρω από την γέννηση και ανάπτυξη του κινήματος, συναντά (δηλαδή, διασταυρώνεται με ή εγκιβωτίζεται/ζεται) την αφήγηση που αφορά τις ειδήσεις σχετικά με τις «παγκόσμιες ημέρες δράσης» του κινήματος, που, ουσιαστικά, σημασιοδοτούν τη μετουσίωση της αφηρημένης «διαφωνίας» σε συγκεκριμένες δράσεις διαμαρτυρίας. Όπως προαναφέρθηκε, η συσσώρευση των ειδήσεων μας επιτρέπει να επισημάσουμε ότι ο Τύπος συγκροτεί ένα είδος «ημερολογίου κινητοποιήσεων» όπου κάθε αναφορά εμπεριέχει ως κεντρικά στοιχεία, συγκεκριμένους «πρωταγωνιστές»/«δρώντες», μια πόλη και μια ημερομηνία ως χώρο και χρόνο δράσης καθώς επίσης και τη δράση αυτήν καθεαυτή, δηλαδή τη σύγκρουση μεταξύ των δρώντων προσώπων. Σ' αυτήν τη βάση, οι σχετικές ειδήσεις είτε συγκροτούνται ως στιγμές ενός «μιντιακού κύματος»,³⁴ είτε ως «μεγάλη» είδηση αν η συγκεκριμένη δράση υπερβαίνει την κυρίαρχη κοινωνική αναπαράσταση των παρεμφερών δράσεων. Φυσικά, εννοείται ότι οι δύο κατηγορίες δεν αλληλοαποκλείονται, αφού η «μεγάλη» ή «εντυπωσιακή» είδηση (π.χ. γεγονός της Γένοβας) μπορεί να εντάσσεται ταυτόχρονα στη θεματική ενός «μιντιακού κύματος» («οι κινητοποιήσεις του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης») ως υποκατηγορία των διεθνών ειδήσεων:

Η αρχή έγινε το Μάιο του 1998 στο Μπέρμινγχαμ, όταν οι διαδηλωτές ζητούσαν από το G8 να παραγραφούν τα χρέη των φτωχότερων κρατών. Η

32. Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996.

33. Ν. Δεμερτζής, «Παγκοσμιοποίηση, κοινότητα και δημόσιος χώρος», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 4, άνοιξη 2000, σ. 57.

34. Για τον ορισμό «media waves», βλ. Μ. Fishman, «Crime waves as ideology», στο S. Cohen - J. Young (επιμ.), *The Manufacture of News. Deviance, Social Problems and the Mass Media*, Constable, Sage, Λονδίνο 1981, (2η αναθεωρ. έκδοση), σ. 98-117.

ανισότητα στην κατανομή του παγκόσμιου πλούτου ήταν ο αρχικός και παραμένει ο βασικός στόχος των πολέμων της παγκοσμιοποίησης. Από το Μπέρμινγχαμ έως τη Γένοβα, μεσολάβησαν πολλά: Στο Σιάτλ, το Δεκέμβριο του 1999, στο επίκεντρο των αιτημάτων που διατύπωναν οι διαδηλωτές ήταν ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο Νταβός, την Ουάσιγκτον και τη Μελβούρνη το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης έδειξε τις δυνάμεις του. Το Σεπτέμβριο 2000 στην Πράγα έδειξε τα δόντια του: Οι διαδηλωτές ήταν λιγότεροι, αλλά τα επεισόδια περισσότερα. Ακολούθησαν η Νίκαια, πάλι το Νταβός, το Κεμπέκ, το Γκέτεμποργκ, το Σάλτσμπουργκ και τώρα η Γένοβα, που φιλοξενεί το πιο ογκώδες κύμα διαδηλωτών της ιστορίας εναντίον της παγκοσμιοποίησης (*Ελευθεροτυπία*, 21/7/01).

Στο αφηγηματικό επίπεδο, τα δημοσιεύματα ακολουθούν, σε πλήρη εκδοχή, το παρακάτω σχήμα δράσεων:

Η προετοιμασία

- Αναγγελία της συνάντησης των υπερεθνικών οργανισμών σε συγκεκριμένη ημέρα και τόπο
- Αναγγελία των αντίστοιχων κινητοποιήσεων του κινήματος
- Σύндεση με προηγούμενα επεισόδια συναντήσεων κορυφής ή/και κινητοποιήσεων
- Προετοιμασία της συνόδου-εξαγγελία ημερήσιας διάταξης διαπραγματεύσεων
- Προετοιμασία των κινητοποιήσεων-εξαγγελία στόχων εκδηλώσεων διαμαρτυρίας (με τονισμό των νέων μορφών συλλογικής αλληλεγγύης μέσω του διαδικτύου ως καθοριστικού στοιχείου για τη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας σε αντιδιαστολή με την παρακμή των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης, ταξικών, κομματικών κ.λπ.)
- Κατασκευή της κατάστασης έκτακτης ανάγκης (προετοιμασία καταστολής των εκδηλώσεων στη βάση του «φόβου για επικείμενες ταραχές»-ανάγκη επαγρύπνησης ή καταστολής-εισαγωγή της μεταφοράς του πολέμου)
- Κατασκευή του κλίματος «αγωνίας» για την έκβαση της συνάντησης/σύγκρουσης (δημοσιογραφική αξία της «εκκρεμότητας»).

Η σύγκρουση (κυριαρχία της μεταφοράς του πολέμου)

- Η άφιξη των δρώντων προσώπων στον τόπο-προβλήματα στην πρόσβαση-οργάνωση κ.λπ.
- Η δράση «μέσα»-οι διαπραγματεύσεις, ο διάλογος-συμβολική αντιπαρά-

θεση των αντιπροσώπων των χωρών-μελών (συνοδεύεται συνήθως από σκωπικά ή κυνικά σχόλια, διατύπωση επιφυλάξεων κ.λπ., σαφής ένδειξη πολιτικής κρίσης, απώλειας εμπιστοσύνης στις πολιτικές δομές-συνδικάτα, κόμματα, κυβερνήσεις)

- Οι διαδηλώσεις «έξω»-διαμαρτυρία-καρναβάλι-βία³⁵
- Η καταστολή των διαδηλώσεων-ο ρόλος της αστυνομίας-συλλήψεις.

Λήξη της σύγκρουσης-Επαναφορά-Προσωρινή επίλυση του προβλήματος

- Απολογισμός των συζητήσεων της συνόδου-διαπραγματεύσεις/«ναυάγιο» (κρίση πολιτικής)
- απολογισμός υλικών καταστροφών-τραυματισμών και από τις δύο πλευρές-κόστος-συλλήψεις (νομιμοποίηση/απονομιμοποίηση της έκτακτης ανάγκης- καταστολής)
- το βαθύτερο νόημα/συνέπειες της διαμαρτυρίας και των συνόδων-σχολιογραφία αρθρογραφία αυτό το στάδιο μετατίθεται σε διάφορα σημεία του αφηγήματος και κυρίως στο στάδιο της προετοιμασίας, κατά τη σύνδεση με τις προηγούμενες κινητοποιήσεις, ή κατά την κατασκευή της κατάστασης έκτακτης ανάγκης).

35. Το «καρναβαλικό» στοιχείο των κοινωνικών αγώνων δεν αποτελεί βέβαια φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών. Εντάσσεται ήδη από τον 19ο αιώνα στο λαϊκό περιεχόμενο των εργατικών διεκδικήσεων (βλ. Γ. Κιουρτοάκης, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης*, Κέρδος, Αθήνα 1995, σ. 161). Εντούτοις, σήμερα, με τη ραγδαία ανάπτυξη των ΜΜΕ και κυρίως της τηλεόρασης, τα γεγονότα διαμαρτυρίας έχουν να αντιμετωπίσουν ένα σύστημα εμπορευματοποίησης καθώς η διαμαρτυρία είναι εγκλωβισμένη στις πειθαρχίες της μεσοποιημένης εξ αποστάσεως επικοινωνίας (mediatisation). Επιπλέον, όπως τονίζει ο S. Zizek, η ανάπτυξη των παγκοσμιοποιημένων δικτύων ΜΜΕ απειλεί να μετασχηματίσει τη διαμαρτυρία, «αισθητικοποιώντας» τον αγώνα, εξαιτίας της ίδιας της ανάγκης της για έκθεση και δημοσιότητα, καθώς οι επιτελεστικές της δράσεις εξουδετερώνονται από την ηλεκτρονική αναπαράσταση και αναπαραγωγή (S. Zizek στο «Ψυχανάλυση, θεωρία και πολιτική. Μια συζήτηση του Slavoj Zizek με το Γιάννη Σταυρακάκη», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 87, σ. 17-30 και κυρίως σ. 26¹ επίσης βλ. B. Kershaw, *The Radical in Performance: Between Brecht and Baudrillard*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 91). Ο Kershaw θεωρεί ότι οι περισσότερες μορφές διαμαρτυρίας, με εξαίρεση ίσως τις αυθόρμητες εκδηλώσεις βίας, διαμορφώνονται και προγραμματίζονται συνειδητά σε ό,τι αφορά τα επιτελεστικά τους στοιχεία. Απ' αυτήν την άποψη, η έννοια της αυθόρμητης εκδήλωσης δυσαρέσκειας ή πολιτικής ανυπακοής δεν είναι ποτέ τόσο αυθόρμητη και αυτό γιατί στον μεσοποιημένο κόσμο κάθε εκδήλωση διαμαρτυρίας προϋποθέτει ένα κοινό –ένα απομακρυσμένο κοινό για το οποίο επιτελούνται οι εκδηλώσεις. Διότι τα ΜΜΕ, στον βαθμό που θέλουν για τους δικούς τους λόγους να συλλάβουν μια ενδιαφέρουσα και θεαματική «είδηση», επιδιώκουν και δίνουν έμφαση στα επιτελεστικά στοιχεία μιας διαμαρτυρίας συγκροτώντας τα ως το κεντρικό της νόημα.

Αναγγελία της επόμενης συνάντησης/σύγκρουσης (σύνδεση με προηγούμενα και επόμενα επεισόδια)

- εκκρεμότητα-άγνωστη έκβαση-φόβος και αγωνία νέων συγκρούσεων.

Η ανάλυση του αφηγήματος αυτού, δίνει πολύτιμα στοιχεία για τη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας του κινήματος. Ωστόσο, αν αγνοήσουμε ότι οι ειδήσεις αποτελούν ένα αφηγηματικό «υβρίδιο» που συναρθρώνει λόγους διαφόρων επιπέδων και εστιάσουμε μόνο στην ανάλυση της στοιχειώδους δομής (τάξη, αταξία, επαναφορά της τάξης), «θα γενικεύσουμε τόσο πολύ τα πράγματα που θα καταλήξουμε σε κοινοτοπίες».³⁶ Συνεπώς, η ανάλυση θα πρέπει να εξειδικεύσει μεταξύ δύο τουλάχιστον βασικών επιπέδων: το πρώτο είναι αυτό των «τυπικών ειδησεογραφικών αξιών» το οποίο συνίσταται στην επεξεργασία ενός συμβάντος με βάση τους επαγγελματικούς κανόνες και τις αντιλήψεις κοινής λογικής, ως προς το «τι αποτελεί είδηση» στη γλώσσα των ΜΜΕ καθώς και πώς πρέπει να γίνει η επεξεργασία του σύμφωνα με τις γενικότερες παραδοχές των επαγγελματιών ως προς τον ρόλο του Τύπου κ.λπ. το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό των συνδηλωτικών θεμάτων και των ερμηνειών τους όπως προκύπτει από τις αφηγηματικές τεχνικές που υιοθετούνται (Hall, 1981). Η διπλή αυτή συνάρθρωση προσοδίδει την απαιτούμενη διεισδυτικότητα στο εγχείρημα της ανάλυσης της νοηματοδοτικής διαδικασίας.

Από την ανάλυση των ειδησεογραφικών αξιών προέκυψε ότι η ένταση και η έκταση των αναφορών, με την τρέχουσα σημασία της λέξης (έκταση δημοσιεύματος, θέση στο φύλλο της εφημερίδας, συνάρθρωση με άλλα δημοσιεύματα ή την πολιτική συζήτηση της συγκυρίας, άρθρα γνώμης κ.λπ.) συναρτάται:

- από το συγκεκριμένο *τόπο* της κινητοποίησης που επιλέγεται να καλυφθεί και την τρέχουσα *πολιτική και κοινωνική συγκυρία*, στοιχεία που παραπέμπουν στις αλληλένδετες έννοιες της *σημαντικότητας* και της *εγγύτητας* μιας είδησης, και
- από τη *μορφή της δημόσιας εκδήλωσης*, σε συνάρτηση με τρεις αλληλένδετους άξονες: α) τον άξονα της μαζικότητας της κινητοποίησης, β) τον άξονα της «πληβειακής-συμβολικής» επιτέλεσης ή καρναβαλικής θεατρικότητας, και, γ) τον άξονα της «βίας» (υλικές καταστροφές, σύγκρουση με την αστυνομία, τραυματισμοί, συλλήψεις). Και οι τρεις αυτοί άξονες, συνδέονται άμεσα με τη «θεατότητα» της κοινωνικής διαμαρτυρίας και την κατάληψη του

36. C. Geertz, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 205.

δημόσιοι χώρου σε συνάρτηση με την προσπάθεια των ΜΜΕ να κατασκευάζουν «σπάνιες», «εντυπωσιακές» και «θεαματικές» ειδήσεις.

Σε ό,τι αφορά τον τόπο, φαίνεται ότι καθοριστικός παράγων εκτενούς αναφοράς είναι οι κινητοποιήσεις να πραγματοποιούνται σε μεγάλες μητροπόλεις της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ,³⁷ επενδυμένες με ισχυρό συμβολικό φορτίο στο πολιτισμικό πλαίσιο της (μετα)νεωτερικότητας ως πολιτικά, βιομηχανικά, χρηματιστηριακά, τεχνολογικής αιχμής κ.λπ. κέντρα, και όχι στην περιφέρεια (στον λεγόμενο «Τρίτο Κόσμο»). Το δεδομένο αυτό παραπέμπει αφενός στη δημοσιογραφική αξία της «εγγύτητας» και αφετέρου στην εξάρτηση των μέσων από τα διεθνή ειδησιογραφικά πρακτορεία και τα δορυφορικά κανάλια. Η έννοια της εγγύτητας, προϋποθέτει κάποια συναίνεση ως προς το τι σημαίνει «κοντά» και τι σημαίνει «μακριά» για τα ΜΜΕ, ορισμοί της απόστασης που δεν είναι σχεδόν ποτέ αξιολογικά ουδέτεροι. Όπως τονίζουν οι Elliott κ.ά.³⁸ η προϋπόθεση της εγγύτητας στην πραγματικότητα ταυτίζεται με την κοινωνική, πολιτισμική και ιδεολογική εγγύτητα που δεν είναι απαραίτητα γεωγραφική: π.χ. εγγύτητα μεταξύ των χωρών της «Δύσης» σε αντιδιαστολή με αυτές της περιφέρειας, μεταξύ «αναπτυγμένων»/«πολιτισμένων» χωρών ή λαών σε αντιπαράθεση με τους «υπανάπτυκτους»/«φτωχούς» λαούς, ή ακόμα μεταξύ επαρχίας /πρωτεύουσας κ.λπ.³⁹ Σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα το αντικείμενο της εργασίας αυτής, είναι ενδιαφέρον να τονιστεί ότι η εγγύτητα λειτουργεί σε δύο τουλάχιστον επίπεδα. Στο πρώτο, δεδομένης της ελληνοκεντρικότητας του αθηναϊκού Τύπου, γεγονότα εθνικού ενδιαφέροντος, υποβαθμίζουν τις ειδήσεις που αφορούν τις κινητοποιήσεις

37. Υπάρχει γραφιστική αναπαράσταση του ημερολογίου αυτού με τη μορφή πολεμικού χάρτη σε τρεις τουλάχιστον εφημερίδες (*Ελευθεροτυπία*, *Ε.Τ.* και *Απογευματινή*). Για παράδειγμα, στον χάρτη που δημοσιεύει η *Ελευθεροτυπία* στις 21/7/04 υπάρχουν εννέα σημεία σύγκρουσης πάνω στον χάρτη της Ευρώπης και τρία πάνω στον χάρτη του βόρειου ημισφαιρίου της υδρογείου όπου απεικονίζονται οι ΗΠΑ. Τα σημεία σύγκρουσης, με βάση τους οικονομολογικούς κώδικες των κόμικς, σχεδιάζονται ως κόκκινες «εκρήξεις» στις θέσεις των πόλεων όπου πραγματοποιήθηκαν οι κινητοποιήσεις του κινήματος κατά υπερεθνικών οργανισμών. (Βλ. παρόμοιους χάρτες σε κάθε γεωγραφική περιοχή που υπάρχει ένοπλη σύγκρουση όπως π.χ. στο Ιράκ).

38. P. Elliott, κ.ά., «“Terrorism” and the state: a case study of the discourse of television», στο R. Collins κ.ά. (επιμ.), *Media, Culture and Society. A Critical Reader*, Sage Publications, Λονδίνο 1986, σ. 264-286, ειδικότερα σ. 271.

39. Έτσι, ένα ατύχημα ή ένας σεισμός στις ΗΠΑ θ' απασχολήσει τα ελληνικά ΜΜΕ πολύ περισσότερο από το ίδιο συμβάν στην Αλγερία, ο θάνατος τεσσάρων ατόμων σε ατύχημα στο αεροδρόμιο στο Παρίσι είναι μεγαλύτερη είδηση από το θάνατο 240 ατόμων σε ναυάγιο στο Μπαγκλαντές (βλ. *Ελευθεροτυπία*, 24/5/04, σ. 14) κ.ο.κ.

στον διεθνή χώρο στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο (π.χ. ναυάγιο του Σάμινα, εντόπια τρομοκρατία, πολιτική σκανδαλολογία κ.λπ.). Στο δεύτερο επίπεδο, η έμφαση στις κινητοποιήσεις στις δυτικές χώρες, η τιτλοφόρηση, τα ομιλούντα υποκείμενα και οι αφηγητές, κατασκευάζουν μια συνάρθρωση «εθνικού» και «παγκόσμιου», «πλανητικού» και «τοπικού», «κοινοτικού» και «μακρινού» κ.λπ. που, ενώ στο ρητό επίπεδο εμφανίζει την ανθρωπότητα ως ενιαία κοινότητα με κοινή μοίρα, στην πραγματικότητα υποκρύπτει μια τριπλή ιεραρχική κατηγοριοποίηση. Η ιεράρχηση αυτή η οποία καθορίζει το συνδυαστικό επίπεδο των ειδήσεων, αποκρυσταλλώνεται στις σχέσεις αφηγητή και δρώντων προσώπων. Στην «κορυφή» βρίσκονται τα μεσαία στρώματα του δυτικού κόσμου, κοσμοπολίτες πολιτικοποιημένοι διανοούμενοι, φοιτητές, οικολόγοι, ακτιβιστές και συνδικαλιστές οι οποίοι αποτελούν κατά κανόνα τα ομιλούντα υποκείμενα του αφηγήματος αλλά και τους πρωταγωνιστές των δημόσιων εκδηλώσεων. Ακολουθούν οι κοινωνικά αποκλεισμένοι του δυτικού κόσμου, μετανάστες, μειονότητες, μακροχρόνια άνεργοι, γυναίκες, εργάτες, ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες κ.λπ. που παρέχουν μαζικότητα στις δημόσιες εκδηλώσεις και εκπροσωπούνται από τα ομιλούντα υποκείμενα και διάφορες οργανώσεις και συνδικάτα, ενώ στο τέλος τοποθετείται ο «Τρίτος Κόσμος» που «απουσιάζει» και «σιωπά» στο αφήγημα άρα δεν συνιστά «υποκείμενο» δράσης και δικαιωμάτων αλλά εντούτοις, λειτουργεί ως «αντικείμενο» προστασίας καθώς οι κινητοποιήσεις και τα αιτήματα γίνονται κατά κανόνα στο όνομά του.

Στη Γένοβα πρωταγωνιστές θα είναι οι «επικίνδυνες τάξεις» της Ευρώπης. Αυτές θα συγκρουστούν και για λογαριασμό των Τσιάπας, των Αφρικανών που πεθαίνουν από AIDS γιατί το κόστος της θεραπείας είναι απαγορευτικό γι' αυτούς, των αγρωτών του Τρίτου Κόσμου που ξεκληρίζονται από τη λαίλαπα της «ανάπτυξης». Αυτοί θα πολεμήσουν για τα 30.000 παιδιά που πεθαίνουν κάθε μέρα από αστία και από ασθένειες που είναι ιάσιμες στον «πολιτισμένο κόσμο». Οι πόλεις-φρούρια, όπως γράφει ο Adriano Sofri, δεν πέφτουν σχεδόν ποτέ από τους στρατούς που τους πολιορκούν. Πέφτουν σχεδόν πάντα από μέσα (*Το Βήμα*, 15/7/01).

Σε ό,τι αφορά τη μορφή των κινητοποιήσεων, είναι κοινός τόπος ότι τα μέσα ακολουθούν τη δράση στα άκρα. Όπως πειστικά αναφέρει ο Ζενέλς:⁴⁰

40. Π. Ζενέλς, *Ρεαλισμός και Εικόνα. Από το Cinema-Vérité στο Reality Show της Νέας Τηλεόρασης*. Επίμετρο: Π. Παπαδόπουλος «Reality Show: Ο Νέος Μύθος της Τηλεόρασης», Σέλας, Αθήνα χ.χ., σ. 78.

«αν κάτι είναι δραματικό μετάδωσε το, αν δεν είναι τότε δραματοποιήσε το. Αν δεν μπορεί να δραματοποιηθεί, τότε δεν είναι σημαντικό». Συνεπώς, ενώ το ρεπερτόριο των πολιτικών δράσεων των κοινωνικών κινημάτων διευρύνεται συνεχώς και περιλαμβάνει, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, μια τεράστια γκάμα κλασικών και νέων μορφών δράσης,⁴¹ η πιθανότητα της αναφοράς μιας δημόσιας εκδήλωσης του κινήματος καθώς επίσης και η χωρική και χρονική έκταση της αναφοράς αυξάνει σε συνάρτηση με τις ισχύουσες δημοσιογραφικές αξίες. Δηλαδή, μόνον αν η αφήγηση του συμβάντος μπορεί να θεμελιωθεί πάνω στις αρχές της *σύγκρουσης*, της *σπανιότητας*, της *εκρηκτικότητας*, της *βιαιότητας*, της *εκκρεμότητας* (προβληματική ή άγνωστη έκβαση), της *συγκίνησης* (συναίσθημα, πάθος), της *βαρύτητας των επιπτώσεων* (πόσο επηρεάζει μια κινητοποίηση, ποιο το κόστος των καταστροφών, θάνατος κ.λπ.) και της *θεματικότητας* («πληθειακή-συμβολική» επίτευση ή καρναβαλική θεατρικότητα). Καθοριστικό ρόλο εδώ παίζουν, όχι τα συμβάντα αυτά καθεαυτά, όσο οι μορφολογικές στρατηγικές των εφημερίδων, οι φωτογραφικές επιλογές, η τιτλοφόρηση, η αφηγηματοποίηση των δράσεων, η προοπτική του αφηγητή κ.λπ.

Περνώντας τώρα στα καθεαυτό αφηγηματικά στάδια, είναι σημαντικό ότι στο πρώτο αφήγημα, με απλουστευτικούς όρους, το πλήθος (οι άνθρωποι) συνιστά τον ήρωα της αφήγησης που μετασχηματίζεται σε κίνημα προκειμένου να καταδιώξει τον κοινό εχθρό (τους πλούσιους, τους αφεντάδες κ.λπ.) με τελικό στόχο την ισότητα και τη δικαιοσύνη, δηλαδή τη μεταρρύθμιση ή την κοινωνική μεταβολή. Κοντολογίς, η εξέγερση και η πάλη του κινήματος, σε αφηρημένο συμβολικό επίπεδο, νομιμοποιούνται γιατί ουσιαστικά αποτελούν ανταπόδοση και άμυνα σε μια αδικία ή σε μια επίθεση που υφίσταται συνεκδοχικά όλη η ανθρωπότητα από τον κοινό εχθρό. Όπως τονίζει ο Bauman,⁴²

...η αδικία φαίνεται να είναι προγενέστερη έννοια στην ηθική του λαού και εν αντιθέσει η «δικαιοσύνη» το κύριο παραγωγό της [...] δικαιοσύνη σημαίνει επανόρθωση, ανάκτηση των χαμένων δυνάμεων, αποκατάσταση της ζημίας, αποζημίωση για τα δεινά που υπέφερε κανείς –διόρθωση της στρέβλωσης που προκάλεσε η άδικη πράξη...

Αντίθετα, στο δεύτερο αφήγημα, η σύγκρουση αποκτά ένα *αμφίσημο* νό-

41. D. Della Porta - M. Diani, *Social Movements: an Introduction*, Blackwell, Οξφόρδη 1999, σ. 165-192.

42. Z. Bauman, *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 117.

μα καθώς το «πρόβλημα» δεν διατυπώνεται με όρους επανόρθωσης μιας αδικίας ή επιδίωξης της κοινωνικής μεταβολής, αλλά εντάσσεται σ' ένα σχέδιο «επιθετικής» στρατηγικής του κινήματος που στοχεύει στη βίαιη ματαίωση των διασκέψεων κορυφής και την ανατροπή της καθημερινής κανονικότητας της ζωής της πόλης. Η αμφισβήτηση της δράσης προέρχεται από δύο αλληλένδετες πηγές σημασιών που συνδέονται άμεσα με τη λογική του σχήματος «ανατροπή και αποκατάσταση της τάξης»: η πρώτη αφορά, τις εναλλακτικές λύσεις που έχει, σύμφωνα με τον Bremond,⁴³ θεωρητικά ο υφιστάμενος την επίθεση: τη φυγή, τη διαπραγμάτευση δηλαδή την ειρηνική επίλυση ή την εχθρική σχέση. Ο ειδοσιογραφικός λόγος, μέσω της κατασκευής της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης» και της μεταφοράς του «πολέμου» συγκροτεί ως μοναδική προτεινόμενη ή ως τελικά κυριαρχούσα λύση την εχθρότητα και τη βία που νοηματοδοτείται –πρωτίστως– σε αντιδιαστολή με τον νόμο και την τάξη. Προς αυτήν την κατεύθυνση δρουν ενισχυτικά όλα τα μορφολογικά στοιχεία του λόγου που απομονώνουν, θεαματικοποιούν και δραματοποιούν συγκεκριμένες «στιγμές διαμαρτυρίας», όχι απλώς ως συνεκδοχές της ευρύτερης κοινωνικής δυσαρέσκειας και άρνησης της παθητικότητας, αλλά ως μετωπικές της αταξίας, της απειλής, της καταστολής και της ανεξέλεγκτης βίας. Αλληλένδετη είναι η δεύτερη πηγή σημασιών, η οποία συνίσταται στη συνεχή παρείσφρηση στην αφήγηση της συζήτησης ως προς τα όρια της νόμιμης διαμαρτυρίας (το δικαίωμα στη πολιτική ανυπακοή και τη δυναμική αμφισβήτηση), και τη νομιμότητα της κρατικής βίας και καταστολής. Η συζήτηση αυτή κατασκευάζει και νοηματοδοτεί ακατάπαυστα μια διχοτόμηση μεταξύ «διαλόγου» και «αναταραχής», «ορθού λόγου»/«νόμου» και «βίας», «αποδεκτής “πολιτισμένης” διαμαρτυρίας» και «ανεξέλεγκτης επιθετικότητας». Ακόμα και όταν αμφισβητείται ρητά η νομιμότητα της έκτασης ή έντασης της αστυνομικής δράσης δεν παύει «η βία να βρίσκεται στο άλλο άκρο της πειθούς» (Clausewitz)⁴⁴ και να αντιπροσωπεύει το κατεξοχήν μη πολιτικό, το ανορθολογικό ή το εγκληματικό. Συνεπώς, σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο οι διαδηλώσεις σημαίνουν αναταραχή/επιδείνωση με άμεσες και έμμεσες συνέπειες για την οικονομία, το κοινό, τη δημοκρατία, τον νόμο κ.λπ., ενώ η επαναφορά στην καθημερινότητα συνεπάγεται βελτίωση, άρα η «επίλυση» στηρίζεται και στοχεύει στην «αποκατάσταση της τάξης και της ειρήνης». Μ'

43. C. Bremond «Η λογική των αφηγηματικών πιθανοτήτων», στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Θεωρία της Αφήγησης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 125-157 και ειδικά σ. 153.

44. Αναφέρεται στο Α. Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το Μέλλον της Ριζοσπαστικής Πολιτικής*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 364.

αυτόν τον τρόπο, απ' τη μια πλευρά, αναγνωρίζεται το δικαίωμα στη δημόσια εκδήλωση της πολιτικής διαφωνίας και, απ' την άλλη, προτάσσεται η πθητική της ειρηνικής επίλυσής της. Παράλληλα, συσκοτίζεται το γεγονός ότι το δίκαιο, ο νόμος είναι ο «κώδικας της οργανωμένης δημόσιας βίας» και ότι η «κοινωνική ειρήνη, στην πραγματικότητα, είναι νομική ειρήνη».⁴⁵ Ακριβώς αυτή η διαδικασία συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας αποτελεί μια αρκετά πειστική ένδειξη ότι ο αθηναϊκός Τύπος τελικά εγκαθιδρύει μια πολύ μεγαλύτερη σύγκλιση ανάμεσα στην «οπτική» «των πολέμιων της παγκοσμιοποίησης» και αυτήν των «υπερασπιστών του νεοφιλελευθερισμού».

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των δύο αλληλένδετων αφηγημάτων στον αθηναϊκό Τύπο, προφανώς δεν εξαντλεί τον πλούτο των σημασιοδοτικών στρατηγικών και των αφηγηματικών τεχνικών που επιστρατεύει ο Τύπος στο εγχείρημα της παραγωγής επίκαιρων και ενδιαφερουσών ειδήσεων γύρω από το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης. Στην πραγματικότητα, είναι ξεκάθαρο ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Τύπος επιχειρεί να εξηγήσει ή «προσποείται» ότι «κατανοεί» ένα κοινωνικό φαινόμενο –την εμφάνιση και την ανάπτυξη του κινήματος– και αφηγείται και «εξοικειώνει» τους αναγνώστες του με τη δράση του, δεν συγκροτεί μια ενιαία συνεκτική εικόνα, αλλά περισσότερο μια κακοφωνία⁴⁶ και ένα συμπίλημα ετερόκλητων στοιχείων κατά την γκραμισιανή έννοια της κοινής λογικής. Επιπλέον, οι διαφορετικές αφηγηματικές τεχνικές, η μετατροπή της οπτικής γωνίας του αφηγητή και οι ειδοσιογραφικές αξίες των δύο βασικών κειμενικών ειδών του αθηναϊκού Τύπου που εξετάστηκαν, «διανέμουν» δύο τουλάχιστον σχήματα δράσης στα δρώντα υποκείμενα που οδηγούν στην αμφισημία του νοήματος της ταυτότητάς τους. Ωστόσο, ακόμη κι αν απουσιάζει ένας ικανός βαθμός θεωρητικής, πολιτικής ή ακόμη λογικής συνοχής στον αθηναϊκό Τύπο (αλλά και σε μια εφημερίδα ή σε ένα ημερήσιο φύλλο μόνο) και η νοηματοδότηση παραμένει πάντα μια ανοιχτή διαδικασία, η σταθερότητα των λειτουργιών των αφηγημάτων παρέχει την απαιτούμενη συναρθρωτική αρχή στην αναπαράσταση του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης.

45. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος, Η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

46. M. Angenot, *La Parole Pamphlétaire. Typologie des Discours Modernes*, Payot & Rivages, Παρίσι 1982.

Σε γενικές γραμμές φαίνεται, έστω και με μορφή ελλειπτική και υβριδική, ότι στον αθηναϊκό Τύπο η συλλογική ταυτότητα του κινήματος, ως διαδικασία κατασκευής ενός συστήματος δράσης⁴⁷ και ως αντίδραση/αντίσταση στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης, συντίθεται από ορισμένα διακριτά στοιχεία όπου συνδυάζονται ένα συνονθύλευμα από «μεταμοντέρνα» θέματα με ένα «νεωτερικό/φιλελεύθερο» πυρήνα. Απ' τη μια, λοιπόν, πλευρά, η ταυτότητα του κινήματος, η οποία θεμελιώνεται στη συνάρθρωση ορθολογικών «εργαλειακών» αιτημάτων (π.χ. αναδιανομή του παγκόσμιου πλούτου) και μη διαπραγματεύσιμων αιτημάτων (αξιοπρέπεια, δικαιοσύνη, ειρήνη, προστασία περιβάλλοντος κ.λπ.), κλονίζει τις βεβαιότητες του παρελθόντος ως προς τον ταξικό προσδιορισμό των ατόμων. Η τάξη, δηλαδή, δεν φαίνεται να έχει κάποια χρησιμότητα ως μηχανισμός ταυτοποίησης των δρώντων υποκειμένων σε τοπικό, εθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο. Στη θέση της αναδύεται η φιλελεύθερη, κατ' ουσίαν, ρητορική για την ανθρωπότητα ως σύνολο εξατομικευμένων έλλογων δρώντων υποκειμένων –το *πλήθος* των Hardt & Negri.⁴⁸ Συνεπώς, η ενότητα του κινήματος θεμελιώνεται στη συγκρότηση ενός κοινού παγκόσμιου εχθρού και στη συμμετοχή στην αφηρημένη έννοια της ανθρώπινης κοινότητας (της ανθρωπότητας),⁴⁹ δηλαδή στην οικουμενική ουσία του ανθρώπου.⁵⁰ Φαίνεται, λοιπόν, ότι μέσα από την έμφραση στην κοι-

47. A. Melucci, «The symbolic challenge of contemporary movements», *Social Research*, τόμ. 52/4, 1985, σ. 789-816.

48. Βλ. M. Hardt - A. Negri, *ό.π.* Υπενθυμίζεται ότι στα πλαίσια της ελληνοκεντρικότητας του αθηναϊκού Τύπου αλλά και της ιδιαίτερης σχέσης της *Ελευθεροτυπίας* με τη ρητορική της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς και την ιδιαίτερη «πατριωτική»/«ουμανιστική» κληρονομιά της, στην κατασκευή του κινήματος τα χαρακτηριστικά του «πλήθους» συναρθρώνονται με αυτά του «λαού», του «ανθρώπου» με του «πολίτη», του «οικουμενικού» με του «εθνικού» κ.λπ., παρότι οι συνεμφράσεις που συνοδεύουν την έννοια της εθνικής ταυτότητας είναι λογικά ασυμβίβαστες με την οικουμενικότητα της ανθρώπινης υπόστασης και αντιφάσκουν με τη θεμελιώδη αρχή του οικουμενισμού ή του χριστιανικού ή ορθολογιστικού ανθρωπισμού.

49. Ακόμη και αν σε ένα άλλο επίπεδο οι ειδοσηογραφικές πρακτικές υπονομεύουν αυτόν τον οικουμενισμό προτάσσοντας την ιεραρχία και το «δυτικό» βλέμμα στην κοινωνική πραγματικότητα.

50. Σε αντίθεση με τη θεωρητική τάση που υποστηρίζει ότι οι σύγχρονες ταυτότητες «αποκεντρώνονται» και κατακερματίζονται, υπονομεύοντας, από τη μία, την αίσθηση του εαυτού μας ως ολοκληρωμένου υποκειμένου (καθώς υπάρχουν αντιφατικές ταυτότητες που τραβάνε προς διάφορες κατευθύνσεις μεταβάλλοντας τις ταυτίσεις μας συνεχώς) και, από την άλλη, αποκεντρώνοντας τα άτομα από τον χώρο τους στο πολιτιστικό και κοινωνικό χώρο (S. Hall, *ό.π.*, σ. 402), στον αθηναϊκό Τύπο δεν υπονομεύεται ποτέ η ουσιοκρατική έννοια του ανθρώπινου προσώπου ως ενιαίου και κεντρικού ατόμου και η ταυτότητά του παραμένει αναλλοίωτη και μη διαπραγματεύσιμη.

νή ανθρώπινη μοίρα και τη γενίκευση των καταστροφικών συνεπειών της παγκοσμιοποίησης τα «παραδοσιακά» προβλήματα της τάξης προσλαμβάνουν για τον αθηναϊκό Τύπο πλέον τον χαρακτήρα των προβλημάτων που περιβάλλουν το ανθρώπινο γένος ως τέτοιο.⁵¹ Συνεπώς, το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης εντάσσεται στο «προ-πολιτικό» ή «μετα-πολιτικό», «μεταταξικό» διευρυμένο πεδίο της πολιτικής της μετανεωτερικότητας (φύλο, σεξ, περιβάλλον, υγεία, φυλή κ.λπ.) όπως επανοριοθετείται μετά τη δεκαετία του 1960 και την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών κινήματων, τις μελέτες του Foucault κ.λπ. και που, υπερβαίνοντας τη στενή έννοια των κομματικών αντιπαράθεσεων ή των εργατικών διεκδικήσεων ως κλασικών σχημάτων εκπροώπησης, περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία συλλογικοτήτων, δράσεων και πρακτικών.⁵²

Απ' την άλλη, η εμφατικά τονισμένη ετερογένεια του «πολύχρωμου πλήθους» κατά της παγκοσμιοποίησης προσδιορίζεται από τα πεδία που οριοθετούν «εκείνες οι πλευρές της ταυτότητας που προκύπτουν από την “ένταξή” μας σε ξεχωριστούς εθνοτικούς, φυλετικούς, γλωσσικούς, θρησκευτικούς και πάνω απ' όλα εθνικούς πολιτισμούς».⁵³ Βέβαια, η «εμμονή» όλων των δημοσιευμάτων στη διαφορετικότητα και την πολυπολιτισμικότητα των συμμετεχόντων, αφού δεν συνδέεται ποτέ με το ζήτημα της ισχύος, «αποτελεί μια ρητορική που εγκωμιάζει τη διαφορά ως τέτοια και αποκρύπτει τη σχέση ανάμεσα σε διαφορές και ανισότητες».⁵⁴ Πράγματι, η σύνδεση με τα ζητήματα της κοινωνικής ανισότητας γίνεται με όρους κοινωνικού αποκλεισμού μέσω των ασαφών ανιστορικών κατηγοριών των «φτωχών» ή «αδικημένων» και των «πλουσίων», παρόλο που η αναγκαιότητα της χάραξης ενός τέτοιου

51. Βλ. C. Offe, «Η πολιτική σε μια σύνθετη κοινωνία. Οκτώ απαντήσεις στον Giacomo Marramao», *Λεβιάθαν*, τχ. 1, 1988, σ. 139-151 και ειδικά σ. 148. «...Αν κατανοήσουμε την “παγκοσμιοποίηση” ως μια πολυσύνθετη διαδικασία καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και άρα ως μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από πρωτοφανή κινητικότητα του κεφαλαίου, τότε θα βλέπαμε ότι οι “νικητές” και οι “ηττημένοι” της παγκοσμιοποίησης είναι κοινωνικές ομάδες και τάξεις τόσο στις “αναπτυγμένες” κοινωνίες όσο και στο λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Αυτό είναι μια πραγματικότητα που μας θυμίζουν καθημερινά τόσο η διεύρυνση της φτώχειας στις “ευημερούσες” κοινωνίες του “Βορρά” όσο και η εξαθλίωση στον αναπτυσσόμενο “Νότο” καθώς και η δραματική και χωρίς προηγούμενο διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων σε κάθε γωνία του πλανήτη» (Μ. Σπουρδαλάκης, *Βιβλιοθήκη, Ελευθεροτυπία*, 23/07/2004).

52. Χ. Λυριντζής, «Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σ. 3-20, ειδικά σ. 9.

53. Βλ. S. Hall, *ό.π.*, σ. 401.

54. Βλ. A. Melucci, *Κουλτούρες στο Παιχνίδι. Διαφορές για να Συμβιώνουμε*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 137.

«συνόρου» έρχεται σε σύγκρουση με την οικουμενική ρητορική του Τύπου. Ακόμη και όταν γίνεται επιθετική κριτική στην κοινωνική τάξη πραγμάτων, υπόρρητα υπονοείται ότι τα «συμφέροντα» των διάφορων κοινωνικών ομάδων, εφόσον δεν υπάρχει ταξική σχέση, είναι ισοδύναμα και τα διάφορα αιτήματα θα μπορούσαν να «ικανοποιηθούν» εξίσου. Αυτό το στοιχείο επιβεβαιώνει ότι στον αθηναϊκό Τύπο κυριαρχεί «η εικόνα για τα “καραβάνια πολιτών” που ο Richard Falk οραματίζεται ότι θα ανήκουν σε μια αόρατη πολιτική κοινότητα αποτελούμενη από τις ελπίδες και τα όνειρά τους».⁵⁵

Σε ό,τι αφορά, τώρα πιο στενά, τη δράση του κινήματος και των μέσων που χρησιμοποιεί για την επίτευξη των σκοπών του, ενώ η πολιτική ανυπακοή με μη βίαια μέσα μοιάζει να «κερδίζει» έδαφος ως τρόπος έκφρασης της πολιτικής διαφωνίας και αντιπαράθεσης, αντίθετα η «βία» (φθορά ξένης παρουσίας, σύγκρουση με την αστυνομία κ.λπ.) ως ανορθολογική και μη πολιτική, τίθεται εκτός του εύρους της δημόσιας σφαίρας καθώς δεν καταφάσκει με τις αρχές που διέπουν την έννομη τάξη. Έτσι, οι διαδηλώσεις του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης, ενσωματωμένες στις «παραδοσιακές» ειδησεογραφικές αφηγηματικές συμβάσεις και στα κειμενικά συμφραζόμενα της ταυτόχρονης υπερπροβολής και απόρριψης του συγκρουσιακού ή βίαιου χαρακτήρα της συλλογικής δράσης, λειτουργούν θεμελιωδώς μεταφορικά, δηλαδή περισσότερο ως σύμβολο απ' ό,τι ως σημείο: αυτό συνεπάγεται ότι ο Τύπος δεν μας δίνει τόσο μια περιγραφή ή μια εικόνα ενός αντικείμενου, αλλά μας υποδεικνύει ποιες εικόνες να ψάξουμε μέσα στην πολιτισμικά κωδικοποιημένη εμπειρία μας προκειμένου να προσδιορίσουμε πώς πρέπει να αισθανόμαστε για το αντικείμενο αυτό, δηλαδή μεταβάλλει το «πραγματικό» σε αντικείμενο επιθυμίας και μας εγκαλεί να συμμετάσχουμε σ' ένα ηθικό σύμπαν.⁵⁶ Επομένως, από αυτήν την άποψη, η συνάρθρωση μεταξύ των γενικόλογων διακηρύξεων περί «ανθρώπινων δικαιωμάτων και αξιών» στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας των παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών και των παραδοσιακών «μετα-αφηγήσεων» για την κοινωνική πάλη και τους κοινω-

55. R. Falk, *On Human Governance*, Cambridge, 1995 (αναφέρεται στο C. Mouffe, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 111). Η «υμνολογία του πλήθους, της νομαδικής υποκειμενικότητας», υποστηρίζει ο Žižek (*ό.π.*, σ. 27), ταιριάζει απόλυτα με τον σύγχρονο καπιταλισμό, όχι μόνο επειδή έχει τη δύναμη να ενσωματώνει τα πάντα, αλλά γιατί «οι σημερινοί ηγεμονικοί λόγοι όχι μόνο ανέχονται το πλήθος και την πολλαπλότητα, αλλά ενεργητικά τα παράγουν».

56. J.S. Ettema - T.L. Glasser, «Narrative form and moral force: the realization of innocence and guilt through investigative journalism», *Journal of Communication*, τόμ. 38, τχ. 3, 1988, σ. 8-26 ειδικά σ. 11.

νικούς αγώνες ως μέσα για τον ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό με όρους όμως άρνησης της βίας και κατάφασης της ειρηνικής διαμαρτυρίας, προσδίδει στον λόγο της «αντιπαγκοσμιοποίησης» αντιφατικό χαρακτήρα και έναν υψηλό βαθμό ασάφειας που επηρεάζεται σημαντικά από τη συγκυρία αλλά και τους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι δημοσιογραφικές πρακτικές κατασκευής των ειδήσεων. Μ' άλλα λόγια, η προοπτική της «αντιπαγκοσμιοποίησης», όπως συγκροτείται στις αθηναϊκές εφημερίδες, πολύ συχνά «αυτοεγκλωβίζεται» ανάμεσα στις αντιφάσεις των διακρουγμένων απόψεων και του συνδηλωτικού νοήματος των δημοσιευμάτων. Κάποια δημοσιεύματα «καταφέρνουν» μέχρι ένα σημείο, μέσω των αφηγηματικών τους στρατηγικών, να μεταβιβάσουν την ευθύνη αυτών των «ανακολουθιών» στις πηγές των ειδήσεων και στην πολυσημία του ίδιου του κινήματος. Ο αθηναϊκός Τύπος δεν παύει όμως να αμφιταλαντεύεται μεταξύ όλων εκείνων των καθημερινών τεχνικών, εμπορικών και αισθητικών καταναγκασμών και επιταγών μιας εφημερίδας tabloid που εξ ορισμού στηρίζεται απ' τη μια σε μια δημοσιογραφία εντυπωσιασμού και σ' ένα σύστημα κατασκευής «ενδιαφεροσών» ειδήσεων που προβάλλει αδιάκοπα μια αρνητική εικόνα για τον βίαιο διαδηλωτή στα συμφραζόμενα της ανατροπής και της επαναφοράς της τάξης, και απ' την άλλη στην «αυτοεικόνα» της μαχητικής κοινωνικής δημοσιογραφίας η οποία στη βάση ενός «λαϊκού αντιφιλελευθερισμού» «αμφισβητεί» το φιλελεύθερο αναπτυξιακό όραμα.⁵⁷

Όπως τονίζει, σε άλλο πλαίσιο, ο Milliband,⁵⁸ ο Τύπος «αμφισβήτησης» μπορεί κάλλιστα να επιδεικνύει μια ριζοσπαστική δυσανασχέτηση απέναντι σε κάθε είδους «κατεστημένο», αλλά, «στην πραγματικότητα αυτός ο οργανισμένος ριζοσπαστισμός δεν είναι παρά μια επίδειξη ύφους. Πίσω από την εικονοπλαστική ανευλάβεια και τον δημαγωγικό λαϊκισμό κρύβεται μια εντυπωσιακή κενότητα τόσο ως προς τη διάγνωση όσο και ως προς τη θεραπεία. Ο θόρυβος που γίνεται είναι τρομακτικός αλλά η μάχη ανυπόστατη».

57. Παρότι, κατά κανόνα, αυτές οι δύο προσεγγίσεις τηρούν σελιδοπονητικά τις αποστάσεις τους, μένει να διερευνηθεί αν αυτές οι αντιφάσεις είναι ικανές να δημιουργήσουν την απαιτούμενη ρωγμή στις καθουχαστικές βεβαιότητες του κυρίαρχου λόγου και τις προϋποθέσεις μιας πιο ενεργητικής ανάγνωσης ή αν μέσω της ασάφειας και της ασυνέπειας απλώς «μπερδεύονται» τόσο πολύ οι νοηματοδοτικές δομές του Τύπου που τα πάντα μένουν αμφίσημα, αναπάντητα και εκκρεμή.

58. R. Milliband, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, Πολύτυπο, Αθήνα 1984, σ. 291.

ΟΙ ΕΙΡΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΣΤΑ ΔΥΤΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ: ΤΟ ΚΕΝΟ «ΒΟΥΛΗΣΗΣ-ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ»

Ευστάθιος Τ. Φακιολάς - Νικόλαος Τζιφάκης*

Τα τελευταία χρόνια η Ε.Ε. έχει αναλάβει αξιοσημείωτες πρωτοβουλίες προκειμένου να διαμορφώσει μια Ευρωπαϊκή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας, στα πλαίσια του δεύτερου «πυλώνα» της ΚΕΠΠΑ. Το άρθρο αυτό επιχειρεί να αξιολογήσει τη στρατιωτική πτυχή αυτών των πρωτοβουλιών. Το ερώτημα που θέτει και προσπαθεί να απαντήσει είναι κατά πόσο πραγματώνεται η βούληση της Ε.Ε. να παράγει και να προβάλλει ασφάλεια με τη χρήση στρατιωτικών μέσων στα Δυτικά Βαλκάνια. Η ανάλυση, λοιπόν, των στρατιωτικών επιχειρήσεων ειρήνης στη Βοσνία και την ΠΓΔΜ δείχνει ένα κενό «βούλησης-εφαρμογής», μια σημαντική διάσταση μεταξύ της πολιτικής βούλησης της Ε.Ε να αναλαμβάνει δράσεις επιβολής ή διατήρησης της ειρήνης και του επιχειρησιακού τρόπου με τον οποίο εφαρμόζονται αυτές στο πεδίο. Το κενό αυτό, που το άρθρο προτείνει να αποτελέσει τη βάση μιας διαφορετικής εννοιολογικής προσέγγισης του ρόλου της Ε.Ε ως «προμηθευτή ασφάλειας», παράγεται και αναπαράγει την ιδιόμορφη διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού που καθορίζει τη δυναμική της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Η ανάλυση φανερώνει επίσης ότι αυτές οι στρατιωτικές επιχειρήσεις αποτέλεσαν πεδίο αξιολόγησης και εξέλιξης της ίδιας της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία επτά χρόνια η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) έχει κάνει σημαντικά βήματα για τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυ-

* Ο Ευστάθιος Τ. Φακιολάς είναι Διδάκτορας Διεθνών Σχέσεων και Στρατηγικών Σπουδών του King's College στο Λονδίνο. Ο Νικόλαος Τζιφάκης διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ο Νικόλαος Τζιφάκης θα ήθελε να αναγνωρίσει ότι η συμβολή του στο άρθρο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας που χρηματοδοτήθηκε από το ΙΚΥ και εκπονήθηκε στο Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ) του Πανεπιστημίου Κρήτης.

νας (ΕΠΑΑ) στα πλαίσια του δεύτερου «πυλώνα» της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ).¹ Μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής απειλής της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, η βούληση της Ε.Ε. να αποκτήσει αυτόνομες ικανότητες δράσης στο πεδίο της ασφάλειας και της άμυνας εξηγείται πειστικά από τη θεωρία του δομικού ρεαλισμού, η οποία υποστηρίζει ότι η κύρια αιτία είναι η προσπάθεια των κρατών-μελών να εξισορροπήσουν τον εναπομείναντα μοναδικό πόλο ισχύος του διεθνούς συστήματος, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ).²

Η αρχή, λοιπόν, έγινε στη Σύνοδο της Κολωνίας, στις 3-4 Ιουνίου 1999, όπου τα κράτη-μέλη διατύπωσαν τη βούληση να δώσουν στην Ε.Ε. τη δυνατότητα να αναλαμβάνει αυτόνομη δράση με την υποστήριξη (αξιόπιστων) ίδιων στρατιωτικών δυνάμεων και κατάλληλων μηχανισμών λήψης αποφάσεων. Ο στόχος ήταν η Ε.Ε. να αποκτήσει την επιχειρησιακή ετοιμότητα να αντιμετωπίζει διεθνείς κρίσεις.

Στα επόμενα Ευρωπαϊκά Συμβούλια επιτεύχθηκε αξιόλογη πρόοδος σε θεσμικό, επιχειρησιακό και στρατηγικό επίπεδο. Η Ε.Ε. αναβάθμισε τον ρόλο του Υπατου Εκπροσώπου/Γενικού Γραμματέα (ΥΕ/ΓΓ) με την τοποθέτηση του Javier Solana σε αυτό το πόστο και ούσπησε το 2001 νέους πολιτικούς και στρατιωτικούς θεσμούς, όπως η Επιτροπή Πολιτικής και Ασφάλειας (ΕΠΑ), η Στρατιωτική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΕ-Ε.Ε.) και το Επιτελείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε-Ε.Ε.). Σε επιχειρησιακό επίπεδο, τα Συμβούλια του Ελσίνκι και της Φέιρα προσδιόρισαν τα Headline Goals για τη χρήση κοινοτικών στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων. Πρόκειται για τη δημιουργία μιας στρατιάς 50.000-60.000 ατόμων και ενός αστυνομικού σώματος 5.000 ατόμων που θα έχουν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν εντός δύο μηνών και να παραμείνουν στο πεδίο τουλάχιστον για έναν χρόνο. Την άνοιξη του 2000 οι Ευρωπαίοι καθόρισαν επίσης τη γεωγραφική ακτίνα των επιχειρήσεων της ΕΠΑΑ η οποία δεν θα ξεπερνά τα 4.000 χιλιόμετρα από τις Βρυξέλλες, με εξαίρεση τις ανθρωπιστικές επιχειρήσεις όπου το όριο είναι 10.000 χιλιόμετρα.

Τελικά, στο Συμβούλιο του Λάακεν, στις 14-15 Δεκεμβρίου 2001, η Ε.Ε. ανακοίνωσε ότι η ΕΠΑΑ είναι πλέον λειτουργική. Έτσι, επιδίωξε να αναλάβει την επιχειρησιακή ευθύνη στρατιωτικών και μη στρατιωτικών αποστολών

1. J. Pilegard (επιμ.), *The Politics of European Security*, Danish Institute for International Studies, Κοπεγχάγη 2004.

2. B.R. Posen, «European Union Security and Defense Policy: Response to Unipolarity?», *Security Studies*, τόμ. 15, τχ. 2, 2006, σ. 149-186.

διατήρησης της ειρήνης. Τα τελευταία τρία χρόνια έχει αναπτύξει δυνάμεις στις εξής περιοχές:

- στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη (εφεξής Βοσνία), αποστολές *EUPM* και *EUFOR-Althea*³
- στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ), αποστολές *EUFOR-Concordia*, *EUPOL-Proxima* και *EUPAT*⁴
- στο Κονγκό, αποστολές *Artemis*, *EUPOL-Kinshasa*, *EUDRC* σε υποστήριξη της *MONUC* και *EUSEC-DR-Congo*⁵
- στη Γεωργία, αποστολή *EUJUST-Themis*⁶
- στο Ιράκ, αποστολή *EUJUST-Lex*⁷
- στην Παλαιστίνη, αποστολές *EUPOL-COPPS* και *EUBAM-Rafah*⁸
- στο Σουδάν αποστολή υποστήριξης της *AMIS II-Darfur*⁹
- στην Ινδονησία αποστολή *AMM*¹⁰ και
- στη Μολδαβία και Ουκρανία, αποστολή *EUBAM*.

Παράλληλα, όμως, η Ε.Ε. σύναψε με το ΝΑΤΟ τη συμφωνία «Berlin-Plus», που τέθηκε σε εφαρμογή στις 17 Μαρτίου 2003, με την οποία απέκτησε τη δυνατότητα να έχει πρόσβαση στην υποδομή τόσο σχεδιασμού και παρακολούθησης όσο και διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων της Ατλαντικής Συμμαχίας. Επίσης, τον Δεκέμβριο του 2003 υιοθέτησε την «Ευρωπαϊκή Στρατηγική Ασφάλειας», με την οποία προσδιόρισε τις δικές της προοπτικές απειλών –αυτές είναι η τρομοκρατία, η διασπορά όπλων μαζικής καταστροφής, οι περιφερειακές διενέξεις, η αποτυχία επιβίωσης κρατών και το οργανωμένο έγκλημα– και τη στρατηγική της για την αντιμετώπισή τους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως πολλά από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. είχαν μέχρι τότε πολυσχιδή εμπειρία συμμετοχής σε πολυμερείς στρατιωτικές ή ανθρωπιστικές επιχειρήσεις υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, του ΝΑΤΟ και της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ).³ Η απόφασή τους, ωστόσο, να αναπτύξουν επιχειρήσεις ειρήνης με την εξουσιοδότηση και την επιχειρησιακή εποπτεία της ίδιας της Ε.Ε. είναι καθοριστική για την επιτάχυνση των διεργασιών ολοκλήρωσης στον λεγόμενο δεύτερο διακυβερνητικό «πυλώνα» της ΚΕΠΠΑ για τέσσερις κύριους λόγους. Ο πρώτος είναι ότι σηματοδοτούν την ανάληψη από την Ε.Ε. δράσεων διαχείρισης κρίσεων, με τη μορφή εξωτερικής επέμβασης σε περιοχές ή εδάφη που πλήττονται από συγκρούσεις λόγω εθνοτικών διαφορών και κατάρρευσης του κράτους. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι αντι-

3. B. Giegerich - W. Wallace, «Not a Such a Soft Power: The External Deployment of European Forces», *Survival*, τόμ. 46, τχ. 2, 2004, σ. 163-182.

προσώπείουν την πρώτη απόπειρα της Ε.Ε. να συντονίσει εθνικές ένοπλες δυνάμεις με διαφορετικές επιχειρησιακές ικανότητες και να συνδυάσει στρατιωτικά με μη-στρατιωτικά μέσα για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων στρατηγικών στόχων. Ο τρίτος λόγος είναι ότι προσπαθούν να υλοποιήσουν στην πράξη μια διακριτή, πιο συνολική αντίληψη της ασφάλειας και της στρατηγικής που, ξεφεύγοντας από την παραδοσιακή αντίληψη η οποία ταυτίζει τη στρατιωτική δύναμη με την εθνική ασφάλεια, στηρίζεται στην πολυμερή διπλωματία και στη συναίνεση μέσα από συμβιβασμούς και διαπραγματεύσεις.⁴ Τέλος, οι αποστολές της ΕΠΑΑ έχουν συμπέσει χρονικά όχι μόνο με την πέμπτη και μεγαλύτερη διεύρυνση της Ε.Ε., καθώς και με την προσπάθεια υιοθέτησης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, αλλά και με την αναδιάρθρωση των ευρωπαϊκών σχέσεων μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001.

Από την άλλη πλευρά, μέχρι σήμερα η εμπειρία της Ε.Ε. ως «προμηθευτή ασφάλειας» έδειξε, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, ότι η ΕΠΑΑ δεν είναι αποτελεσματική.⁵ Άλλοι τονίζουν ότι η Ε.Ε. δεν έχει τη δυνατότητα να παίξει ιδιαίτερα εποικοδομητικό ρόλο σε περιπτώσεις υψηλού ρίσκου και υψηλής έντασης διαχείρισης κρίσεων και επίλυσης συγκρούσεων παρά μόνο σε συνεργασία με άλλους οργανισμούς ασφάλειας, όπως το ΝΑΤΟ.⁶ Σε αντίθεση, όμως, με αυτές τις εκτιμήσεις, υπάρχουν και άλλοι που υποστηρίζουν ότι η Ε.Ε. έχει αρχίσει να διαθέτει σημαντικές στρατιωτικές και πολιτικές ικανότητες παροχής ασφάλειας, χωρίς όμως ταυτόχρονα να έχει αναπτύξει μια αντίστοιχη «στρατηγική κουλτούρα», η ιδεολογική βάση της οποίας για τη νομιμοποίηση της χρήσης βίας θα μπορούσε να ήταν η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας.⁷ Επίσης, υπογραμμίζουν ότι τα κράτη-μέλη αναπτύσσουν αργά αλλά σταθερά, και με βάση τα διδάγματα που αποκομίζουν στο πεδίο κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων διατήρησης της ειρήνης, τόσο τη βούληση όσο και την ικανότητα να καταστήσουν την ΕΠΑΑ πλήρως λειτουργική και αποτελεσματική.⁸

4. S. Ulriksen - G. Bono, «Conclusion: Economic and Diplomatic Tools vs Military Might», *International Peacekeeping*, τόμ. 11, τχ. 3, 2004, σ. 561.

5. M.E. Sangiovanni, «Why a Common Security and Defence Policy is Bad for Europe», *Survival*, τόμ. 45, τχ. 3, 2003, σ. 193-206.

6. T. Williams, «European Effects: The EU's Multidisciplinary Approach to Security», *RUSI Newsbrief*, τόμ. 26, τχ. 9, 2006, σ. 1-3.

7. J.H. Matlary, «When Soft Power Turns Hard: Is an EU Strategic Culture Possible?», *Security Dialogue*, τόμ. 37, τχ. 1, 2006, σ. 105-121.

8. P. Cornish - G. Edwards, «The Strategic Culture of the European Union: A Progress Report», *International Affairs*, τόμ. 81, τχ. 4, 2005, σ. 801-820· A. Ellner, «The European

Απ' αυτή την οπτική γωνία των αντικρουόμενων απόψεων, θέτουμε ξανά και επιχειρούμε να διερευνήσουμε το κεντρικό ζήτημα του κατά πόσο πραγματώνεται η βούληση της Ε.Ε. να αναλάβει δράση στο πεδίο της προβολής ασφάλειας. Ο στόχος του άρθρου είναι διττός: πρώτον, να αναλύσει τα στρατηγικά και επιχειρησιακά χαρακτηριστικά των στρατιωτικών επιχειρήσεων ειρήνης της ΕΠΑΑ στα Δυτικά Βαλκάνια και, δεύτερον, με αφετηρία την ανάλυση αυτή, να αναδείξει την ερευνητική ανάγκη για μια διαφορετική εννοιολογική προσέγγιση και επεξηγηματική θεώρηση του ρόλου της Ε.Ε. ως «προμηθευτή ασφάλειας». Την εστίαση της έρευνας μόνο στη δράση των στρατιωτικών αποστολών στη Βοσνία (Ιούλιος 2004-σήμερα) και την ΠΓΔΜ (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2003) υπαγορεύουν, αφενός, η σχετική έλλειψη αναλογών συγκριτικών εστιακών περιπτώσιολογικών μελετών⁹ στη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία και, αφετέρου, η σημασία που έχει η ανάπτυξη στρατιωτικής ικανότητας από την Ε.Ε. για την αποτελεσματική συσσωμάτωση και λειτουργία της ΕΠΑΑ αλλά και οι εξελίξεις στα δύο αυτά κράτη για την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Η βασική διαπίστωση του άρθρου είναι ότι αυτές οι επιχειρήσεις, αν και πραγματώνουν την απόφαση της Ε.Ε. να προχωρήσει στη διαμόρφωση μιας κοινής πολιτικής διαχείρισης κρίσης με υψηλό στρατηγικό σκοπό την παροχή ασφάλειας και την ανάληψη πρωταγωνιστικού ρόλου στην παγκόσμια πολιτική, έχουν περιορισμένους στόχους και μέσα. Ουσιαστικά φανερώνουν ένα κενό «βούλησης-εφαρμογής», μια καθοριστική διάσταση μεταξύ της πολιτικής βούλησης της Ε.Ε. να αναλαμβάνει δράσεις επιβολής ή διατήρησης της ειρήνης και του επιχειρησιακού τρόπου με τον οποίο εφαρμόζονται οι δράσεις αυτές στο πεδίο. Η βασική πρόταση του άρθρου είναι ότι η εμπειρική αυτή διαπίστωση μπορεί να αποτελέσει την ερευνητική αφετηρία για τον σχεδιασμό μιας διαφορετικής εννοιολογικής προσέγγισης της συνεισφοράς της Ε.Ε. για την παγίωση της ασφάλειας. Με άλλα λόγια, ο ρόλος της Ε.Ε. ως «προμηθευτή ασφάλειας» θα μπορούσε να γίνει αντιληπτός και να προσεγγιστεί μέσα από τη εμπειρική διαπίστωση του άρθρου αυτού ότι η Ε.Ε. παράγει και προβάλλει ασφάλεια μέσω των στρατιωτικών επιχειρήσεων ειρήνης που

Security Strategy: Multilateral Security with Teeth?», *Defense & Security Analysis*, τόμ. 21, τχ. 3, 2005, σ. 223-242.

9. A.L. George, «Case Studies and Theories Development: The Method of Structured, Focused Comparison», στο P.G. Lauren (επιμ.), *Diplomacy. New Approaches in History, Theory and Policy*, The Free Press, Λονδίνο 1979.

αναλαμβάνει, παρουσιάζοντας όμως ένα σημαντικό κενό «βούλησης-εφαρμογής».¹⁰ Υπό το πρίσμα αυτής της εννοιολογικής προσέγγισης, η επεξηγηματική θεώρηση που προτείνουμε για την αδυναμία αυτή είναι ότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ειρήνης της ΕΠΑΑ δεν έχουν αποκτήσει έναν υπερβατικό, μετα-εθνικό χαρακτήρα που να αντιστοιχεί ή να αρμόζει σε μια μετα-κρατική διεθνική οντότητα πολιτικής και αμυντικής ολοκλήρωσης. Αντιθέτως, αντανακλούν και αναπαράγουν την ιδιόμορφη διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού που εξακολουθεί, από τότε που τέθηκε σε κίνηση, να καθορίζει τη δυναμική της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης.¹¹ Επίσης, το άρθρο υποστηρίζει ότι αυτές οι επιχειρήσεις ειρήνης αποτέλεσαν πεδίο εφαρμογής και αξιολόγησης της ίδιας της ΕΠΑΑ. Συνεπώς, οι επόμενες σελίδες αναλύουν κατά χρονολογική σειρά τις δύο στρατιωτικές επιχειρήσεις της Ε.Ε. στα Δυτικά Βαλκάνια, ώστε επιπροσθέτως να φανεί κατά πόσον οι εμπειρίες και τα επιχειρησιακά προβλήματα της πρώτης στρατιωτικής αποστολής στην ΠΓΔΜ αποτέλεσαν πηγή γνώσης και διδαγμάτων για τη δεύτερη αποστολή στη Βοσνία.

2. Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ EUFOR-CONCORDIA ΣΤΗΝ ΠΓΔΜ

Στις 27 Ιανουαρίου 2003 το Συμβούλιο της Ε.Ε. αποφάσισε την έναρξη της στρατιωτικής επιχείρησης ειρήνης *Concordia* στην ΠΓΔΜ.¹² Αυτή η ενέργεια είχε ως βάση διεθνούς νομιμοποίησης, αφενός, την επίσημη πρόσκληση του

10. Ο Ch. Hill συζητώντας τις αδυναμίες που παρουσιάζει η δράση της Ε.Ε. στη διεθνή πολιτική χρησιμοποιεί τον όρο κενό «ικανοτήτων-προσδοκιών», στο «Capability-Expectations Gap, or Conceptualizing Europe's International Role», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 31, τχ. 3, 1993, σ. 305-328. Κατά παρόμοιο αλλά όχι ταυτόσημο τρόπο, οι Π. Τσάκωνας και Αν. Τουρνικιώτης αναλύοντας τη διάσταση μεταξύ της προσπάθειας της Ελλάδας να κατοχυρώσει την ασφάλειά της αξιοποιώντας τους ευρωατλαντικούς θεσμούς και την αδυναμία των τελευταίων να της παράσχουν αυτή την ασφάλεια, χρησιμοποιούν τον όρο κενό «προσδοκιών-πραγματικότητας», στο «Greece's Elusive Quest for Security Providers: The "Expectations-Reality Gap"», *Security Dialogue*, τόμ. 34, τχ. 3, 2003, σ. 301-314.

11. Η διαλεκτική αυτή σχέση ως κινητήρια «λογική» ή «ιδιαίτερο θεσμικό χαρακτηριστικό» της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης έχει επισημανθεί στην ελληνική βιβλιογραφία: Π. Καζάκος, «Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996 και η Θεσμική Μεταρρύθμιση στην Ε.Ε.», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, 1996, σ. 32· Π. Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκά Άμυνα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σ. 10.

12. Council Joint Action 2003/92/CFSP (27.01.2003), *Official Journal of the European Union*, L 34, 11.02.2003, σ. 26-29.

Προέδρου Boris Trajkovski και της κυβέρνησής του προς την Ε.Ε. να αναλάβει την επιχειρησιακή ευθύνη της ειρηνευτικής διαδικασίας μετά τη λήξη της *Allied Harmony* του ΝΑΤΟ στις 31 Μαρτίου 2003¹³ και, αφετέρου, σχετική απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ.¹⁴

Η απόφαση για την έναρξη της *Concordia* φανέρωσε την ισχυρή πολιτική βούληση της Ε.Ε. να διεξάγει δικές της αυτόνομες επιχειρήσεις διαχείρισης κρίσεων με τη χρήση στρατιωτικών μέσων και να εμβαθύνει την εμπλοκή της στην ειρηνική επίλυση της εθνοτικής σύγκρουσης στην ΠΓΔΜ. Αποτελούσε, ουσιαστικά, απόρροια και συνέχεια μιας ακολουθίας προγενέστερων κινήσεων της Ε.Ε., συνδεδεμένων τόσο με την πολιτική της για την εμπέδωση οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων στα πλαίσια της διαδικασίας σταθεροποίησης και σύνδεσης, όσο και με τη δέσμευσή της να δραστηριοποιηθεί για την υλοποίηση της Συμφωνίας της Οχρίδας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι

- στις 15-16 Μαρτίου 2002 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Βαρκελώνης δήλωσε για πρώτη φορά τη θέληση της Ε.Ε. «να αναλάβει, μετά από εκλογές στην ΠΓΔΜ και μετά από αίτηση της κυβέρνησής της, την ευθύνη επιχείρησης που θα διαδεχθεί την επιχείρηση που διεξάγει αυτή τη στιγμή το ΝΑΤΟ στην ΠΓΔΜ, με την προϋπόθεση ότι μέχρι τότε θα έχουν τεθεί σε εφαρμογή οι μόνιμες ρυθμίσεις της συνεργασίας Ε.Ε.-ΝΑΤΟ». Έτσι, εξουσιοδότησε τα πολιτικά και στρατιωτικά όργανα του Συμβουλίου σε συνεργασία με τον ΥΕ/ΓΓ και την Προεδρία της Ισπανίας να προβούν σε συνεννόηση με το ΝΑΤΟ, ώστε να διαμορφώσουν τις «εναλλακτικές επιλογές που θα επιτρέψουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση να λάβει τις απαραίτητες αποφάσεις»¹⁵
- στις 10 Δεκεμβρίου το Συμβούλιο αποφάσισε να ενισχύσει την εντολή και

13. Το ΝΑΤΟ διεξήγαγε τρεις συνεχόμενες ειρηνευτικές αποστολές στην ΠΓΔΜ. Μετά την έκρηξη της εθνοτικής σύγκρουσης στις αρχές του 2001, τον Ιούνιο το ΝΑΤΟ ξεκίνησε την επιχείρηση αφοπλισμού *Essential Harvest* η οποία αναπτύσσοντας στο έδαφος 4.600 άτομα στρατιωτικό προσωπικό συνέλεξε και κατέστρεψε τα όπλα που παραδίνονταν από τις ένοπλες ομάδες που αποστρατεύονταν. Ακολούθησε η επιχείρηση *Amber Fox*, στην οποία τα ταϊοικά στρατεύματα είχαν ως βασική εντολή την προστασία των διεθνών παρατηρητών που επέβλεπαν την εφαρμογή της Συμφωνίας Πλαίσιο της Οχρίδας. Στη συνέχεια οργανώθηκε η επιχείρηση *Allied Harmony* που, συνεχίζοντας να προστατεύει τους διεθνείς παρατηρητές, ανέλαβε να συμβουλευεί την κυβέρνηση για ζητήματα που αφορούσαν την εμπέδωση της ασφάλειας και της τάξης σε ολόκληρη την επικράτεια.

14. Security Council, S/RES/1371, 26.09.2001.

15. «Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Βαρκελώνης: Συμπεράσματα της Προεδρίας (15-16.03.2002)», SN 100/1/02 REV 1, σ. 26.

τις αρμοδιότητες του Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε. στην ΠΓΔΜ που ήταν πλέον ο βέλγος πρέσβης Alexis Brouhns. Ορίστηκε με σαφήνεια ότι στόχος της εντολής του ήταν να συνεισφέρει στη σταθεροποίηση της πολιτικής ομαλότητας και στην εφαρμογή της συμφωνίας της Οχρίδας. Εκτός από την παροχή συμβουλών και τη διατήρηση σχέσεων επικοινωνίας με όλες τις εθνικές, τοπικές και διεθνείς αρχές που εμπλέκονταν στην πολιτική διαδικασία, η εντολή επεκτάθηκε στην υποχρέωση του Ειδικού Εκπροσώπου να συντονίζει τις προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας σχετικά με την υλοποίηση της συμφωνίας της Οχρίδας. Επίσης, σημειώθηκε ότι ο Ειδικός Εκπρόσωπος θα βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία με την ΕΠΑ στην οποία θα υποβάλλει αναφορές και από την οποία θα δέχεται στρατηγική καθοδήγηση, καθώς και ότι θα αναφέρεται στον ΥΕ/ΓΓ και, υπό προϋποθέσεις, στο Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων και Εξωτερικών Σχέσεων.¹⁶

- τελικά, στις 12-13 Δεκεμβρίου, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης διακήρυξε «την ετοιμότητα της Ε.Ε. να αναλάβει τη στρατιωτική επιχείρηση στην ΠΓΔΜ το συντομότερο δυνατόν σε συνεργασία με το ΝΑΤΟ», καλώντας τα αρμόδια όργανα της Ε.Ε. να καθορίσουν τις κατάλληλες στρατιωτικές επιλογές και να καταστρώσουν τα αντίστοιχα επιχειρησιακά σχέδια.¹⁷

Η απόφαση για την έναρξη της *Concordia* όριζε ότι αποστολή της ήταν να διασφαλίσει τη συνέχιση του έργου της *Allied Harmony*, αντικαθιστώντας τις ειρηνευτικές στρατιωτικές δυνάμεις του ΝΑΤΟ στην ΠΓΔΜ. Ως κεντρικός στρατηγικός της στόχος καθορίστηκε η περαιτέρω συμβολή στη διαμόρφωση ενός σταθερού και ασφαλούς περιβάλλοντος, κυρίως μέσω της οικοδόμησης σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ του πληθυσμού, που θα δίνει τη δυνατότητα στην κυβέρνηση της χώρας να εφαρμόσει τη συμφωνία της Οχρίδας. Εκτός από τη συγκρότηση και ανάπτυξη «ιδίων» κοινοτικών ενόπλων δυνάμεων, στο μέτρο δηλαδή που λειτουργήσαν υπό την κοινή «υπερεθνική σημαία» της Ε.Ε., ως κεντρικά στρατηγικά μέσα για την εκτέλεση της αποστολής επιλέχθηκαν η συμμετοχή τρίτων κρατών στη διεξαγωγή της επιχείρησης και η χρησιμοποίηση της υποδομής και των ικανοτήτων του ΝΑΤΟ.

Απ' αυτή την άποψη, συνεπώς, βασικό στρατηγικό γνώρισμα της *Concordia* ήταν ότι η στρατιωτική δύναμη της Ε.Ε. δεν ήταν αμιγώς κοινοτική. Στη βάση της αυτονομίας αποφάσεων και του θεσμικού πλαισίου της Ε.Ε.,

16. Council Joint Action 2002/963/CFSP (10.12.2002), *Official Journal of the European Communities*, L 334, 11 Δεκεμβρίου 2002, σ. 7-8.

17. Council of the European Union, «Copenhagen European Council: Presidency Conclusions (12-13.12.2002)», 15917/02, 29.01.2003, σ. 7.

μέλη του ΝΑΤΟ που δεν είναι κράτη-μέλη της Ε.Ε., καθώς και κράτη που ήταν υποψήφια για ένταξη στην Ε.Ε., διέθεσαν σημαντικά στρατιωτικά μέσα και έμπυχο δυναμικό για να συμμετάσχουν στην επιχείρηση. Έτσι, συγκροτήθηκε η στρατιωτική δύναμη EUFOR, που αριθμούσε 357 άτομα, εξοπλισμένα κυρίως με ελαφρύ οπλισμό, από τα οποία 308 προέρχονταν από τα κράτη-μέλη –μόνο η Δανία και η Ιρλανδία δεν συνεισέφεραν δυνάμεις– και 49 από τρίτα κράτη.¹⁸

Ένα άλλο βασικό στρατηγικό γνώρισμα της *Concordia* ήταν ότι στηρίχθηκε στις επιτελικές και επιχειρησιακές υπηρεσίες του ΝΑΤΟ. Πιο συγκεκριμένα, η βοήθεια του ΝΑΤΟ προς την Ε.Ε. αφορούσε την παροχή γνώσης και εμπειρίας για τον στρατηγικό, επιχειρησιακό και τακτικό σχεδιασμό, καθώς και για τεχνική υποστήριξη.¹⁹ Σε αυτή τη βοήθεια πρέπει να προστεθεί ότι το ΝΑΤΟ παρέμεινε στην ΠΓΔΜ όχι μόνο για να υποστηρίξει την κοινοτική στρατιωτική δύναμη, αλλά και για να βοηθήσει τη χώρα «ως σύμβουλος σε ζητήματα ασφάλειας», διαμέσου ενός Ανώτερου Πολιτικού Εκπροσώπου και ενός Ανώτερου Στρατιωτικού Εκπροσώπου. Βασικός σκοπός της παράτασης της παρουσίας του ΝΑΤΟ ήταν η ενίσχυση της προσπάθειας των Σκοπίων να προσαρμοστούν στις προδιαγραφές και απαιτήσεις της πορείας τους προς την πλήρη ένταξή τους στην Ατλαντική Συμμαχία.²⁰

Παρά τη χρήση της υλικής και τεχνολογικής υποδομής του ΝΑΤΟ, η στρατιωτική εξουσία και η ιεραρχία διοίκησης της *Concordia*, συμπεριλαμβανομένης της υψηλής εποπτείας, παρέμεινε υπό τον πολιτικό έλεγχο και τη στρατηγική καθοδήγηση της Ε.Ε., ειδικότερα της ΕΠΑ υπό την ευθύνη και επίβλεψη του Συμβουλίου. Ενώ το τελευταίο είχε τη δικαιοδοσία, με τη βοήθεια του ΥΕ/ΓΓ, να αποφασίζει για τους στόχους και τον τερματισμό της επιχείρησης, η ΕΠΑ είχε την εξουσία να αποφασίσει την τροποποίηση του επιχειρησιακού

18. Από τα κράτη-μέλη τις περισσότερες δυνάμεις συνεισέφερε η Γαλλία, που ενεργούσε ως το λεγόμενο έθνος «πλαισίο», με 145 άτομα, ακολουθούμενη από την Ιταλία με 27, το Βέλγιο και τη Γερμανία με 26 και την Ελλάδα με 21. Από τα τότε μη κράτη-μέλη, ξεχώριζε η συμμετοχή της Πολωνίας με 17 άτομα, ακολουθούμενη από της Τουρκίας με 10 και του Καναδά με ένα. Βλ. A. Missiroli, «The European Union: Just a Regional Peacekeeper?», *European Foreign Affairs Review*, τόμ. 8, τχ. 4, 2003, σ. 499.

19. «The First EU Military Operation is Over», *AFSOUTH Fact Sheets*, <http://www.afsouth.nato.int/factsheets/EU%20Command/ENDofConcordia%20factsheet.htm> (πρόσβαση: 14.02.2006).

20. «Speech of NATO Secretary General, Lord Robertson at the European Union Welcoming Ceremony on 31 March, 2003», <http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/Speech%20of%20NATO%20SG%20Robertson.pdf> (πρόσβαση: 14.02.2006).

σχεδίου, της στρατιωτικής ιεραρχίας διοίκησης και των κανόνων εμπλοκής, καθώς και να γνωμοδοτεί, μετά από ενημέρωση του Συμβουλίου του Βορείου Ατλαντικού (ΣΒΑ, North Atlantic Council), για τον τερματισμό της επιχείρησης.²¹ Επιπλέον, ο Επιχειρησιακός Διοικητής της *Concordia*, που ήταν υπεύθυνος για την εκτέλεση της επιχείρησης και μπορούσε με πρόσκληση της ΕΠΑ να παρακολουθεί τις συνεδριάσεις της, ήταν υποχρεωμένος να αναφέρεται μόνο στα όργανα της Ε.Ε. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο επιτελικός και επιχειρησιακός συντονισμός της *Concordia* πραγματοποιήθηκε μέσα από τέσσερα επίπεδα στρατηγικής εταιρικής συνεργασίας μεταξύ Ε.Ε. και NATO.

Ειδικότερα, το Στρατηγείο της Επιχείρησης της *Concordia* οργανώθηκε στην έδρα του Ανώτατου Στρατηγείου Συμμαχικών Δυνάμεων Ευρώπης (SHAPE) στις Βρυξέλλες. Αυτό το Στρατηγείο αποτελούνταν από έναν «πυρήνα-ομάδα» κοινοτικών αξιωματικών, την Ομάδα Επιτελείου της Ε.Ε. (OE-E.E., EU Staff Group).²² Ταυτόχρονα, το Στρατηγείο Δύναμης (EUFOR Headquarters) συστήθηκε στο Στρατηγείο του NATO Σκοπιών (NATO Headquarters Skopje), που συνέχισε να λειτουργεί με εντολή να διοικεί τις εναπομείνουσες δυνάμεις του NATO στη χώρα. Στο Στρατηγείο Δύναμης, με τη σειρά του, υπάγονταν τρία Περιφερειακά Στρατηγεία που ήταν εγκατεστημένα στα Σκόπια, στο Κουμάνοβο και στο Τέτοβο.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο συνεργασίας, μια ξεχωριστή «μονάδα» διοίκησης της Ε.Ε. (EU Command Element, EUCE) εγκαταστάθηκε στη Νάπολη της Ιταλίας, στην έδρα των Συμμαχικών Δυνάμεων Νότου (AFSOUTH), στην Κοινή Διοίκηση Δυνάμεων για τις Βαλκανικές Επιχειρήσεις του NATO (ΚΔΔΒΕ-NATO, NATO Joint Force Command for Balkan Operations). Η EUCE, που αποτελούνταν από ένα τμήμα-ομάδα κοινοτικών αξιωματικών και από ένα τμήμα-ομάδα προσωπικού του AFSOUTH, λειτούργησε στο επιχειρησιακό επίπεδο ως «θεσμική» σύνδεση μεταξύ του στρατηγικού επιπέδου του Στρατηγείου της Επιχείρησης και του τακτικού επιπέδου του Στρατηγείου Δύναμης. Αρμοδιότητά της ήταν να ενημερώνει και να συμβουλεύει για την εξέλι-

21. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι το Συμβούλιο ήταν αποκλειστικά υπεύθυνο να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με τους Διοικητές και το Στρατηγείο της επιχείρησης, το επιχειρησιακό σχέδιο και τους κανόνες εμπλοκής.

22. Η ΟΕ-ΕΕ, επικεφαλής της οποίας ήταν ένας σουβδόξ πλοίαρχος, ήταν οργανωμένη σε εννέα επιχειρησιακές Διευθύνσεις, επικεφαλής των οποίων ήταν εννέα αξιωματικοί, από τους οποίους δύο προέρχονταν από τη Γαλλία, δύο από τη Φινλανδία και οι υπόλοιποι από την Αυστρία, τη Σουηδία, την Ελλάδα, την Ισπανία και το Βέλγιο· βλ. «The EU Operation Headquarters (OHQ) at Mons-Belgium», http://www.nato.int/shape/news/2003/shape_eu/se030818b.htm (πρόσβαση: 14.02.2006).

ξη της επιχείρησης και τη χρήση των ικανοτήτων της ΚΔΔΒΕ-NATO την ιεραρχία διοίκησης, συμπεριλαμβανομένου του Επιχειρησιακού Διοικητή και του Διοικητή Δύναμης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Αρχηγός του Επιτελείου του AFSOUTH, ο παλός αντιπύραρχος Ciro Cocozza, τοποθετήθηκε Αρχηγός του Επιτελείου της EUCE. Αυτό του έδινε τη δυνατότητα να εκπροσωπεί την τελευταία στην ΚΔΔΒΕ-NATO για τον συντονισμό Ε.Ε.-NATO σχετικά με στρατιωτικά ζητήματα στο θέατρο των επιχειρήσεων.²³

Σε ένα τρίτο επίπεδο συνεργασίας, στις 7 Φεβρουαρίου, Επιχειρησιακός Διοικητής της *Concordia* διορίστηκε, με απόφαση του Συμβουλίου και τη συγκατάθεση του NATO, ο Αναπληρωτής Ανώτατος Διοικητής των Συμμαχικών Δυνάμεων Ευρώπης (D-SACEUR), ο γερμανός ναύαρχος Rainer Feist, ο οποίος, αν και αναφερόταν μόνο στην Ε.Ε., συνέχισε να ασκεί τα καθήκοντά του στο NATO. Διοικητής Δύναμης τοποθετήθηκε ένας μη-νατοϊκός αξιωματικός, ο γάλλος υποστράτηγος Pierre Maral.²⁴ Το κύριο κανάλι διαβουλεύσεων μεταξύ Ε.Ε. και NATO, τέλος, ήταν οι τακτικές επαφές της ΕΠΑ με το ΣΒΑ, καθώς και οι συναντήσεις των Διοικητών στην περιοχή και των Στρατιωτικών Επιτροπών των δύο οργανισμών. Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης, το NATO είχε πλήρη εικόνα για τη χρήση από την Ε.Ε. των μέσων και του δυναμικού που διέθετε, ενώ ταυτόχρονα ενημερωνόταν για όλες τις εξελίξεις από την ΕΠΑ και τον επικεφαλής της ΣΕ-Ε.Ε.

Όσον αφορά επιμέρους επιχειρησιακά γνωρίσματα της *Concordia*, η Γαλλία ορίστηκε «πλαίσιο-έθνος», έχοντας αναλάβει την ευθύνη σε επίπεδο Στρατηγείου Δύναμης. Στις 18 Φεβρουαρίου η ΕΠΑ συγκρότησε την Επιτροπή των Συνεισφερόντων (Committee of Contributors) που, αποτελούμενη από εκπροσώπους των μελών της Ε.Ε. και των τρίτων κρατών-εταίρων, ήταν αρμόδια για την καθημερινή σχεδίαση, προετοιμασία και διαχείριση της επιχείρησης.²⁵ Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι ο συνολικός επιχειρησιακός σχεδιασμός δεν έγινε από τα στρατιωτικά όργανα της ΕΠΑΑ, δηλαδή τη ΣΕ-Ε.Ε. και το Ε-Ε.Ε., αλλά από το SHAPE.²⁶ Ωστόσο, η

23. «The First EU Military Operation is Over», ό.π.

24. «Appointment of the Operation Commander and the Force Commander for the EU Force in the FYR Macedonia», Βρυξέλλες, 07.02.2003, 6158/03 (Presse 38). Αξίζει να επισημανθεί ότι η θέση του Αναπληρωτή Διοικητή Δύναμης κατελήφθη από τον έλληνα συνταγματάρχη Μιχάλη Ασλανίδη.

25. «Political and Security Committee Decision Setting Up the Committee of Contributors for the EU-led Operation in FYROM», 6451/03, 18.02.2003.

26. A. Missiroli, ό.π., σ. 501.

ΣΕ-Ε.Ε. ήταν αρμόδια να παρακολουθεί και να ελέγχει την εκτέλεση της επιχείρησης και να λαμβάνει όχι μόνο αναφορές από τον Επιχειρησιακό Διοικητή, αλλά και να τον προσαλεί στις συνεδριάσεις της όταν το έκρινε σκόπιμο. Ο Επικεφαλής της ΣΕ-Ε.Ε., που λειτουργούσε ως το πρωταρχικό σημείο επαφής με τον Επιχειρησιακό Διοικητή, ήταν υποχρεωμένος να αναφέρεται τακτικά στην ΕΠΑ για την πορεία διεξαγωγής της επιχείρησης. Παράλληλα, οι Διοικητές της επιχείρησης, που δρούσαν ως σύνδεσμοι αξιωματικοί με τους εκπροσώπους άλλων διεθνών παραγόντων στην περιοχή, είχαν ως επιπρόσθετο καθήκον να συνεργάζονται στενά με τον Ειδικό Εκπρόσωπο της Ε.Ε. στην ΠΓΔΜ, προκειμένου να επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερος συντονισμός των στρατιωτικών και μη-στρατιωτικών δράσεων της Ε.Ε.

Στις 18 Μαρτίου, αφού προηγουμένως είχε καταλήξει η συμφωνία «Berlin Plus» και το ΝΑΤΟ είχε αποφασίσει να τερματίσει την *Allied Harmony*, το Συμβούλιο της Ε.Ε. ενέκρινε το επιχειρησιακό σχέδιο και τους κανόνες εμπλοκής που είχαν υποβληθεί από την ΕΠΑ, προσδιόρισε ως ημερομηνία έναρξης της επιχείρησης την 31η Μαρτίου και τη διάρκειά της στους έξι μήνες, και εξουσιοδότησε τον Επιχειρησιακό Διοικητή να ξεκινήσει την ανάπτυξη της κοινοτικής στρατιωτικής δύναμης.²⁷ Η τελευταία, που αποτελούνταν από 22 ελαφρές και οχτώ βαριές Field Liaison Teams, είχε ως κύριους επιχειρησιακούς στόχους:

- να λειτουργεί ως φυσική στρατιωτική παρουσία στις περιοχές έντονης αστάθειας, δηλαδή να περιπολεί και να επιβλέπει τη διατήρηση της ειρήνης στα εδάφη όπου κατοικούν αλβανικοί πληθυσμοί, στα σύνορα με την Αλβανία, το Κόσοβο και τη Σερβία·
- να παρέχει προστασία και υποστήριξη στους παρατηρητές της διεθνούς κοινότητας· και
- να ενεργεί ως σύνδεσμος με τις αρχές της ΠΓΔΜ, τις τοπικές ηγεσίες και τον πληθυσμό, προκειμένου να συμβάλει στην αποκατάσταση της τάξης και της εμπιστοσύνης.

Είναι ενδεικτικό ότι ύστερα από αίτημα της κυβέρνησης της ΠΓΔΜ, στις 29 Ιουλίου, το Συμβούλιο αποφάσισε να παρατείνει τη διάρκεια της *Concordia* μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου και να τοποθετήσει άμεσα τον Διοικητή της Ευρωπαϊκής Επιχειρησιακής Ταχείας Δύναμης (European Operational Rapid Force, EUROFOR), πορτογάλο υποστράτηγο Luis Nelson Ferreira dos Santos, ως

27. Council Decision 2003/202/CFSP (18.03.2003), *Official Journal of the European Union*, L 76, 22.03. 2003, σ. 43-44.

Διοικητή Δύναμης, καθώς και να μεταβιβάσει από την 1η Οκτωβρίου την επιχειρησιακή ευθύνη που είχε η Γαλλία ως πλαίσιο-έθνος στη EUROFOR.²⁸ Είχε χρονικά προηγηθεί η ανανέωση και περαιτέρω ενίσχυση της εντολής του Ειδικού Εκπροσώπου Βρουξελς, στην οποία ενσωματώθηκε η ευθύνη να διεξάγει, σε συνεργασία με τον Διοικητή Δύναμης και την Προεδρία του Συμβουλίου της Ε.Ε., τακτικές συνομιλίες με τις αρμόδιες αρχές της ΠΓΔΜ σχετικά με την πορεία υλοποίησης των στόχων της *Concordia*.²⁹ Έτσι, στη διάρκεια αυτών των τελευταίων μηνών, η EUFOR επικεντρώθηκε στην εφαρμογή του προγράμματος που αφορούσε τη συλλογή των όπλων. Επιπλέον, όταν η *Concordia* έληξε, τον Δεκέμβριο του 2003, στη χώρα παρέμεινε μια μικρή μονάδα, που ανέλαβε τη διοικητική και οικονομική απενεργοποίηση της επιχείρησης χωρίς καμιά άλλη επιχειρησιακή αρμοδιότητα.³⁰ Παράλληλα, η ΟΕ-Ε.Ε., που σταδιακά περιορίστηκε σε πέντε μέλη, συνέχισε να λειτουργεί στο SHAPE με σκοπό να παρακολουθεί τη διαδικασία αποστράτευσης της EUFOR.³¹ Τέλος, έχει υπολογιστεί ότι με την ολοκλήρωση της αποστολής της, το κόστος της *Concordia* για τα κοινά έξοδα ανήλθε στα 6,2 εκατομμύρια ευρώ, ενώ τα μη κοινά έξοδα καλύφθηκαν από τα ίδια τα συμμετέχοντα κράτη.³²

Συνοψίζοντας, η EUFOR-*Concordia* ήταν μια κοινοτική δράση διαχείρισης κρίσης με εξαιρετική στρατηγική και συμβολική σημασία. Πρώτον, σηματοδότησε την πολιτική βούληση της Ε.Ε. όχι μόνο να διεξάγει την πρώτη στρατιωτική επιχείρηση ειρήνης της ΕΠΔΑ, αλλά και να εμβαθύνει την ανάμειξή της στην παγκόσμια πολιτική σε θέματα που σχετίζονται, πέρα από την οικονομική ή τεχνική βοήθεια και τη διπλωματική υποστήριξη, με την παροχή ασφάλειας. Δεύτερον, αντανakλούσε την πρώτη σοβαρή προσπάθεια των Ευρωπαίων να καλύψουν το «κενό δύναμης» που άφηνε η απόφαση των ΗΠΑ να περιορίσουν τη στρατιωτική τους παρουσία στα Βαλκάνια. Τρίτον, αποτέλεσε το πρώτο πεδίο «επιχειρησιακής» οριοθέτησης της ευρωατλαντι-

28. Council Decision 2003/563/CFSP (29.07.2003), *Official Journal of the European Union*, L 190, 30.07.2003, σ. 20-21. Η EUROFOR είχε δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Συνόδου Υπουργών της ΔΕΕ στη Λισαβόνα, στις 15.05.1995, από τις κυβερνήσεις της Γαλλίας, Ισπανίας, Ιταλίας και Πορτογαλίας. Βλ. <http://www.eurofor.it/>.

29. Council Joint Action 2003/446/CFSP (16.06.2003), *Official Journal of the European Union*, L 150, 18.06.2003, σ. 71.

30. «The First EU Military Operation is Over», ό.π.

31. «The EU Operation Headquarters (OHQ) at Mons-Belgium», ό.π.

32. «EU Military Operation in Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM/Concordia)», http://ue.eu.int/cms3_fo/showPage.asp?id=594&lang=el&mode=g (πρόσβαση: 15.02.2006).

κής σχέσης και εφαρμογής της στρατηγικής εταιρικής συνεργασίας μεταξύ Ε.Ε. και ΝΑΤΟ με βάση τη συμφωνία «Berlin Plus».

Πράγματι, η *Concordia* μπορεί να θεωρηθεί ένα επιτυχημένο χειροπιαστό παράδειγμα της ικανότητας της Ε.Ε. να αναλαμβάνει επιχειρησιακές πρωτοβουλίες με τη χρήση στρατιωτικών μέσων για την επιβολή ή τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης. Η αξία αυτής της αποστολής αποκτάει ακόμη μεγαλύτερη διάσταση, αν αναλογιστεί κανείς ότι τελεοφόρησε σε μια περιοχή όπου η Ε.Ε. είχε στο παρελθόν αποτύχει να διαμορφώσει ενιαία πολιτική βούληση και κοινή πολιτική διαχείρισης κρίσεων. Η *Concordia* κατόρθωσε, όπως δήλωσε ο Solana κατά την τελετή λήξης της, να κατοχυρώσει την εσωτερική τάξη σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι αρχές της ΠΓΔΜ να μπορούν να προστατέψουν την εθνική κυριαρχία και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας χωρίς τη βοήθεια ξένων στρατιωτικών δυνάμεων.³³

Παράλληλα, η *Concordia*, συμβάλλοντας στην περαιτέρω εμπέδωση της ασφάλειας και της δημοκρατίας, αντιπροσώπευε την έμπρακτη δέσμευση της Ε.Ε. να συμβάλλει στην ταχύτερη ενσωμάτωση της ΠΓΔΜ στις θεσμικές διαδικασίες της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Ο πρώην Πρόεδρος της ΠΓΔΜ, Boris Trajkovski, είχε τονίσει ότι «όσο περισσότερο Ε.Ε. υπάρχει στην ΠΓΔΜ τόσο περισσότερη ΠΓΔΜ θα υπάρχει στην Ε.Ε.». Κατά την τελετή έναρξης της επιχείρησης είχε διακηρύξει ότι η παρουσία της EUFOR υποδήλωνε:

- την υποστήριξη της Ε.Ε. στις προσπάθειες της χώρας να διασφαλίσει συνθήκες ειρήνης και σταθερότητας,
- την εμπιστοσύνη που έτρεφαν η ηγεσία και ο λαός της ΠΓΔΜ στην Ε.Ε., και
- τη φιλοδοξία της χώρας να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση.³⁴

Από την άλλη μεριά, ωστόσο, η *Concordia* φανέρωσε τη στενή διασύνδεση, αν όχι εξάρτηση, της στρατιωτικής ικανότητας της Ε.Ε. από τη χρήση της υποδομής και της τεχνικής γνώσης και εμπειρίας του ΝΑΤΟ. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι σχετικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου έθεταν ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για την ανάληψη πρωτοβουλιών διαχείρισης κρίσεων με στρατιωτικά μέσα από την Ε.Ε. την ευόδωση των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή της συμφωνίας «Berlin Plus». Παραμένει αμφίβολο

33. «Remarks by Javier Solana at the Ceremony Marking the End of *Concordia* and the Opening Ceremony of the EUPOL *Proxima*», S0256/03.

34. «Speech of President of FYROM, Boris Trajkovski at the European Union Welcoming Ceremony on 31 March, 2003», στο http://ue.eu.int/cms3_fo/showPage.asp?id=594&lang=el&mode=g, ό.π.

κατά πόσο τη δεδομένη εκείνη χρονική στιγμή η Ε.Ε. θα είχε εκδηλώσει τη θέληση να προχωρήσει στην έναρξη της πρώτης στρατιωτικής της επιχειρήσης χωρίς προηγουμένως να έχει εξασφαλίσει τη βοήθεια του ΝΑΤΟ.

Η πολιτική βούληση, επομένως, της Ε.Ε. να ξεκινήσει την *Concordia* βρισκόνταν σε άμεση συνάρτηση με την προθυμία του ΝΑΤΟ να σταθεί αρωγός στην πρωτοβουλία της. Θεωρητικά, δηλαδή, στη συγκεκριμένη επιχείρηση π οιοι «υπερεθνική» δράση διαχείρισης κρίσεων της Ε.Ε. ήταν δέσμια της «διακυβερνητικής» κινητοποίησης και διάθεσης μέσων της Ατλαντικής Συμμαχίας, γεγονός που καθιστούσε την εφαρμογή της «υπερεθνικής» δράσης υπό την επίδραση εξωκοινοτικών «διακυβερνητικών» περιορισμών. Στην πράξη, γενικά, αυτή η συνεργασία ήταν εποικοδομητική. Βέβαια, παρατηρήθηκαν προβλήματα σε σχέση με τη διαχείριση των πληροφοριών και τα αντιφατικά μηνύματα που συχνά δίνονταν από αξιωματούχους των δύο οργανισμών στην κυβέρνηση της ΠΓΔΜ. Ταυτόχρονα, υπήρξε διαφωνία αναφορικά με τον έλεγχο των συνόρων, η οποία αντανάκλωνε διαφορετικές αντιλήψεις ασφάλειας. Το ΝΑΤΟ θεωρούσε ότι το ζήτημα ήταν στρατιωτικό και ότι ενέπιπε στην επιχειρησιακή ευθύνη των συμβούλων του στο υπουργείο άμυνας της ΠΓΔΜ. Αντιθέτως, η Ε.Ε. πίστευε ότι το θέμα ήταν πολιτικό και ότι υπάγονταν στην αρμοδιότητα των μη στρατιωτικών αρχών της χώρας.³⁵ Επίσης, η οργανωτική δομή της επιχείρησης αποδείχτηκε λειτουργικά πολύπλοκη, μέσα από την πολυεπίπεδη διάρθρωση των αρμόδιων οργάνων των δύο οργανισμών. Για παράδειγμα, οι απόψεις των ευρωπαίων αξιωματούχων κατά πόσο η EUCR διευκόλυνε ή περιέπλεξε τη διεξαγωγή της επιχείρησης διίστανται: από τη μία μεριά, υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν ότι η EUCR επισκίασε τον στρατηγικό ρόλο της ΕΠΑ και, από την άλλη, εκείνοι που υπογραμμίζουν ότι εναπόκειται στην Ε.Ε. να ενσωματώσει και να αφομοιώσει ένα ακόμη επίπεδο εξουσίας, αυτό της EUCR στο AFSOUTH, στην ιεραρχία διοίκησης των επιχειρήσεων ειρήνης της ΕΠΑ.³⁶

Συνολικότερα, αν και οι ίδιες στρατιωτικές της ικανότητες είναι ακόμη οπτανικά περιορισμένες, η Ε.Ε. είναι και δείχνει αποφασισμένη να αναλαμβάνει στρατιωτικές επιχειρήσεις ειρήνης.³⁷ Παρά το γεγονός ότι η *Concordia*

35. International Crisis Group, *EU Crisis Response Capability Revisited*, Europe Report No. 160, ICG, Βρυξέλλες 17.01.2005, σ. 49.

36. C. Mace, «Operation *Concordia*: Developing a “European” Approach to Crisis Management?», *International Peacekeeping*, τόμ. 11, τχ. 3, 2004, σ. 482-483.

37. S. Biscop, «Able and Willing? Assessing the EU’s Capacity for Military Action», *European Foreign Affairs Review*, τόμ. 9, τχ. 4, 2004, σ. 509-527.

κλήθηκε να διαχειριστεί μια σύγκρουση που είχε πλέον περάσει στη φάση της ειρηνικής αποκλιμάκωσης, η ανάληψη και η επιτυχής υλοποίηση της εντολής ήταν προορισμένη να αποτελέσει πηγή γνώσης και εμπειρίας, προκειμένου να προχωρήσει ομαλά στη συνέχεια η αντικατάσταση της SFOR στη Βοσνία από μια άλλη κοινοτική στρατιωτική επιχείρηση, την EUFOR-*Althea*.³⁸ Ωστόσο, είναι ουσιώδες να τονίσουμε ότι η *Concordia* πιστοποίησε την ύπαρξη ενός σημαντικού κενού «βούλησης-εφαρμογής» στη διαχείριση κρίσεων από την Ε.Ε., το οποίο παράγεται από και αναπαράγει μια ιδιόμορφη διαλεκτική διακυβερνητισμού και υπερεθνικότητας.

3. Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ EUFOR-*ALTHEA* ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ

Στις 12-13 Δεκεμβρίου 2002 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης εξέφρασε τη βούληση της Ε.Ε. να σχηματίσει μια στρατιωτική δύναμη που θα αναλάβει τα καθήκοντα της SFOR στη Βοσνία.³⁹ Η απόφαση αυτή προκάλεσε διαφωνίες στο εσωτερικό των ευρωατλαντικών θεσμών τόσο αναφορικά με τον βαθμό ετοιμότητας της Ε.Ε. για ένα τέτοιο εγχείρημα όσο και για τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων στη Βοσνία ανάμεσα στο NATO και την Ε.Ε. μετά την αποχώρηση της SFOR.⁴⁰ Το αποτέλεσμα ήταν η απόφαση για την αποχώρηση της SFOR να ληφθεί μετά από 18 μήνες και να ανακοινωθεί κατά τη διάρκεια της Συνόδου του NATO στην Κωνσταντινούπολη στις 28-29 Ιουνίου 2004. Έτσι, το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ υιοθέτησε στις 9 Ιουλίου την απόφαση 1551 με την οποία καλωσόρισε την πρόθεση της Ε.Ε. να αναλάβει τις συμβατικές υποχρεώσεις της SFOR στη Βοσνία, ενώ το Συμβούλιο της Ε.Ε. αποφάσισε στις 12 Ιουλίου την σύσταση της στρατιωτικής επιχείρησης στη Βοσνία EUFOR, με την ονομασία *Althea*.⁴¹

Η EUFOR αναπτύχθηκε στη Βοσνία στις 2 Δεκεμβρίου για να δράσει στα πλαίσια της εντολής που η συμφωνία του Ντέιτον είχε δώσει στην προκάτο-

38. A.J.K. Shepherd, «The European Union's Security and Defence Policy: A Policy Without Substance?», *European Security*, τόμ. 12, τχ. 1, 2003, σ. 47.

39. «Presidency Conclusions-Copenhagen, 12 and 13 December 2002», SN 400/02, σ. 9.

40. International Crisis Group, *EUFORIA: Changing Bosnia's Security Arrangements*, Europe Briefing, ICG, Σεράγεβο/Βρυξέλλες 29.06.2004, σ. 3-4.

41. «Council Joint Action 2004/570/CFSP of 12 July 2004 on the European Union Military Operation in Bosnia and Herzegovina», *Official Journal of the European Union*, L 252/10, 28.07.2004, σ. 2.

χό της. Η EUFOR στοχεύει στην εξασφάλιση της συνεχούς συμμόρφωσης των βοσνιακών εθνοτικών ομάδων με τις διατάξεις της ειρηνευτικής συμφωνίας που αναφέρονται σε στρατιωτικά ζητήματα, καθώς και στη διατήρηση συνθηκών ασφάλειας. Η εντολή της EUFOR έχει εξαρχής αποτελέσει αντικείμενο κριτικής, κυρίως από βόσνιους παρατηρητές που σημειώνουν ότι τα προβλήματα της χώρας τους έχουν αλλάξει δέκα χρόνια μετά την υπογραφή της συμφωνίας του Ντέιτον.⁴² Ενώ το φάσμα του διεθνοτικού πολέμου φαίνεται να απομακρύνεται από τη Βοσνία, η αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος έρχεται στο προσκήνιο ως το πιο σημαντικό πρόβλημα ασφάλειας. Παρόλα αυτά, η έλλειψη ευρωατλαντικής συναίνεσης αναφορικά με την διεύρυνση-αλλαγή της εντολής της EUFOR και την ενασχόληση της τελευταίας με το οργανωμένο έγκλημα είχε ως αποτέλεσμα η νέα δύναμη να διατηρήσει την ατζέντα του προκατόχου της.⁴³

Η αποστολή αριθμεί 7.000 άτομα, όσα δηλαδή και η SFOR, ώστε να δοθεί το μήνυμα ότι δεν θα υπάρχει μεταβολή στην αποφασιστικότητα ή την ισχύ της διεθνούς στρατιωτικής παρουσίας στην περιοχή. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την εδραίωση της αξιοπιστίας της EUFOR, δεδομένου ότι οι Βόσνιοι δυσπιστούν ακόμη απέναντι στους Ευρωπαίους που δεν είχαν καταφέρει νωρίτερα να σταματήσουν τον πόλεμο. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση, στα τέλη του 2004, του τότε Υπουργού Εκπρόσωπου της Βοσνίας και Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε., Paddy Ashdown, με στόχο να καθησυχάσει τους Βόσνιους, ότι το 80% των στρατιωτών της EUFOR ήταν προσωπικό της SFOR και συνεπώς το μόνο που άλλαξε ήταν τα διακριτικά και η σημαία της διεθνούς δύναμης.⁴⁴ Εξάλλου, η *Althea*, όπως και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις της ΕΠΑΑ, στηρίζεται και στη συνδρομή κρατών που δεν είναι μέλη της Ε.Ε., με πιο σημαντική τη συμμετοχή της Βουλγαρίας, του Μαρόκου, της Ρουμανίας και της Τουρκίας.⁴⁵

Η αναχώρηση της SFOR δεν σήμαινε και αποχώρηση του NATO από τη Βοσνία. Αφενός η EUFOR συνεχίζει να υπολογίζει στη χρήση των δυνατο-

42. H. Griffiths, and N. Jelacic, «Investigation: Will Europe Take on Bosnia's Mafia?», στο *IWPR'S Balkan Crisis Report*, No. 531, 2-3.12.2004, http://www.iwpr.net/index.pl? archive/bcr3/bcr3_200412_531_1_eng.txt (πρόσβαση: 04.12.2004).

43. Στο ίδιο.

44. «Interview—Lord Ashdown: Bosnian High Representative», *NATO Review*, τόμ. 52, τχ. 4, 2004, σ. 39.

45. Για την εθνική σύνθεση της EUFOR, βλ. «EUFOR Troop Strength», <http://www.euforbih.org/organisation/strength.htm> (πρόσβαση: 10.03.2006).

τήτων και της υλικοτεχνικής υποδομής του ΝΑΤΟ με βάση τη συμφωνία «Berlin Plus», αφετέρου η Ατλαντική Συμμαχία διατηρεί στο Σεράγεβο μια μικρή δύναμη 250 ατόμων με σκοπό να συνεισφέρει στη μεταρρύθμιση του τομέα της άμυνας της Βοσνίας, στην αντιμετώπιση της τρομοκρατίας και στη σύλληψη καταζητούμενων για εγκλήματα πολέμου.⁴⁶ Όπως και στην EUFOR-*Concordia*, η νατοϊκή αυτή δύναμη και η EUFOR δεν εντάσσονται σε μια ενιαία επιχειρησιακή ιεραρχία αλλά δρουν παράλληλα. Συνεπώς, η πρόκληση για τις δύο αυτές αποστολές είναι η αρμονική και αποτελεσματική συνεργασία τους σε θέματα κοινής αρμοδιότητας, όπως είναι η σύλληψη κατηγορούμενων ως εγκληματιών πολέμου.

Ο ετήσιος προϋπολογισμός των κοινών εξόδων της *Althea* υπολογίζεται στα 71,7 εκατομμύρια ευρώ. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τις προηγούμενες επιχειρήσεις της ΕΠΙΑΑ, η χρηματοδότηση της *Althea* γίνεται από τον μόνιμο μηχανισμό *Athena* που δημιουργήθηκε τον Φεβρουάριο 2004 με στόχο τη συστηματοποίηση και επιτάχυνση των χρηματοδοτικών διαδικασιών.⁴⁷

Η αποστολή εντάσσεται στα πλαίσια μιας συνολικής προσέγγισης της Βοσνίας από την Ε.Ε. που περιλαμβάνει εξίσου την *EUPM*, την *EUMM* (European Union Monitoring Mission), και τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η προσέγγιση αυτή έχει στο επίκεντρο ως συντονιστή τον Ειδικό Εκπρόσωπο της Ε.Ε. στη Βοσνία που μπορεί, αν κρίνεται απαραίτητο, να ζητήσει την επέμβαση της EUFOR.⁴⁸ Επομένως, η Ε.Ε. επιχειρεί την ενσωμάτωση της δράσης της EUFOR στα πλαίσια του μακροπρόθεσμου στρατηγικού στόχου της που είναι η ένταξη της Βοσνίας στις κοινοτικές δομές.

Το Στρατηγείο της Επιχείρησης της αποστολής βρίσκεται στο SHAPE στις Βρυξέλλες. Επικεφαλής της EUFOR-*Althea* είναι ο βρετανός στρατηγός John Reith που είναι παράλληλα ο ανώτερος αξιωματούχος της Ε.Ε. στο αρχηγείο και ο D-SACEUR του ΝΑΤΟ. Διοικητής Δύναμης αρχικά ήταν ο βρετανός υποστράτηγος David Leakey που αντικαταστάθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 2005 από τον ιταλό υποστράτηγο Gian Marco Chiarini.⁴⁹ Το Στρατηγείο Δύναμης

46. International Crisis Group, *EUFORIA*, ό.π., σ. 1.

47. «Council Joint Action 2004/570/CFSP of 12 July 2004», ό.π., σ. 4.

48. «Council Joint Action 2004/569/CFSP of 12 July 2004 on the Mandate of the European Union Special Representative in Bosnia and Herzegovina and Repealing Council Joint Action 2002/211/CFSP», *Official Journal of the European Union*, L 252/7, 28.07.2004.

49. «Council Joint Action 2004/570/CFSP», ό.π., σ. 2. Esmerald Salillari, «Change of Command in EUFOR», *EUFOR Forum*, τχ. 12, 2005, <http://www.euforbih.org/forum/012/p09a/tefp09a.htm> (πρόσβαση: 11.04.2006).

βρίσκεται στο Σαράγεβο, στο οποίο υπάγονται τρία περιφερειακά στρατηγεία, στην Τούζλα, στο Μόσταρ και στην Μπάνια Λούκα κατά τα πρότυπα της προηγούμενης ανάπτυξης της SFOR. Στην EUFOR επιπρόσθετα εντάσσεται μια ενσωματωμένη Αστυνομική Ομάδα (Integrated Police Unit, IPU), μια επίλεκτη κινητή ομάδα που σήμερα αριθμεί 534 άτομα και αποτελεί το πιο αξιόλογο εκτελεστικό όργανο της αποστολής. Η σύνθεση της IPU στηρίζεται πρώτιστα σε Ιταλούς «καραμπινιέρι» και δευτερευόντως σε επίλεκτες δυνάμεις από την Αυστρία, την Ολλανδία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Σλοβενία και την Τουρκία, ενώ επικεφαλής της είναι ο Ιταλός ταγματάρχης Alfredo Vacca.⁵⁰

Η διοικητική ιεραρχία και οι ευρωατλαντικές ισορροπίες στην επιχείρηση *Althea* αντικατοπτρίζουν σε γενικές γραμμές την αντίστοιχη ιεραρχία και ισορροπίες που είχαν χωρίτερα δοκιμαστεί στην *Concordia*. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Reith κάνει αναφορές για την πρόοδο της αποστολής μόνο στην Ε.Ε., ενώ το NATO ενημερώνεται από την ΕΠΑ που έχει την ευθύνη για τη στρατηγική κατεύθυνση και τον πολιτικό έλεγχο της αποστολής. Εξάλλου, η EUCE διαδραματίζει και πάλι τον ρόλο της θεσμικής γέφυρας ανάμεσα στο Στρατηγείο της Επιχείρησης και το Στρατηγείο της Δύναμης.⁵¹

Συμπερασματικά, η *Althea* αποτελεί τη μεγαλύτερη επιχείρηση ειρήνης της Ε.Ε. στα Βαλκάνια τόσο με οικονομικούς όσο και με στρατιωτικούς όρους, γεγονός που την αναδεικνύει στη σημαντικότερη πρόκληση για την ΕΠΑΑ. Ωστόσο, η εξάρτηση για άλλη μια φορά της Ε.Ε. από την υλικότεχνική υποδομή του NATO δείχνει τους διακυβερνητικούς περιορισμούς της αποστολής, ενώ η ταύτιση της εντολής της *Althea* με τους παρωχημένους πλέον στόχους της SFOR επιβεβαιώνει ένα σημαντικό κενό «βούλησης-εφαρμογής» στις επιχειρήσεις της ΕΠΑΑ.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση των δύο στρατιωτικών επιχειρήσεων της Ε.Ε. στα Δυτικά Βαλκάνια έδειξε ότι η Ε.Ε. έχει τη βούληση να δώσει υπόσταση στην ΕΠΑΑ και να δοκιμάσει τις δυνατότητές της. Η Ε.Ε. προσπαθεί πράγματι να αναπτύξει την

50. Alfredo Vacca, «Integrated Police Unit», *EUFOR Forum*, τχ. 2, 2005, <http://www.euforbih.org/forum/002/p05a/tefp05a.htm> (πρόσβαση: 10.03.2006).

51. «EUFOR Chain of Command», <http://www.euforbih.org/organisation/chart.htm> (πρόσβαση: 11.03.2006).

υπερεθνική ικανότητα να συντονίζει τα συμφέροντα και τη θέληση των κρατών-μελών της με υψηλό στρατηγικό σκοπό τη διαμόρφωση κοινών πολιτικών στο πεδίο της ασφάλειας και της εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, οι επιχειρήσεις *Concordia* και *Althea* φανερώσουν ότι η Ε.Ε. παραμένει δέσμη των διακυβερνητικών θεσμών και διαδικασιών. Οι επιχειρήσεις αυτές στηρίχθηκαν και στηρίζονται σε «ίδιες» κοινοτικές στρατιωτικές δυνάμεις όχι στον βαθμό που αποτελούν μέρος ενός μετα-κρατικού, διευρωπαϊκού στρατού, αλλά μόνο στο μέτρο που έδρασαν υπό την κοινή «υπερεθνική» σημαία της Ε.Ε. Με άλλα λόγια, η «κοινή» στρατιωτική δράση ειρήνης της Ε.Ε. στην ΠΓΔΜ και τη Βοσνία, μέσα από τα στρατιωτικά και πολιτικά όργανα της ΕΠΑΑ και της ΚΕΠΠΑ, ήταν δέσμη της «από κοινού» διάθεσης εθνικών μέσων και έμπυχου δυναμικού από τα συμμετέχοντα κράτη, γεγονός που εξαρτά την εφαρμογή της «υπερεθνικής» δράσης από συγκεκριμένες κοινοτικές «διακυβερνητικές» συνθήκες.

Οι επιπτώσεις αυτής της δέσμευσης στην οργάνωση και διεξαγωγή των επιχειρήσεων είναι χαρακτηριστικές.⁵² Για παράδειγμα, δεδομένου ότι η Ε.Ε. δεν έχει αυτόνομη στρατιωτική υποδομή με ίδιους ανθρώπινους και υλικούς πόρους, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ειρήνης της ΕΠΑΑ στα Δυτικά Βαλκάνια φανέρωσαν και συνεχίζουν να δείχνουν ότι εξαρτώνται, σε σημαντικό βαθμό, από την κοινή θέληση και πρωτοβουλία των μεγάλων κρατών-μελών της Ε.Ε. Επίσης, οι επιχειρήσεις αυτές δεν ήταν οργανωτικά σύνθετες με πολύπλοκους στόχους, μεγάλο αριθμό προσωπικού και εκτεταμένη ακτίνα δράσης, ενώ ταυτόχρονα είχαν μακρές περιόδους προετοιμασίας και σχεδιασμού και αποτέλεσαν αντικαταστάτριες παρόμοιων επιχειρήσεων του ΝΑΤΟ. Ίσως πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι αναπτύχθηκαν στα Δυτικά Βαλκάνια σε μια περίοδο κατά την οποία η επιστροφή στις εχθροπραξίες έμοιαζε απομακρυσμένη. Η Ε.Ε., δηλαδή, κλήθηκε να διαχειριστεί κρίσεις που είχαν περάσει σε φάση αποκλιμάκωσης, και συνεπώς δοκιμάστηκε σε «ώριμες» μετασυγκρουσιακές καταστάσεις παρά σε συνθήκες άμεσης εμπλοκής και επίλυσης συγκρούσεων. Ουσιαστικά, απέφυγε να αναλάβει κάποιο ρίσκο και οργάνωσε αποστολές που ήταν «καταδικασμένες» να επιτύχουν.

Εξάλλου, όπως έδειξε η εμπειρία της *Concordia* και της *Althea*, η συνεργασία Ε.Ε.-ΝΑΤΟ, αν και αποδείχτηκε ευδόκιμη, δεν έγινε χωρίς τριβές και ανταγωνισμούς σχετικά με την πρωτοκαθεδρία του ελέγχου, του συντονισμού και της οργάνωσης. Ενδεικτικό είναι ότι το ΝΑΤΟ ανέπτυξε πολιτικές

52. A. Missiroli, ό.π., σ. 501-502.

και διαμόρφωσε στόχους προκειμένου να μην αποχωρήσει από τη Βοσνία και την ΠΓΔΜ μετά την περάτωση των επιχειρήσεών του. Σ' αυτό θα πρέπει, επιπλέον, να προστεθεί το ζήτημα του προσδιορισμού του οργανωτικού πλαισίου και των κριτηρίων συμμετοχής μη κρατών-μελών, και μάλιστα μη ευρωπαϊκών, στις επιχειρήσεις της ΕΠΑΑ. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Σεβίλλης, τον Ιούνιο του 2002, καθόρισε τις προϋποθέσεις, αλλά ορισμένα καίρια ερωτήματα παραμένουν ανοιχτά, όπως: ποιο θα είναι ή θα πρέπει να είναι το μέγεθος του προσωπικού που θα διαθέτουν και πόσο μεγάλος θα είναι ο βαθμός εμπλοκής τους στον σχεδιασμό των επιχειρήσεων και στην καθημερινή επίβλεψη διεξαγωγής τους.

Εκτός από τα σοβαρά αυτά προβλήματα, όμως, μια σειρά από σημαντικά πολιτικά ζητήματα παραμένουν ανοιχτά. Ένα πρώτο αφορά τη διαφάνεια, τον δημοκρατικό έλεγχο και τη νομιμοποίηση των επιχειρήσεων ειρήνης της ΕΠΑΑ. Όπως είναι γνωστό, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν έχει αρμοδιότητα άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου σε στρατιωτικές αποστολές που εντάσσονται στα πλαίσια της ΕΠΑΑ.⁵³ Με δεδομένο ότι η συζήτηση για το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» παραμένει πάντα επίκαιρη και έντονη, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. θα μπορέσουν να κατοχυρώσουν περαιτέρω και ταυτόχρονα να εναρμονίσουν την ανάγκη για διαφάνεια στη διαδικασία λήψης αποφάσεων με τη στρατιωτική και διπλωματική λογική της συλλογής πληροφοριών, της μυστικότητας, της ταχείας αντίδρασης και του αιφνιδιασμού. Ένα άλλο σοβαρό ζήτημα είναι ότι, αν και συνειδητά επιδιώκει με τη στρατηγική της να επιτύχει αυτό το αποτέλεσμα, η Ε.Ε. δεν έχει ακόμη επεξεργαστεί ένα συγκεκριμένο πλέγμα πολιτικών με τις οποίες τα στρατιωτικά και μη-στρατιωτικά μέσα θα συνδυάζονται μεταξύ τους σε στρατιωτικές επιχειρήσεις ειρήνης κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προωθείται η επίλυση συγκρούσεων και η επιβολή ή η διατήρηση της ειρήνης παράλληλα με τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις, την οικοδόμηση δημοκρατικών θεσμών και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁵⁴ Στη Βοσνία και την ΠΓΔΜ αυτό το πρόβλημα επιχειρήθηκε να επιλυθεί με τον θεσμό του Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε. για τις συγκεκριμένες χώρες. Η λύση αυτή απάντησε μερικώς και στο δημοκρατικό έλλειμμα που αναφέρεται στον ρόλο του

53. Για μια εμπειρισιασμένη ανάλυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην ΕΠΑΑ, βλ. R.M. Cutler - Al. Von Lingen, «The European Parliament and European Union Security and Defence Policy», *European Security*, τόμ. 12, τχ. 2, 2003, σ. 1-20.

54. R. Youngs, «Democratic Institution-Building and Conflict Resolution: Emerging EU Approaches», *International Peacekeeping*, τόμ. 11, τχ. 3, 2004, σ. 526-543.

Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Στον βαθμό που η Ε.Ε. προσπαθεί να εφαρμόσει μια συνολική προσέγγιση σε αυτά τα κράτη, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μπορεί έμμεσα να ελέγξει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις μέσα από έναν ουσιαστικό έλεγχο των μη-στρατιωτικών διαστάσεων των αποστολών της ΕΠΑΑ. Ωστόσο, οι Ειδικοί Εκπρόσωποι της Ε.Ε. αποτελούν *ad hoc* λύση σε συγκεκριμένα προβλήματα και δεν εντάσσονται σε μια γενικευμένη ομοιόμορφη κοινοτική πρακτική.

Γενικότερα, το άρθρο κατέστησε προφανή την πρόνοια με την οποία η Ε.Ε. επιδίωξε να προχωρήσει με αργά αλλά σταθερά βήματα στην ανάληψη ευθύνης διαχείρισης κρίσεων. Η επιδίωξη αυτή, όμως, χαρακτηρίστηκε τόσο από την ύπαρξη ενός κενού «βούλησης-εφαρμογής» όσο και από την πρόθεση της Ε.Ε. να χρησιμοποιήσει αυτές τις αποστολές πρώτιστα ως πεδίο δοκιμασίας και ελέγχου της ίδιας της ΕΠΑΑ. Από την άλλη πλευρά, η Ε.Ε. επιζητεί τη βελτίωση του τρόπου λειτουργίας της ΕΠΑΑ έχοντας ήδη λάβει την πολύ σημαντική απόφαση δημιουργίας του μόνιμου μηχανισμού χρηματοδότησης *Athena*, ώστε να επισπευθεί ο σχεδιασμός της ανάπτυξης ευρωπαϊκών αποστολών και να αποφευχθούν ενδοκοινοτικές διαφορές αναφορικά με τον καταμερισμό των κοινών εξόδων των επιχειρήσεων.⁵⁵ Ωστόσο, η διατήρηση στο μηχανισμό *Athena* της αρχής της ομοφωνίας για τη λήψη αποφάσεων και ο αποκλεισμός οιασδήποτε ρόλου ελέγχου για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διαιωνίζουν το δημοκρατικό έλλειμμα και επιβεβαιώνουν τη διαλεκτική του διακυβερνητισμού και της υπερεθνικότητας στην ΕΠΑΑ.⁵⁶ Ταυτόχρονα, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι αυτή η διαλεκτική διέπει και συνθέτει ολόκληρο το κοινοτικό θεσμικό οικοδόμημα και τη διαδικασία ενοποίησης σε όλο το φάσμα της «χαμηλής» και «υψηλής» πολιτικής. Κατ'επέκταση, η ελευθερία από απειλές και η ικανότητα αντίδρασης σε αυτές βρίσκονται σε αμοιβαία διάδραση, σε διαλεκτική σχέση με την ικανότητα κινητοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων και εφαρμογής αντίστοιχων πολιτικών. Συνεπώς, η δυνατότητα της Ε.Ε. να διαμορφώνει με αποτελεσματικό συνδυασμό μέσων και σκοπών πολιτικές κινητοποίησης πόρων (στρατηγική) με σκοπό την κατανομή τους κατά τρόπο που να παραμένει ελεύθερη από απειλές, να κατοχυρώνει την ειρήνη και να έχει την ικανότητα να προστατεύει

55. «Council Decision 2004/197/CFSP of 23 February 2004 Establishing a Mechanism to Administer the Financing of the Common Costs of European Union Operations Having Military or Defence Implications», *Official Journal of the European Union*, L 63/68, 28.02.2004.

56. D. Scannell, «Financing ESDP Military Operations», *European Foreign Affairs Review*, τόμ. 9, τχ. 4, 2004, σ. 549.

και να προωθεί τα συμφέροντά της (ασφάλεια), δεν είναι τίποτε άλλο παρά αντανάκλαση και αναπαραγωγή των υπερεθνικών και διακυβερνητικών συστατικών στοιχείων της Ε.Ε. ως μιας «εν τω γίνεσθαι» αλλά υπό αέναη διαμόρφωση νέας διεθνικής πολιτικής οντότητας.⁵⁷

Απ' αυτή την άποψη, θα ήταν εσφαλμένη η ανάγνωση των επιχειρησιακών αδυναμιών και θεσμικών ανεπαρειών των διαδικασιών που σχετίζονται με τη διαχείριση κρίσης, καθώς και της άμεσης εξάρτησης της Ε.Ε. από την πολιτική βούληση των κρατών-μελών της, ειδικότερα των μεγάλων, να θέτουν στρατιωτικές δυνάμεις και ικανότητες στη διάθεσή της για την εκτέλεση των επιχειρήσεων ειρήνης, ως ένδειξη της παντοδυναμίας του διακυβερνητισμού στη διαδικασία συσσωμάτωσης στο πεδίο της ΕΠΑΑ. Θα ήταν εσφαλμένη διότι θα παραγνώριζε το γεγονός ότι η Ε.Ε. αποδείχτηκε ικανή να διαμορφώσει μια κοινή πολιτική διαχείρισης κρίσης με σημαντικές δυνατότητες, έστω και μικρής επιχειρησιακής κλίμακας και σε περιορισμένη γεωγραφική έκταση, με συλλογική, οιονεί υπερεθνική δράση των κρατών-μελών της. Εν κατακλείδι, η πραγματική πρόκληση για την Ε.Ε. δεν είναι να αντιγράψει και να μιμηθεί το μοντέλο οργάνωσης της στρατιωτικής δύναμης του εθνικού κράτους. Αντιθέτως, η πρόκληση είναι να διαμορφώσει υλικές συνθήκες, διαδικασίες και θεσμούς που να πραγματώνουν μια συνολική διεθνική, όχι κατ' ανάγκη περιοριστικά στρατιωτική, αντίληψη της ευρωπαϊκής στρατηγικής και ασφάλειας.

57. Ευ. Τ. Φακιολάς, «Θεωρία Διεθνών Σχέσεων και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Η "Παραδοσιακή Προβληματική" και η "Αγνοημένη" Διάσταση της Ασφάλειας και της Στρατηγικής στην Ελληνική Βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 14, 1999, σ. 141-171.

ο νέο τεύχος του περιοδικού
historein/ιστορειν

historein

a review of the past
and other stories

The Enemy Within:
Christians against Christians

Religious Zeal and Politics

Jews in Christian Imagination

Encounters between East and West

The Diaspora of Greek Painting

velui sique plus
ne. Et si diont
more sunt entap
rat

si com vult aue
W

Religions in Conflict

NEPHELI PUBLISHERS VOLUME 6 2006

το περιοδικό on-line στο:
www.nnet.gr/historein.htm

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

«Το χειρότερο δεν έχει έρθει ακόμα: η αμερικανική κουλτούρα».

Πηγή: <http://www.cartoonstock.com>.

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, 1988-2005:
ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ
ΣΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΔΙΑΦΟΡΙΑΣ;

*Μανίνα Κακεπάκη**

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ η πρώτη μεγάλη έρευνα με αντικείμενο την «πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα». Από την έρευνα εκείνη προέκυψαν ιδιαίτερα σημαντικές διαπιστώσεις αναφορικά με τις υπαρκτές ή υποτιθέμενες διαφορές ανδρών και γυναικών σε ζητήματα πολιτικών αντιλήψεων, στάσεων και συμπεριφορών. Όπως, επίσης, σημαντικά ήταν και τα ευρήματα σχετικά με τις παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις ανδρών και γυναικών με γνώμονα μεταβλητές όπως η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο.¹

Η εμπειρική έρευνα και συστηματική διερεύνηση για τα πρότυπα πολιτικότητας που εμφανίζονται με βάση το φύλο στην Ελλάδα επαναλήφθηκε σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα (2005). Στόχος ήταν να μελετηθεί η εξέλιξη των γυναικείων και ανδρικών πολιτικών προτύπων και των μεταξύ τους διαφορών κατά την τελευταία εικοσαετία. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο² προέρχονται από τις εν λόγω έρευνες (1988 και 2005) και με βάση

* Η Μανίνα Κακεπάκη είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βλ. Η. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών*, Τελική Έκθεση. Μέρος Α', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα 1988; Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

2. Το κείμενο αυτό εντάσσεται στην υπό εξέλιξη έρευνα *Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες*, η οποία πραγματοποιείται στο Τμήμα Π.Ε.Δ.Δ. του ΕΚΠΑ, στα πλαίσια του έργου Πυθαγόρας II-Ενίσχυση των Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν οι:

αυτά διατυπώνονται ορισμένα πρώτα συμπεράσματα σχετικά με τις μεταβολές που παρατηρούνται στην ελληνική πολιτική κουλτούρα στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Αν και η διάσταση του φύλου αποτελεί κεντρικής σημασίας παράμετρο, στην παρούσα φάση θα περιοριστούμε σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις ως προς το είδος και την κατεύθυνση των μεταβολών αυτών.

Το πολιτικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1980, έτσι όπως αποτυπώθηκε στην έρευνα του 1988³ –ακόμη και αν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου εκείνης έβαιναν προς εκτόνωση–, χαρακτηριζόταν από έντονη κομματική πόλωση με σχετικά υψηλά τα ποσοστά των μορφών πολιτικής εμπλοκής και κινητοποίησης. Ο ημερήσιος Τύπος αποτελούσε ισχυρότατη πηγή πολιτικής ενημέρωσης, με περισσότερους από έξι στους δέκα πολίτες να δηλώνουν ότι διαβάζουν τις πολιτικές ειδήσεις στις εφημερίδες «καθημερινά/μερικές φορές την εβδομάδα». Τα ποσοστά αυτά ήταν μάλιστα αυξημένα στις ηλικιακές ομάδες κάτω των 45 ετών. Στη δε προεκλογική περίοδο κινητοποιούνταν σημαντικός αριθμός πολιτών, ενώ υψηλά ήταν και τα σχετικά ποσοστά των ενδοοικογενειακών και φιλικών πολιτικών συζητήσεων. Το «ενδιαφέρον για την πολιτική» ήταν επίσης υψηλό: στη σχετική ερώτηση περισσότεροι από τους μισούς ερωτώμενους απαντούσαν θετικά (στη δε ηλικιακή ομάδα των 30-44 το ανάλογο ποσοστό πλησίαζε το 60%), ενώ αποτελούσε την πρώτη επιλογή σε όλες τις ηλικιακές ομάδες σε ερώτηση πολλαπλών επιλογών σχετικά με τα αισθήματα τα οποία προκαλεί η πολιτική στους πολίτες. Πλειοψηφική ήταν και η αντίληψη σχετικά με τη δυνατότητα της ψήφου να επιλύει τα καθημερινά προβλήματα των πολιτών, ενώ η εμπιστοσύνη στη δυνατότητα των βουλευτών να λειτουργούν ως φορείς έκφρασης της δυσαρέσκειας των πολιτών απέναντι στις κυβερνητικές αποφάσεις ήταν μαζική.⁴ Στο επίπεδο των ενεργειών για την επίλυση προβλημάτων που θα αφορούσαν άμεσα τους ερωτώμενους, πρώτη επιλογή (προτιμώμενη από το 33,2%) ήταν η συμμετοχή μαζί με άλλους σε μαζικές κινητοποιήσεις.

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνος έργου), τα μέλη ΔΕΠ Ηλίας Νικολακόπουλος και Κύρκος Δοξιάδης, η μεταδιδακτορική ερευνήτρια Μανίνα Κακεπάκη, οι υποψήφιοι διδάκτορες Γιώργος Διακουμάκος και Άννα Νικολάου, καθώς και οι φοιτητές/τριες Φώτης Γεωργακόπουλος, Αλίκη Κοσουφολόγου και Ελισάβετ Τσιδεμιάδου. Το έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΙΕΑΕΚ II).

3. Βλ. Η. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *ό.π.*

4. Στην ερώτηση «Σε περίπτωση που κάποιοι πολίτες διαφωνούν με μια κυβερνητική απόφαση, τι κατά τη γνώμη σας πρέπει να κάνουν;» σχεδόν οι μισοί ερωτώμενοι επέλεξαν την απάντηση «Να εκφράσουν τις απόψεις τους μέσω των αντιπροσώπων τους».

Σε ό,τι αφορά την ιδεολογική τοποθέτηση των ερωτώμενων, αυτή έκλινε σαφώς προς την «Κεντροαριστερά», χαρακτηριστικό το οποίο ήταν εντονότερο στις νεότερες ηλικίες (ως «Αριστεροί-ες» αυτοτοποθετούνταν το 29,0% του συνόλου των ερωτώμενων ενώ, στις ηλικίες 18-29, το ποσοστό αυτό αυξανόταν στο 37,1%)· αντίστροφη ήταν η εικόνα για τη δεξιά ταυτότητα (ισχυρότερη στις μεγαλύτερες ηλικίες και ασθενέστερη στις μικρότερες). Εξαιρετικά ισχυρή εμφανιζόταν όμως και η παραταξιακή αντιπαράθεση ανάμεσα στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. Σχεδόν οι μισοί (το 49,8% των ψηφοφόρων της Ν.Δ. και το 47,9% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ) απέρριπταν με σφοδρότητα το «αντίπαλο» κόμμα (ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. αντίστοιχα) επιλέγοντας τη θέση «1», η οποία υποδήλωνε «καμία συμπάθεια», στη σχετική κλίμακα συμπάθειας «1-10». Παράλληλα, ανάλογα ήταν και τα ποσοστά της μεγάλης συμπάθειας για το κόμμα το οποίο είχαν ψηφίσει στις προηγούμενες εκλογές (τη θέση «10» στην κλίμακα επέλεγε το 49,9% των ψηφοφόρων της Ν.Δ. και το 45,4% εκείνων του ΠΑΣΟΚ).

Τέλος, τα στοιχεία πολιτικού κυνισμού και πολιτικής αποξένωσης από τις πολιτικές διαδικασίες, αν και ενυπήρχαν σε υψηλά ποσοστά,⁵ ήταν σαφώς δομημένα ως προς την ηλικιακή ομάδα των ερωτώμενων, με τους νεότερους να παρουσιάζουν εμφανώς χαμηλότερα ποσοστά συμφωνίας με τις σχετικές αντιλήψεις.

Εν κατακλείδι, η γενικότερη εικόνα που προέκυπτε από τα διαθέσιμα στοιχεία συνηγορούσε υπέρ της θέσης για έκδηλη πολιτικοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού. Η εικόνα αυτή, να μεν διαφοροποιούνταν εάν ληφθούν υπόψη μεταβλητές όπως το φύλο, η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων, σε κάθε περίπτωση όμως ο βασικός κορμός όσων περιγράφηκαν παραπάνω δεν αλλοιώνόταν.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ 1988 και 2005, η εγχώρια πολιτική κουλτούρα μετασχηματίστηκε με ποικίλους τρόπους, γεγονός το οποίο απαιτεί και την παρούσα έρευνα. Ειδικότερα, επιχειρείται να εντοπιστούν οι αλλαγές στην κουλτούρα αυτή καθώς και οι κύριοι φορείς-εκφραστές της.

5. Βλ. και Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός Κυνισμός, Πολιτική Αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η Περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος, (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

1. ΧΡΗΣΗ ΜΜΕ, ΜΟΡΦΕΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΜΠΛΟΚΗΣ

Η μελέτη των μέσων που χρησιμοποιούν τα άτομα ώστε να λαμβάνουν πληροφορίες για το πολιτικό περιβάλλον τους είναι ιδιαίτερα χρήσιμη προκειμένου να αποτιμηθεί ο διαμεσολαβητικός ρόλος των μέσων αυτών καθώς και να ανιχνευθούν πιθανές διαφοροποιήσεις στη χρήση τους ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες. Για κάποιους/ες, πηγή πληροφόρησης μπορεί να είναι η τακτική ανάγνωση των πολιτικών ειδήσεων στις εφημερίδες, για ορισμένους/ες η επαφή με πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος, ενώ για άλλους/ες η τηλεόραση ή οι συζητήσεις στους εργασιακούς χώρους. Δομικοί και πολιτισμικοί παράγοντες, το περιβάλλον στο οποίο λειτουργούν τα ΜΜΕ, οι μορφές απασχόλησης, η δομή της οικογένειας καθώς και το ηλικιακό και μορφωτικό επίπεδο των ατόμων, διαμορφώνουν διαφορετικές υποδοχές και χρήσεις των καναλιών ενημέρωσης και συνθέτουν μια εξαιρετικά διαφοροποιημένη εικόνα ως προς τις χρήσεις τους.

Διαφορές εμφανίζονται επίσης σε σχέση με την εμπλοκή των πολιτών στην προεκλογική εκστρατεία. Άλλοτε καταγράφεται χαμηλός βαθμός εμπλοκής, όπως η απλή παρακολούθηση των πολιτικών ειδήσεων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υψηλός βαθμός, όπως, για παράδειγμα, η εθελοντική εργασία για ένα κόμμα ή υποψήφιο. Η διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τις πιθανές διαφοροποιήσεις στα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς. Υφίσταται, λόγω χάρη, σαφής διάκριση ανάμεσα, από τη μία πλευρά, σε «ενημερωμένους» και «ενεργούς» πολίτες και, από την άλλη, σε «ανενημέρωτους» και «απαθείς» θεατές; Ποια είναι τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους; Τι μπορούμε να υποθέσουμε ως προς τους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτών των στάσεων και συμπεριφορών και ποιες μπορεί να είναι οι μελλοντικές συνέπειες τέτοιων μεταβολών; Με άλλα λόγια, αποτελεί η εικόνα του οπαδού που συμμετέχει σε μια προεκλογική συγκέντρωση, διαβάζει ανελλιπώς τον κομματικό Τύπο και παθιάζεται για το κόμμα που θα ψηφίσει ανάμνηση του παρελθόντος; Θα πρέπει άραγε να αναγνωρίσουμε ότι ορισμένες μορφές και πρότυπα πολιτικής συμμετοχής (αλλά και διαμαρτυρίας) προσιδιάζουν σε συγκεκριμένες γενιές χωρίς να κληροδοτούνται στις επόμενες;⁶ Για παράδειγμα, η πρακτική της καθημερινής ανάγνωσης των πο-

6. Βλ. C. Pattie - P. Seyd - P. Whiteley, *Citizenship in Britain. Values, Participation and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2004. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρη-

λιτικών ειδίσεων στις εφημερίδες εντοπίζεται κυρίως στις γενιές εκείνες των ανδρών και των γυναικών που κοινωνικοποιήθηκαν σε ένα περιβάλλον απουσίας άλλων μέσων ενημέρωσης ή αυστηρότατου ελέγχου τους.

Ξεκινώντας την παρουσίαση με τα ευρήματα σχετικά με τη συχνότητα χρήσης των ΜΜΕ, αυτό που παρατηρείται είναι η σημαντική μείωση στην ανάγνωση εφημερίδων. Πρόκειται δε για μείωση η οποία αφορά τόσο τον ανδρικό όσο και τον γυναικείο πληθυσμό. Έτσι, ενώ το 1988 περίπου ένας στους δέκα (12,5%) δήλωνε ότι δεν διαβάζει *ποτέ* εφημερίδες, το 2005 την ίδια απάντηση δίνει πάνω από το ένα τρίτο των ερωτώμενων (37,3%).⁷

Επιπλέον, η τακτική ανάγνωση της πολιτικής ειδησεογραφίας από τις εφημερίδες, παρότι έχει σημειώσει αισθητή πτώση από το 1988, εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να παραμένει ανδρική πρακτική. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, οι αναγνωστικές συνήθειες ανδρών και γυναικών συγκλίνουν μόνο στις ενδιάμεσες τοποθετήσεις και αποκλίνουν στις ακραίες. Σε αντίθεση με το 1988, το 2005 οι γυναίκες αναγνώστριες διαβάζουν εφημερίδες στη καλύτερη περίπτωση μια φορά την εβδομάδα, αν όχι σπανιότερα. Η τάση αυτή, που ισχύει εν μέρει και για τους άνδρες, υπογραμμίζει τις αλλαγές στη βα-

ση των συγγραφέων (κεφάλαιο 3) ότι στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες αλλάζουν άρδην οι μορφές πολιτικής και κοινωνικής διαμαρτυρίας και από τη λογική της συλλογικής δράσης περνάμε σε εξατομικευμένες μορφές διαμαρτυρίας. Έτσι, ενώ όλες οι εμπειρικές μελέτες παρουσιάζουν πτωτικές τάσεις στα ποσοστά συμμετοχής σε κόμματα ή συνδικάτα καθώς και στη συμμετοχή σε διαδηλώσεις, απεργίες κ.λπ. (μορφές διαμαρτυρίας, δηλαδή, που χαρακτηρίζονται από μαζικότητα και συλλογικότητα), αναδύονται εξατομικευμένες μορφές διαμαρτυρίας βασισμένες κυρίως στην ιδιότητα του σημερινού πολίτη ως καταναλωτή και στην πίεση που μπορεί να ασκηθεί από την αγοραστική του δύναμη. Η δωρεά χρημάτων, το μπιόκοτάζ συγκεκριμένων προϊόντων, η επίσκεψη ιστοσελίδων ή η αποστολή e-mail ή sms με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων δημιουργούν νέα πρότυπα διαμαρτυρίας, αρκετά διαφορετικά από εκείνα προηγούμενων δεκαετιών.

7. Οφείλουμε βέβαια να λάβουμε υπόψη μας ότι η διατύπωση της σχετικής ερώτησης διαφοροποιείται σημαντικά από το 1988 στο 2005. Ενώ το 1988 οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με το *πόσο συχνά διαβάζουν εφημερίδες*, το 2005 ρωτήθηκαν για τη συχνότητα ανάγνωσης *πολιτικών ειδίσεων* στις εφημερίδες. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί εν μέρει να δικαιολογεί τις μεγάλες διαφορές στα ποσοστά, η πτωτική τάση όμως ανάγνωσης των εφημερίδων σε συνδυασμό και με την άνοδο της ιδιωτικής τηλεόρασης αλλά και τις αλλαγές στον χώρο του Τύπου έχει πιστοποιηθεί από πολλές διαφορετικές μελέτες (βλ. Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, ό.π.· Μ. Κομνηνού, «Κρίση του Τύπου-κρίση εξουσίας; Οι εκλογές της 5^{ης} Νοεμβρίου 1989», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990· Ν. Λεάνδρος, *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, κ.ά.).

ρύττητα του Τύπου ως μέσου λήψης πολιτικών πληροφοριών.

Η συσχέτιση των ποσοστών ανάγνωσης με την ηλικία παρουσιάζει τις πιο ουσιαστικές διαφοροποιήσεις από το 1988 στο 2005 (Πίνακας 5). Κατά τη δεκαετία του 1980 οι τακτικοί αναγνώστες και ιδιαίτερα οι αναγνώστριες προέρχονταν σε υψηλότερα ποσοστά από τις νεότερες ηλικίες, καθώς οι ηλικίες από 18 έως 44 αποτελούσαν σαφώς το προνομιακό κοινό των εφημερίδων. Σήμερα, όσοι ανήκουν στις ηλικίες έως 44 ετών είναι εκείνοι/ες που έχουν απομακρυνθεί από την ανάγνωση εφημερίδων σε ποσοστά υπερπολλαπλάσια εκείνων του παρελθόντος. Για τις δε νεότερες ηλικίες (18-29) θα ήταν θεμιτό να υποθέσουμε ότι ουσιαστικά δεν εντάχθηκαν ποτέ στην κατηγορία των «αναγνωστών/τριων» εφημερίδων, καθώς η πολιτική τους κοινωνικοποίηση, κατά τη δεκαετία του 1990 αλλά και την τρέχουσα, συντελέστηκε και συντελείται σε ένα ολότελα διαφορετικό επικοινωνιακό περιβάλλον, με πληθώρα νέων μέσων (ηλεκτρονικών, ψηφιακών και διαδικτυακών) τα οποία κατακερματίζουν το αναγνωστικό κοινό σε πολλά διαφορετικά «κοινά». Αξίζει πάντως να υπογραμμιστεί ότι στις γυναίκες η ηλικιακή ομάδα 45-59 είναι εκείνη που εμφανίζει τα χαμηλότερα ποσοστά «απομάκρυνσης» από τον Τύπο, δεδομένο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μια ορισμένη πολιτική γενιά γυναικών διατηρεί κατά πάσα πιθανότητα σχετικά σταθερά τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, παρά τις διακυμάνσεις που είναι αναμενόμενο να εμφανίζονται από την πολιτική συγκυρία.

Σε ό,τι αφορά τα ηλεκτρονικά μέσα, δηλαδή το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, η τελευταία διατηρεί σταθερά την πρωτοκαθεδρία ως βασική πηγή λήψης των πολιτικών πληροφοριών, χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα φύλα. Μόνο για τις ηλικίες 18-29 η τακτική παρακολούθηση των ειδήσεων δεν παρουσιάζει τα συντριπτικά ποσοστά που εμφανίζονται ιδιαίτερα στις ηλικίες μετά τα 45. Παραμένει βέβαια προς διερεύνηση εάν αυτό σχετίζεται με –σχετική πάντοτε– απόρριψη του συγκεκριμένου μέσου από τις νεότερες ηλικίες, με διαφορές στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου ή με το μειωμένο ενδιαφέρον που γενικά παρουσιάζουν για τις πολιτικές διαδικασίες οι νεότερες ηλικίες. Τέλος, η ακρόαση πολιτικών ειδήσεων από το ραδιόφωνο εμφανίζεται σαφώς μειωμένη σε σχέση με το 1988, με την πτώση αυτή να είναι ιδιαίτερα έντονη στις γυναίκες. Η ελαφρά υπεροχή των γυναικών στην καθημερινή ακρόαση των ραδιοφωνικών ειδήσεων που παρατηρήθηκε το 1988 έχει αντιστραφεί σημαντικά. Πλέον, το ποσοστό των ανδρών που δηλώνουν ότι ακούνε καθημερινά ραδιοφωνικές ειδήσεις είναι σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο των γυναικών. Το υψηλό ενδιαφέρον για την ελεύθε-

ρη ραδιοφωνία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μέχρι τις αρχές εκείνης του 1990, με την ίδρυση των πρώτων δημοτικών ραδιοσταθμών και τη πολιτική βαρύτητα του ραδιοφώνου στις εκλογές της περιόδου 1989-1990, αποτυπωνόταν και στα σχετικά υψηλά ποσοστά τακτικής ακρόασης. Το 2005, οι σαφείς αλλαγές στη φυσιογνωμία πολλών σταθμών και η κυριαρχία του λεγόμενου «εμπορικού» ραδιοφώνου μετέβαλε τις συνθήκες, ιδιαίτερα των ακροατριών.

Η επόμενη ενότητα ερωτημάτων που θα μας απασχολήσει (Πίνακας 2) αναφέρεται στις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής κατά την προεκλογική περίοδο, είτε αυτές απαιτούν χαμηλό βαθμό εμπλοκής (όπως η παρακολούθηση των πολιτικών θεμάτων από την τηλεόραση ή και το ραδιόφωνο) είτε πιο έντονο, όπως η εθελοντική εργασία για κάποιο κόμμα, η παρακολούθηση των συγκεντρώσεων κ.ο.κ. Τα ποσοστά επιβεβαιώνουν για άλλη μια φορά την εν γένει εικόνα της πτωτικής τάσης σε όλες τις μορφές συμμετοχής από το 1988 στο 2005, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες.

Όπως προκύπτει από τις σχετικές κατανομές, το 2005 στις ηλικίες μέχρι και τα 44 χρόνια, οι συμπεριφορές ανδρών και γυναικών, αν και δεν ταυτίζονται, ωστόσο παρουσιάζουν ελάχιστες αποκλίσεις. Αντίθετα, η ψαλίδα αρχίζει να ανοίγει στις μεγαλύτερες ηλικίες (μετά τα 45), οι οποίες εμφανίζουν σημάδια (σχετικής) σταθερότητας στον χρόνο των συμπεριφορών αυτών. Με άλλα λόγια, η γενιά όσων ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα των 30-44 κατά τη δεκαετία του 1980 εμφάνιζε τα πιο «μαχητικά» πρότυπα πολιτικής συμμετοχής. Σήμερα, η ίδια γενιά ανθρώπων που έχει περάσει στις επόμενες ηλικιακές κατηγορίες, διατηρεί ως έναν βαθμό αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά της μαζικότερης κινητοποίησης κατά την προεκλογική περίοδο, αμβλυμένα βέβαια από τον χρόνο και τους ευρύτερους μετασχηματισμούς που έχει υποστεί η ελληνική κοινωνία στο διάστημα αυτό. Παράλληλα, όμως, διατηρεί και τις διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι για τις νεότερες γενιές η μεταβλητή του φύλου δεν έχει πλέον τη βαρύτητα που είχε τις προηγούμενες δεκαετίες, καθώς οι νέοι άνδρες και γυναίκες μάλλον συγκλίνουν σε μια ευρύτερη απόρριψη (:) των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής (ενδεχομένως δε και στη στροφή προς άλλες μορφές δράσης οι οποίες παρακάμπτουν τη διαμεσολάβηση των πολιτικών κομμάτων).

2. ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ – ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

Όπως ειπώθηκε και στις εισαγωγικές παρατηρήσεις, τα αισθήματα κυνισμού και αποξένωσης από την πολιτική είχαν εμφανιστεί ήδη στις πρώτες διαθέσιμες σχετικές μετρήσεις κατά τη δεκαετία του 1980, για να ενισχυθούν την περίοδο 1989-1990. Οι τάσεις εκείνες συμβάδιζαν όμως, παράλληλα, και με υψηλά ποσοστά θετικών απαντήσεων στο κατά δήλωση ενδιαφέρον για την πολιτική. Η συνύπαρξη αυτών των εκ πρώτης όψεως αντίθετων τάσεων μπορούσε να γίνει ευκολότερα κατανοητή εάν λαμβανόταν υπόψη η έντονα ατομική διάσταση στον χαρακτήρα της πολιτικής εμπλοκής, καθώς «πάνω από τα μισά άτομα που απαντούν θετικά στη σχετική ερώτηση [περί ενδιαφέροντος] *καθόλου δεν ενδιαφέρονται για τα κοινά* το πολιτικό ενδιαφέρον για αυτά υποδηλώνει αντίθετα ατομικό τρόπο προώθησης ατομικών συμφερόντων ή τον ρόλο του θεατή, καθορίζοντας παράλληλα και αντίστοιχους τύπους πολιτικής συμμετοχής».⁸ Η προσέγγιση αυτή μπορεί να μας προσφέρει ικανοποιητική ερμηνεία των όσων παρατηρούνται σήμερα. Τα μειωμένα ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος είναι ιδιαίτερα έκδηλα στις νεαρές ηλικίες, εφόσον το 2005 σχεδόν οι τέσσερις στους δέκα νέοι/ες ηλικίας έως 29 ετών δεν εκδηλώνουν κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική (Πίνακας 1α). Παράλληλα, προβάλλουν ως κυρίαρχο συναίσθημα έναντι της πολιτικής αυτό της δυσπιστίας (όταν το 1988 κυριαρχούσε το «ενδιαφέρον» σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες). Από τις απαντήσεις στη σχετική ερώτηση διακρίνεται μια ηλικιακή διαίρεση ή τομή, με διαχωριστική γραμμή εκείνη των 45 ετών. Όσοι/ες είναι ηλικιακά νεότεροι/ες (από 18 έως 44) διακατέχονται από έκδηλη δυσπιστία έναντι του πολιτικού συστήματος η οποία συμβαδίζει με έντονη αδιαφορία για την πολιτική καθώς και με σχετική απροθυμία ιδεολογικής ένταξης (Πίνακας 3). Στην ηλικιακή ομάδα 18-29, σχεδόν οι τρεις στους δέκα (29,4%) δεν αυτοτοποθετούνται σε μία από τις τρεις ιδεολογικές ομάδες (Αριστεροί/ες, Κεντρώοι/ες, Δεξιοί/ες) επιλέγοντας την απάντηση: «όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα». Οι διαφορές στις απαντήσεις στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι και οι πλέον έκδηλες των ιδεολογικών μετασχηματισμών από το 1988 έως και σήμερα. Το 1988 διακρινόταν μια σχεδόν τριχοτομημένη εικόνα των πολιτών, με το ένα τρίτο να υιοθετεί την αριστερή ταυτότητα (29,0%) το ένα τέταρτο τη δεξιά (24,1%) και κάτι παραπάνω από το ένα τρίτο την κε-

8. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75, 1990, σ. 55, η έμφαση στο πρωτότυπο.

ντρώα ταυτότητα (35,5%). Το τμήμα του πληθυσμού που απέρριψε και τις τρεις αυτές ταυτότητες δεν συνιστούσε συμπαγές κομμάτι, καθώς περιοριζόταν στο ένα δέκατο (11,4%) των ερωτώμενων. Αντίθετα, το 2005, η τριχοτόμηση έχει υποχωρήσει υπέρ μιας ηγεμονικής θέσης της κεντρώας ταυτότητας (41,2%) η οποία εμφανίζεται ακόμη εντονότερη στις ηλικίες άνω των 45 ετών και στους άνδρες. Παράλληλα, η υποχώρηση της αριστερής ταυτότητας στην τελευταία θέση είναι ακόμη πιο έντονη στις νεαρές ηλικίες, εκεί δηλαδή που ηγεμόνευε το 1988 (ενώ το 1988 το 37,1% των ατόμων ηλικίας 18-29 αυτοτοποθετούνταν στην Αριστερά, το 2005 το ποσοστό αυτό συρρικνώνεται στο 9,8%).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, αν και δηλωτικές σημαντικών διεργασιών μετασχηματισμού της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, εντούτοις θέτουν περισσότερα ερωτήματα προς διερεύνηση, παρά προσφέρουν απαντήσεις. Απαιτείται, εν προκειμένω, να διερευνηθούν οι μετασχηματισμοί τους οποίους έχει υποστεί στον χρόνο η έννοια της «αριστερής», της «δεξιάς» ή της «κεντρώας» ταυτότητας και οι συνδηλώσεις που ακολουθούν καθεμία από αυτές. Μόνον έτσι θα καταστεί εφικτή η αξιολόγηση των παρατηρούμενων μεταβολών, εφόσον αυτές σαφώς και δεν αντικατοπτρίζονται στον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, αν η δύναμη των πολιτικών κομμάτων παραμένει σχετικά σταθερή στον χρόνο –και οίγουρα δεν παρουσιάζει τις μεγάλες διακυμάνσεις που αναφέραμε παραπάνω στις τοποθετήσεις των πολιτών– αυτό μάλλον σημαίνει ότι οι ψηφοφόροι τους αυτοτοποθετούνται σε διαφορετικό τμήμα του πολιτικού φάσματος, συμπαρασύροντας τα ίδια τα κόμματα. Ενώ το 1988 οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δήλωναν μάλλον «Αριστεροί» σε ποσοστό 31,6% και «Κεντρώοι» σε ποσοστό 54,5%, σήμερα μόλις το 10% δηλώνουν «Αριστεροί», ενώ το 83% τοποθετείται πλέον στο «Κέντρο». Ανάλογες είναι και οι μετατοπίσεις στις ιδεολογικές αναπαραστάσεις των κομμάτων από τους πολίτες. Ερωτώμενοι για το πού τα τοποθετούν, στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, παρατηρούμε ότι το 2005 το ΠΑΣΟΚ λογίζεται πολύ περισσότερο ως «κεντρώο» παρά ως «αριστερό» κόμμα, ενώ και η Ν.Δ. μετατοπίζεται ελαφρά προς το κέντρο του άξονα.

Αν οι παραπάνω αλλαγές στον χώρο του κομματικού ανταγωνισμού υποδηλώνουν αναδιάταξη των κομματικών ταυτίσεων, σημαντικές είναι επίσης και οι μεταστροφές στην πρόσληψη της πολιτικής και των εκλογών –συνεπώς και των κυβερνήσεων– ως διαύλου για την επίλυση προβλημάτων. Το 1988, η πεποίθηση για την ικανότητα της ψήφου να λειτουργήσει ως μέσο επίλυσης προβλημάτων (με την ερώτηση: «Νομίζετε ότι με την ψήφο σας

μπορείτε να επηρεάσετε *ουσιαστικά* την λύση προβλημάτων που σας απασχολούν στην καθημερινή σας ζωή;») ήταν διάχυτη και πλειοψηφική σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. Τα χαμηλότερα ποσοστά συμφωνίας (48,6%) παρουσίαζαν οι ηλικιωμένες γυναίκες, ενδεχομένως και ως απόρροια της γενικότερης απομάκρυνσής τους από τις πολιτικές διαδικασίες και της αίσθησης ματαιότητας που χαρακτηρίζει την εν λόγω ηλικιακή ομάδα. Το 2005, οι απαντήσεις των νεότερων ανδρών και γυναικών (έως τα 44) συγκλίνουν σχεδόν απόλυτα στην αίσθηση αναποτελεσματικότητας της ψήφου, καθώς σχεδόν έξι στους δέκα δεν συμφωνούν με την τοποθέτηση αυτή. Αντίθετα, οι άνδρες και οι γυναίκες που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 45-59 είναι εκείνοι που περιβάλλουν με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη τις εκλογικές διαδικασίες –εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά συμφωνίας (60,6% και 52% αντίστοιχα) στη σχετική ερώτηση.

Αυτή η διογκούμενη αίσθηση ματαιότητας και αδυναμίας των πολιτών να παρέμβουν στις κυβερνητικές αποφάσεις αποτυπώνεται και στην ερώτηση: «Σε περίπτωση που κάποιοι πολίτες διαφωνούν με μια κυβερνητική απόφαση, τι κατά τη γνώμη σας πρέπει να κάνουν;» (Πίνακας 4β). Το 1988, λιγότεροι από ένας στους δέκα (9,1%) θεωρούσαν ότι δεν μπορεί να γίνει «τίποτα, γιατί έτσι κι αλλιώς δεν αλλάζει η απόφαση» ενώ τα ποσοστά αυτά ήταν ακόμη πιο χαμηλά στους νέους και νέες ηλικίας 18-29 ετών (7,7%). Μόνον οι ηλικιωμένες γυναίκες άνω των 60 ετών υιοθετούσαν μαζικότερα (19%) τη συγκεκριμένη αντίληψη. Κι αυτό διότι, όπως προαναφέρθηκε, εντάσσονταν σε μια ευρύτερη εικόνα της κατηγορίας αυτής γυναικών η οποία (λόγω και του χαμηλού μορφωτικού της επιπέδου) εμφορούνταν από έντονα παραδοσιακές αντιλήψεις ως προς την αναρμοδιότητά τους να εμπλέκονται στη δημόσια σφαίρα. Παράλληλα, όμως, ως πρωταρχική επιλογή σε όλες τις ηλικιακές ομάδες πρόβαλε εκείνη της λειτουργίας του Κοινοβουλίου ως κατεξοχήν χώρου για την προώθηση των επιμέρους αιτημάτων και την επίλυση των διαφορών. Το 49% επέλεγε ως μέσο δράσης το να «εκφράσουν τις απόψεις τους μέσω των αντιπροσώπων τους στη Βουλή», ακολουθούμενο από ένα 20,6% που επέλεγε την ψήφο ως «καταδίκη» των κυβερνητικών αποφάσεων, μέσω της απάντησης «Να μην ψηφίσουν υπέρ της ίδιας κυβέρνησης».

Το 2005, η μεταστροφή στις αντιλήψεις είναι έκδηλη: πλέον η ψήφος «ως τιμωρία» και όχι το Κοινοβούλιο λογίζεται ως ο κυριότερος μοχλός πίεσης των πολιτών έναντι των κυβερνητικών αποφάσεων (με 32,5% να επιλέγουν την πρώτη έναντι 24,9% που απαντούν το δεύτερο). Παράλληλα, το μετριασμένο αίσθημα ματαιότητας του 1988 («έτσι κι αλλιώς δεν αλλάζει τίποτα»)

σχεδόν διπλασιάζεται για να φτάσει στο 15,7%. Η ματαιότητα αυτή δέν αποτελεί πλέον επιλογή (μόνο) των ηλικιωμένων. Οι νεότερες ηλικίες εμφανίζονται σήμερα εξίσου ή και περισσότερο πρόθυμες να υιοθετήσουν τη σχετική αντίληψη περί αδυναμίας των πολιτών να παρέμβουν προκειμένου να ανατρέψουν τις κυβερνητικές αποφάσεις. Η διαγενεακή αυτή αντιστροφή των αντιλήψεων υποδηλώνεται και από την τάση μη προσωπικής εμπλοκής στην επίλυση τοπικών προβλημάτων («Για ένα καυτό πρόβλημα της γειτονιάς σας ή του χωριού σας, που αφορά άμεσα και εσάς, τι θα προτιμούσατε να κάνετε;») που επιδεικνύουν οι νεότερες ηλικίες σήμερα (Πίνακας 4α). Το 1988 περίπου δύο στους δέκα (22,6%) νέοι/ες ηλικίας 18-29 προτιμούσαν να «αφήσουν τους αρμόδιους να κάνουν τη δουλειά τους». Αντίθετα, σχεδόν οι μισοί/ες (46,8%) είχαν την προδιάθεση εμπλοκής σε μαζικότερες κινητοποιήσεις μέσω της συμμετοχής σε διαδηλώσεις. Το 2005 αντιστρέφονται πλήρως τα ποσοστά, καθώς το 50,1% των νέων προτιμά να αφήσει τους αρμόδιους να κάνουν τη δουλειά τους, έναντι του 21,4% που επιλέγει τη συμμετοχή σε κινητοποιήσεις. Έτσι, ενώ το 1988 η ηλικιακή συσχέτιση ανάμεσα σε αυτές τις δύο επιλογές ήταν απόλυτη, με τη συμμετοχική προδιάθεση να αυξάνει προοδευτικά όσο μειώνονταν η ηλικία, και με το αίσθημα πολιτικής αναρμοδιότητας να μειώνεται αντίστοιχα, σήμερα αν και η συμμετοχική προδιάθεση συσχετίζεται με την ηλικία, εντούτοις είναι γενικά μειωμένη (καθώς το χαμηλότερο ποσοστό που εμφάνιζαν οι άνω των 60 ετών το 1988 είναι ανάλογο των σημερινών υψηλότερων ποσοστών στις ηλικίες κάτω των 44 ετών), ενώ τα δύο «άκρα» του ηλικιακού φάσματος σχεδόν ταυτίζονται στο αίσθημα αναρμοδιότητας που τα διέπει.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αν χρησιμοποιήσουμε ως αφετηριακό σημείο για την ανάλυσή μας αυτό της «πολιτικής γενιάς» τότε θα οδηγηθούμε στη διατύπωση ορισμένων πρώτων συμπερασμάτων/υποθέσεων για περαιτέρω διερεύνηση. Χρησιμοποιούμε τον όρο «πολιτική γενιά» προκειμένου να διαφοροποιηθούμε από την έννοια της «βιολογικής γενιάς»: σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή συνυπάρχουν σε μια κοινωνία άτομα από διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες. Αυτά αποτελούν τις διαφορετικές βιολογικές γενιές (π.χ. έφηβοι/ες, νέοι/ες, μεσήλικες, ηλικιωμένοι/ες κ.ο.κ.). Με την πάροδο των ετών και την ηλικιακή ανανέωση, τα άτομα θα περάσουν από κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες. Έτσι, όλοι

και όλες υπήρξαμε έφηβοι/ες και νέοι/ες και, συνεπώς, όλοι και όλες θα υπάρξουμε ηλικιωμένοι και ηλικιωμένες. Προσεγγίζοντας τις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των ατόμων υπ' αυτό το πρίσμα, αναγνωρίζεται η καθοριστική επίδραση του «κύκλου της ζωής» (life-cycle effect) στη διαμόρφωσή τους. Έτσι, για παράδειγμα, εμπειρικές έρευνες διαπιστώνουν ότι τα άτομα νεαρότερης ηλικίας εμφανίζουν γενικά διαφορετικά πρότυπα πολιτικής συμμετοχής από τα μεγαλύτερα, λόγω διαφορών στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, στο εισόδημα, στην οικογενειακή κατάσταση κ.ο.κ. Τα ίδια όμως αυτά άτομα μεγαλώνοντας και περνώντας στην επόμενη ηλικιακή κατηγορία θα υιοθετήσουν τα δικά της χαρακτηριστικά.

Αντίθετα, η έννοια της «πολιτικής γενιάς» υπογραμμίζει την καθοριστική σημασία των γεγονότων της χρονικής περιόδου –κατά τη διάρκεια της οποίας τα άτομα κοινωνικοποιούνται– στη διαμόρφωση και παγίωση των μετέπειτα πολιτικών στάσεων και αντιλήψεών τους. Δηλαδή, όπως υποδηλώνεται, *οι στάσεις και οι αντιλήψεις αυτές θα συνοδεύουν τα άτομα για όλη την υπόλοιπη ζωή τους*, καθορίζοντας το ποιοι και ποιες είναι, ανεξάρτητα από την ηλικιακή κατηγορία στην οποία θα βρίσκονται.

Αν η υπόθεση για την επίδραση της πολιτικής γενιάς (cohort effect) ευσταθεί, τότε αναμένουμε να παρατηρήσουμε μια σχετική σταθερότητα στις στάσεις και τις αντιλήψεις των διαφορετικών γενεών, ανεξάρτητα από το χρονικό σημείο το οποίο θα μελετάμε. Δηλαδή, για παράδειγμα, η γενιά του Πολυτεχνείου ή της Μεταπολίτευσης (με όλες τις επιφυλάξεις που μπορεί να υπάρχουν για τη χρήση αυτών των όρων) ενδεχομένως να παρουσιάζει σταθερά πρότυπα ως προς τη χρήση των ΜΜΕ ή την πολιτική συμμετοχή τα οποία να αντιδιαστέλλονται σε εκείνα των νεότερων γενεών. Ακόμη, πέρα από τις διαγενεακές είναι απαραίτητο να διακρίνουμε και τις όποιες διαφυλετικές ή/και ενδοφυλετικές διαφοροποιήσεις. Είναι σαφές ότι οι παλαιότερες γενιές γυναικών, που είχαν στερηθεί για κάποιο διάστημα το δικαίωμα ψήφου και είχαν βιώσει τους πλέον αυστηρούς περιορισμούς αναφορικά με την ισότιμη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, διακρίνονται από διαφορετικά πρότυπα συμπεριφοράς από εκείνα των ανδρών της αντίστοιχης περιόδου. Αντίστοιχα, η εισαγωγή μέτρων ισότητας και η άνοδος των γυναικείων αγώνων, διαφοροποιεί τις νέες γυναίκες τις δεκαετίες του 1980 από τους συνομηλικούς τους άνδρες. Αντίθετα, αν ευσταθεί η υπόθεση για την επίδραση του κύκλου της ζωής, τότε ανεξάρτητα από τη γενιά που ανήκουν, οι διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες θα τείνουν να παρουσιάζουν ομοιοείδη χαρακτηριστικά τόσο στην έρευνα του 1988 όσο και σε εκείνη του 2005.

Τα όσα ειπώθηκαν στις προηγούμενες σελίδες συνηγορούν υπέρ μιας τρίτης υπόθεσης, της συνδυαστικής επίδρασης των δύο αυτών παραμέτρων και της σημασίας της περιόδου (period effect). Δηλαδή, άτομα από την ίδια γενιά φέρουν μεν κοινά χαρακτηριστικά τόσο το 1988 όσο και το 2005, αυτά όμως αμβλύνονται με το πέρασμα του χρόνου και τη μετάβασή τους σε διαφορετική ηλικιακή κατηγορία, ενώ παράλληλα αναδύεται η σημασία της επίδρασης της περιόδου. Με άλλα λόγια, η έντονη κομματική πόλωση και οι συγκεκριμένες μορφές πολιτικής συμμετοχής που χαρακτήρισαν τη δεκαετία του 1980 είχαν αφήσει έντονα τα ίχνη τους στο σύνολο του πληθυσμού της περιόδου. Κατ' αντιστοιχία, η χαλάρωση των κομματικών ταυτίσεων, ο πολιτικός κυνισμός και η πτώση του πολιτικού ενδιαφέροντος, στοιχεία που εμφανίζονται την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα, μπορούν να ιχνηλατηθούν στο σύνολο των ερωτώμενων το 2005, ανεξάρτητα από την πολιτική ή τη βιολογική γενιά στην οποία ανήκουν. Παράλληλα, όμως, δεν εκμηδενίζεται η ισχύς των επιδράσεως της πολιτικής γενιάς καθώς –και αυτό πρέπει να τονιστεί– υφίσταται η ύπαρξη μιας «πολιτικής γενιάς» γυναικών (αλλά και ανδρών) οι οποία φέρει αναλλοίωτα, ως έναν βαθμό, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της από τη δεκαετία του 1980 μέχρι σήμερα. Ποια είναι αυτά; Υψηλότερος βαθμός πολιτικοποίησης, μεγαλύτερη εμπλοκή στις πολιτικές διαδικασίες και, σε ό,τι αφορά τις γυναίκες, εντονότερη συνείδηση των περιορισμών και διακρίσεων που υφίστανται λόγω του φύλου τους. Ιδιαίτερα δε σε ό,τι αφορά τις έμφυλες σχέσεις, ο γεγονός ότι αυτό το υψηλότερο επίπεδο «συνείδησης φύλου» το συγκροτούν ακριβώς οι αντιλήψεις εκείνες που στις σημερινές νέες εμφανίζουν σαφή μείωση στη διάδοση, πρέπει να αποτελέσει αφετηρία για μια συστηματικότερη ανάλυση της σημασίας του φαινομένου αυτού,⁹ τόσο για το πολιτικό σύστημα όσο και τη λειτουργία της δημοκρατίας γενικότερα.

9. Για μια ανάλυση των στοιχείων με έμφαση σε ζητήματα έμφυλων σχέσεων, βλ. Μ. Πατελίδου Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη, *Αντιλήψεις για την Έμφυλη Ανισότητα*, Κείμενα Εργασίας 3/2006, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδημοσίευτη μελέτη).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

Ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

	Ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική		Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική	
	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ				
18-29	43,5	24,5	15,9	39,5
30-44	59,5	34,4	15,1	29,5
45-59	56,4	49,8	19,2	24,3
60+	55,0	41,2	23,1	32,5
ΦΥΛΟ				
Γυναίκες	13,6	7,3	21,9	38,8
Άνδρες	26,0	15,2	15,0	23,8
Σύνολο πληθυσμού	53,6	37,6	18,4	31,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 1β

Στάσεις έναντι της πολιτικής («συμφωνούν απόλυτα», %)

	Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς		Η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν		Όποιος έρθει στην εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ						
18-29	43,1	58,6	37,6	29,4	49,0	70,6
30-44	45,7	57,9	37,9	25,0	53,8	69,6
45-59	55,1	54,4	54,1	28,0	66,0	63,7
60+	54,9	59,4	59,8	34,9	70,2	66,9
ΦΥΛΟ						
Γυναίκες	50,8	61,2	54,0	33,0	63,6	72,2
Άνδρες	48,7	54,2	41,1	25,6	56,3	63,0
Σύνολο πληθυσμού	49,8	57,7	47,5	29,3	59,9	67,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μορφές πολιτικής εμπλοκής: όταν γίνονται εκλογές
(«πολύ» και «αρκετά συχνά», %)

	Αφιερώνουν χρόνο για να υποστηρίξουν κέριμα ή υποψήφιο		Πηγαίνουν σε προεκλογικές συγκεντρώσεις		Προσπαθούν να πείσουν τους άλλους να ψηφίσουν όπως αυτοί		Παρακολουθούν ραδιόφωνο ή τηλεόραση για πολιτικά θέματα		Συζητούν με φίλους ή συναδέλφους για πολιτικά θέματα	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ										
18-29	17,5	7,9	15,1	7,9	15,1	7,7	74,0	43,6	39,7	23,7
30-44	15,3	9,1	33,4	11,1	23,5	8,9	83,2	55,8	54,1	28,9
45-59	20,7	15,1	29,9	15,9	21,7	15,6	83,6	70,3	48,5	47,6
60+	15,1	13,3	19,4	16,6	21,4	13,5	78,8	67,1	39,9	42,3
ΦΥΛΟ										
Γυναίκες	14,2	8,8	20,3	9,3	15,9	8,6	75,6	53,1	35,4	24,1
Άνδρες	25,0	14,1	33,4	16,7	24,8	14,2	83,7	66,1	55,4	47,3
Σύνολο πληθυσμού	19,6	11,4	26,9	13,0	20,4	11,4	79,6	59,6	45,5	35,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πολιτική τοποθέτηση ερωτώμενων (%)

	Μάλλον Αριστεροί/ες		Μάλλον Δεξιοί/ες		Μάλλον Κεντρώοι/ες		Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ								
18-29	37,1	9,8	18,4	24,1	29,8	36,6	14,7	29,4
30-44	32,8	15,3	22,4	26,2	33,9	37,8	11,0	20,7
45-59	22,8	15,9	28,3	25,6	38,3	46,8	10,4	11,8
60+	23,4	13,9	27,2	37,1	40,3	43,3	9,2	5,7
ΦΥΛΟ								
Γυναίκες	27,2	13,5	28,0	30,5	32,8	39,0	11,9	16,6
Άνδρες	30,6	14,1	20,4	26,7	38,1	43,4	10,8	15,8
Σύνολο πληθυσμού	29,0	13,9	24,1	28,6	35,5	41,2	11,4	16,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 4α

Απέναντι σε ένα καυτό πρόβλημα της γειτονιάς ή του χωριού, προτιμούν: (%)

	Να αφήσουν τους αρμόδιους να κάνουν τη δουλειά τους		Να απευθυνθούν μόνοι τους στους αρμόδιους		Να απευθυνθούν σε συλλόγους ή οργανώσεις		Να πάρουν μέρος μαζί με άλλους ενδιαφερόμενους σε μαζικές κινητοποιήσεις	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ								
18-29	22,9	50,1	19,8	23,4	10,9	5,1	46,8	21,4
30-44	24,5	35,6	27,3	35,2	10,5	9,7	37,7	19,5
45-59	34,0	37,2	28,0	33,1	8,9	12,6	29,0	17,1
60+	43,7	48,8	28,2	33,2	8,5	4,8	19,6	13,2
ΦΥΛΟ								
Γυναίκες	38,9	46,4	21,5	29,2	8,1	7,8	31,4	16,6
Άνδρες	23,8	38,6	30,0	34,3	11,2	8,4	34,9	18,7
Σύνολο πληθυσμού	31,3	42,6	25,8	31,7	9,7	8,1	33,2	17,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 4β

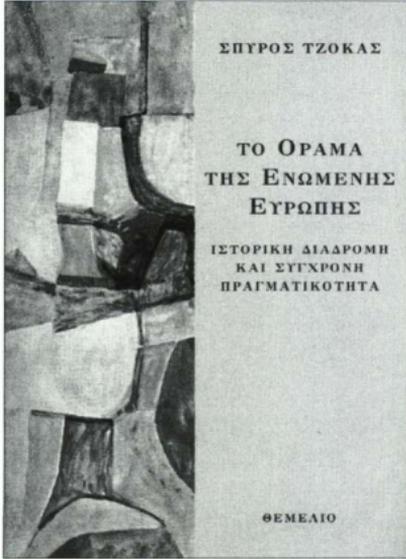
Σε περίπτωση που κάποιος διαφωνούν με μια κυβερνητική απόφαση, τι πρέπει να κάνουν -1η επιλογή: (%)

	Να εκφράσουν τις απόψεις τους μέσω των αντιπροσώπων τους		Να διαδηλώσουν		Να απεργήσουν		Να μην ψηφίσουν υπέρ της ίδιας κυβέρνησης		Τίποτα, γιατί έτσι κι αλλιώς δεν αλλάζει η απόφαση	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ										
18-29	45,3	24,5	17,4	18,7	12,9	11,0	16,7	29,4	7,7	16,4
30-44	47,3	26,8	14,8	15,7	10,7	11,5	20,8	32,4	6,5	13,5
45-59	51,5	23,8	9,8	16,3	6,4	10,7	22,8	32,5	9,4	16,7
60+	52,0	24,1	7,4	12,7	5,6	11,2	22,1	35,1	12,9	16,8
ΦΥΛΟ										
Γυναίκες	49,0	24,5	11,5	16,3	8,0	9,5	20,7	32,6	10,8	17,1
Άνδρες	49,1	25,3	13,2	15,1	9,7	12,8	20,5	32,3	7,5	14,4
Σύνολο πληθυσμού	49,0	24,9	12,4	15,7	8,4	11,1	20,6	32,5	9,1	15,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Τακτική χρήση ΜΜΕ («καθημερινά» και «μερικές φορές την εβδομάδα», %)

	Διαβάζουν πολιτικές ειδήσεις στις εφημερίδες		Ακούνε πολιτικές ειδήσεις στο ραδιόφωνο		Παρακολουθούν πολιτικές ειδήσεις στην τηλεόραση	
	1988	2005	1988	2005	1988	2005
ΗΛΙΚΙΑ						
18-29	71,8	22,4	49,3	37,3	79,4	66,0
30-44	70,4	26,0	47,4	43,1	88,0	68,2
45-59	62,3	25,8	53,9	40,6	92,4	87,2
60+	51,1	20,7	54,6	27,9	88,2	87,9
ΦΥΛΟ						
Γυναίκες	52,2	12,8	52,2	29,4	87,0	78,5
Άνδρες	75,3	34,7	50,7	44,8	87,2	81,5
Σύνολο πληθυσμού	63,7	23,8	51,5	37,1	87,0	80,1

ΣΠΥΡΟΣ ΤΖΟΚΑΣ

**ΤΟ ΟΡΑΜΑ
ΤΗΣ ΕΝΩΜΕΝΗΣ
ΕΥΡΩΠΗΣ**

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ
ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΣΠΥΡΟΣ ΤΖΟΚΑΣ

**ΤΟ ΟΡΑΜΑ
ΤΗΣ ΕΝΩΜΕΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ**

*Ιστορική διαδρομή
και σύγχρονη πραγματικότητα*

ISBN 960-310-318-7 ~ Σελίδες 368

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΕΛΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

*Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος**

Ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος γεννήθηκε το 1953 και σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πολιτική επιστήμη στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Συνέδεσε την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του με το Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο οποίο ήταν Αναπληρωτής Καθηγητής. Στην Κρήτη διδάξε πρώτα στο Τμήμα Κοινωνιολογίας και μετά στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, στην ίδρυση και μεταγενέστερη διαμόρφωση του οποίου θέλησε να συμβάλει. Απεβίωσε μέσα στο πανεπιστήμιο, στο γραφείο του στο Ρέθυμνο, την Τετάρτη 3 Μαΐου 2006.

Ο Αλεξανδρόπουλος είχε με τις επιστημονικές έννοιες και υποθέσεις εργασίας τη σχέση που έχει ένα παιδί με τα παιχνίδια του: ήξερε πώς να χαίρεται με τα ίδια τα αντικείμενα, να τα συνδυάζει με απρόβλεπτους τρόπους, να ανακαλύπτει χρήσεις τους που δεν ήσαν προφανείς. Ανέσυρε ξεχασμένους σήμερα κλασικούς της κοινωνικής θεωρίας, όπως τον Αλθούσιο και τον φον Στάιν. Μελέτησε τις συγγένειες φαινομενικά αντιδιαμετρικών προσεγγίσεων, όπως του κλασικού μαρξισμού και του δομολεειτουργισμού. Και ανίχνευσε τις ρίζες νεότερων μελετητών της μαζικής κοινωνίας, όπως του Κόρνχαουζερ και της Άρεντ, στο έργο κλασικών, όπως του ντε Τοκβίλ και του Μοντεσκιέ. Γνώριζε επίσης σύγχρονες μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις (π.χ., Melucci, Habermas, Jean Cohen) τις οποίες χρησιμοποίησε σε όλα τα πεδία των μελετών του: Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, μαρξισμός, συλλογική δρά-

* Ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το παρόν κείμενο, το οποίο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ομιλίας στην εκδήλωση στη μνήμη του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου (αίθουσα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα, 30 Μαΐου 2006). Ελάχιστα αποσπάσματα του κειμένου έχουν δημοσιευθεί στο *Βήμα της Κυριακής*, σε σχετική νεκρολογία (25 Μαΐου 2006).

ση και αντιπροσώπευση συμφερόντων, έννοια και πολιτική του χρόνου εργασίας, κοινωνικά κινήματα.

Στη συνέχεια αυτού του κειμένου θα παρουσιάσουμε με κριτικό τρόπο μια σύνοψη του έργου του Αλεξανδρόπουλου σε τρία πεδία έρευνας. Πρώτον, στο πεδίο των ομάδων συμφερόντων στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης –έργο το οποίο παραμένει αδημοσίευτο γι' αυτό και το συγκεκριμένο πεδίο έρευνας παρουσιάζεται σε σχετικά μεγαλύτερη έκταση– και, ακολούθως, στα άλλα δύο που είναι: η μελέτη του χρόνου και της εργασίας με αναφορά στο έργο του Μαρξ και η μελέτη των κοινωνικών κινήματων.

1. ΟΜΑΔΕΣ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ο Αλεξανδρόπουλος εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή του υπό την επίβλεψη του Ηλία Κατσούλη στο Πάντειο Πανεπιστήμιο («Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση», 1990). Η διατριβή του εστίαζε στη συλλογική δράση και την οργάνωση των ομάδων συμφερόντων στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, ουσιαστικά όμως ήταν μια πλήρης πρόταση ανάλυσης του ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος μετά το 1974. Το θεωρητικό πλαίσιο ήταν νεομαρξιστικό και ταυτόχρονα κριτικό απέναντι σε όψεις του μαρξισμού. Ο Αλεξανδρόπουλος υποστήριξε στη διατριβή του ότι ο μαρξισμός δεν έχει διατυπώσει μια θεωρία της πολιτικής ίδιας ποιότητας με τη μαρξιστική θεωρία της οικονομίας και ότι είναι αναγκαίος ο θεωρητικός επαναπροσδιορισμός σχέσεων πολιτικής και οικονομίας, καθώς το πολιτικό σύστημα δεν είναι απλή αντανάκλαση του οικονομικού συστήματος, αλλά χώρος πρωτογενούς διαμόρφωσης συμφερόντων και ομάδων.

Για να επιχειρήσει έναν τέτοιο επαναπροσδιορισμό, άντλησε ιδέες από θεωρητικές επεξεργασίες αμερικανών νεομαρξιστών (Gordon, Bowles, Weiskopf). Σύμφωνα με αυτούς, κεντρική έννοια με την οποία μπορούμε να αναλύσουμε τις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι η «κοινωνική δομή καπιταλιστικής συσσώρευσης». Διαφορετική από τη μία ιστορική περίοδο στην άλλη, η εν λόγω δομή συνίσταται σε οικονομικές δομές, όπως οι ιδιωτικές εταιρείες και το χρηματοπιστωτικό σύστημα, στο μέγεθος και στον τρόπο του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, καθώς και στον χαρακτήρα της ταξικής σύγκρουσης. Εκκινώντας από αυτή τη θεωρητική αφετηρία, ο Αλεξανδρόπουλος πιστεύει ότι τα συμφέροντα των ομάδων ή των τάξεων δεν είναι

υποκειμενικά ή προ-πολιτικά. Τα συμφέροντα διαμορφώνονται σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους, χάρη στους πολιτικούς αγώνες μέσα στην εκάστοτε κοινωνική δομή συσσώρευσης. Αυτό το σχήμα επιτρέπει να ερμηνεύσουμε γιατί σε μια δεδομένη κοινωνία και ιστορική περίοδο η εργατική τάξη είναι ρεφορμιστική και σε άλλη επαναστατική, καθώς και γιατί σε ορισμένες κοινωνίες έχουμε συντεχνιακή οργάνωση των συμφερόντων και σε άλλες όχι. Έτσι, κατά τον Αλεξανδρόπουλο, τα συμφέροντα μεταβάλλονται ανάλογα με την ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής δομής συσσώρευσης.

Το θεωρητικό αυτό σχήμα έχει το πλεονέκτημα ότι αποφεύγει τον οικονομισμό της παραδοσιακής μαρξιστικής προσέγγισης. Ωστόσο, δεν αποφεύγει ένα πρόβλημα από το οποίο πάσχουν και άλλες νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, όπως, π.χ., του Πουλαντζά. Τέτοιες προσεγγίσεις, προκειμένου να μιλήσουν για το πολιτικό σύστημα, καταφεύγουν στην πολιτική συγκυρία, στις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Δεν λύνουν, δηλαδή, το πρόβλημα που είχε επισημάνει ο Αλεξανδρόπουλος, την αδυναμία διατύπωσης σταθερών υποθέσεων εργασίας για τις πολιτικές σχέσεις, αντίστοιχων με τις υποθέσεις για τις οικονομικές σχέσεις. Είναι δε ενδεικτικό ότι ούτε ο ίδιος επέμεινε στο σχήμα της «κοινωνικής δομής καπιταλιστικής συσσώρευσης» στο μεταγενέστερο έργο του ούτε χρησιμοποίησε αυτό αποκλειστικά το σχήμα στην ανάλυσή του για τη συνάρθρωση συμφερόντων στη σύγχρονη Ελλάδα. Αντιθέτως, προτίμησε ένα άλλο δοκιμασμένο νεομαρξιστικό σχήμα το οποίο συναντάμε στους O'Connor και Habermas: σχηματικά, η θεμελιώδης αντίφαση που διατρέχει το κράτος στον σύγχρονο καπιταλισμό είναι η αντίφαση ανάμεσα στην ανάγκη συσσώρευσης κεφαλαίου και στην ανάγκη νομιμοποίησης του κράτους. Αυτές οι δύο λειτουργίες, συσσώρευση και νομιμοποίηση, είναι τυπικές λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλισμού και χαρακτήρισαν και τον ελληνικό καπιταλισμό, με διαφορετικές δοσολογίες, πριν και μετά τη Μεταπολίτευση.

Η σύγκριση της Ελλάδας πριν από το 1967 και μετά το 1974 είναι από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της διατριβής του Αλεξανδρόπουλου. Πριν από τη δικτατορία των συνταγματαρχών επικρατούσε στη χώρα μια αυταρχική μορφή αστικού κοινοβουλευτισμού, ενώ μετά το 1974 εγκαθιδρύθηκε πλουραλιστική κοιμματική δημοκρατία με αποδοχή του ρόλου των ανταγωνιστικών προς την κυρίαρχη τάξη πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Σε αντίθεση με την προδικτατορική περίοδο, μετά το 1974 το πλαίσιο των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού διατηρήθηκε συγκριτικά σταθερό. Δηλαδή, όπως υποστηρίζει ο Αλεξανδρόπουλος, συνολικά κατά τη μεταπολεμική περίοδο, χάρη

στην εκβιομηχάνιση, στην έξοδο από την ύπαιθρο και στον «εκμοντερνισμό» των κοινωνικών σχέσεων, διαμορφώθηκαν νέα «δομικά όρια» του ελληνικού καπιταλισμού τα οποία, περί τα μέσα της δεκαετίας του 1970, επέτρεψαν το ακίνδυνο για το οικονομικό καθεστώς πέρασμα στον κοινοβουλευτισμό.

Σε ό,τι αφορά την ταξική στρωμάτωση και τον ρόλο του κράτους, η Ελλάδα πριν και μετά το 1974 παρουσίαζε αρκετά διαφορετική εικόνα. Πριν από τη δικτατορία, αλλά και στη διάρκειά της, είχε σχηματισθεί μια συμμαχία αγροτικών και παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων με την αστική τάξη. Μετά τη Μεταπολίτευση, τα στρώματα αυτά αποχωρίζονται την αστική τάξη και δεν την ακολουθούν στο εκσυγχρονιστικό της εγχείρημα το οποίο υιοθετείται και από νέα μεσαία στρώματα μισθωτών της οικονομίας και της διανόησης. Ως προς τον ρόλο του κράτους, πριν από τη Μεταπολίτευση παρατηρούμε μια «υπερπολιτική», όπως γράφει ο Αλεξανδρόπουλος, δηλαδή άμεση χρήση του κράτους από την κεφαλαιοκρατική τάξη. Οι δεσμοί της με τον κρατικό μηχανισμό είναι πολύ στενοί και προφανείς. Μετά τη Μεταπολίτευση, οι καπιταλιστές παραιτούνται από τον άμεσο πολιτικό έλεγχο του κράτους.

Ένα από τα κύρια επιχειρήματα της διατριβής του Αλεξανδρόπουλου είναι ότι μετά τη Μεταπολίτευση το ελληνικό κράτος μετατοπίζεται στο φάσμα «συσσώρευση-νομιμοποίηση», που αναφέραμε παραπάνω. Πριν από τη Μεταπολίτευση, οι προτεραιότητες του κράτους έκλιναν προς την καπιταλιστική συσσώρευση, ενώ μετά το 1974 υπήρξε μια εξισορρόπηση υπέρ της νομιμοποίησης. «Το προηγούμενο συντηρητικό, αυταρχικό καθεστώς είχε “λυγίσει υπερβολικά το κλαδί” προς τη μία κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να συσσωρευθούν τεράστια προβλήματα νομιμοποίησης στα οποία το μεταπολιτευτικό καθεστώς και τα κόμματα που ανέλαβαν τη διακυβέρνηση έδωσαν, όπως ήταν φυσικό, απόλυτη σχεδόν προτεραιότητα» (σελ. 86). Βλέπουμε λοιπόν να εκτυλίσσεται μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ήδη επί κυβέρνησης ΝΔ της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.

Στο πλαίσιο αυτό, μετά τη Μεταπολίτευση, αναδύονται δύο τρόποι άρθρωσης και αντιπροσώπευσης συμφερόντων:

1. Ο συντεχνιασμός. Πρόκειται για εξέλιξη του ιδιόρρυθμου ελληνικού κρατικού κορπορατισμού και χαρακτηρίζεται από κατακερματισμό και εσωτερική αντιφατικότητα συμφερόντων. Οι συνέπειες είναι η διαμόρφωση και η προβολή, εκ μέρους διαφόρων κοινωνικών ομάδων, διεκδικήσεων επιμεριστικού χαρακτήρα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι συνολικές απαιτήσεις μιας εθνικής στρατηγικής ανάπτυξης.

2. Ο λαϊκισμός. Πρόκειται για έναν τρόπο άρθρωσης συμφερόντων που στοιχειοθετείται από τέσσερα στοιχεία ή «κριτήρια», όπως τα ονομάζει ο Αλεξανδρόπουλος. Αυτά είναι (α) το κοινωνικό κριτήριο: εκδηλώνεται αντίσταση εκ μέρους εργατικών, αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων εναντίον εκουγχορονιστικών πλευρών ανάπτυξης του κεφαλαίου· (β) το ιδεολογικό κριτήριο: αναδύεται ένας διχοτομικός πολιτικός λόγος, στρεφόμενος κατά του συγκροτήματος εξουσίας· (γ) το πολιτικό-οργανωτικό κριτήριο: ασκείται μια αδιαμεσολάβητη χαρισματική εξουσία· και (δ) παρατηρείται μια ανακατάταξη των σχέσεων της πολιτικής κυριαρχίας, χωρίς να αλλάζει η οικονομική κυριαρχία.

Ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί κανείς με το θεωρητικό πλαίσιο ή με τη συγκεκριμένη ανάλυση της Ελλάδας της Μεταπολίτευσης, είναι σημαντικό ότι ο Αλεξανδρόπουλος ήταν μεταξύ των πρώτων που ασχολήθηκαν θεωρητικά με τους τρόπους που εκδηλώθηκε ο εκουγχορονισμός στη χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο. Για αυτόν τον λόγο, μεταξύ άλλων, είναι κρίμα που η διατριβή του παραμένει αδημοσίευτη.

2. Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κριτική μαρξιστική οπτική του Αλεξανδρόπουλου και ειδικά η έμφαση στη διαμορφωτική λειτουργία των ταξικών συγκρούσεων ήταν φανερές στην επιστημονική αρθρογραφία του, δηλαδή τόσο στα άρθρα που δημοσίευσε σε περιοδικά (π.χ. στα *Αξιολογικά*, τχ. 9, 1996) όσο και στα κείμενα που δημοσίευσε σε συλλογικούς τόμους (π.χ., το κείμενό του για τον χρόνο στον Μαρξ, στον συλλογικό τόμο Ν. Θεοτοκάς, Δ. Μυλωνάκης και Γ. Σταθάκης, επιμ., *Αναδρομή στον Μαρξ*, Δελφίνι, Αθήνα 1996). Για τον Αλεξανδρόπουλο, που σε αυτό το σημείο ακολουθεί τον Μαρξ, στον καπιταλισμό ο χρόνος εργασίας, εκτός από την οικονομική-παραγωγική σημασία, έχει ευρύτατη κοινωνική διάσταση. Επηρεάζει τομείς της ζωής πέραν της εργασίας και, στον βαθμό που συνδέεται με τη απασχόληση και την ανεργία, αποτελεί αντικείμενο της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής.

Σήμερα, ενώ έχει μειωθεί ο ημερήσιος χρόνος εργασίας, έχει αυξηθεί ο συνολικός χρόνος εργασίας στη ζωή ενός ανθρώπου. Με βάση τις προβλέψεις του νόμου και στον βαθμό που αυτές τηρούνται, εργαζόμαστε λιγότερο καθημερινά από ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν (π.χ. στον 19ο αιώνα). Συνολικά όμως εργαζόμαστε πολλά περισσότερα χρόνια. Η παράταση του χρόνου

ζωής στη διάρκεια του οποίου κάποιος εξακολουθεί να ανήκει στο εργατικό δυναμικό έχει σύνθετες κοινωνικές επιπτώσεις.

Επιπλέον, οι σχέσεις ανάμεσα στη μεταβλητή του εργάσιμου χρόνου και στις μακροοικονομικές μεταβλητές δεν είναι απλές. Για παράδειγμα, λέγεται ότι η μείωση του εργάσιμου χρόνου θα βοηθούσε στην καταπολέμηση της ανεργίας, εφόσον οι επιχειρήσεις –έχοντας ανάγκη από εργατικά χέρια– θα έκαναν προσλήψεις για να καλύψουν την επιπλέον ζήτηση των προϊόντων τους. Συνοψίζοντας τη σχετική βιβλιογραφία, ο Αλεξανδρόπουλος υποστηρίζει ότι η μείωση του εργάσιμου χρόνου οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης για εργασία επηρεάζοντας θετικά το μέγεθος της απασχόλησης και μειώνοντας την ανεργία, όταν η παραγωγικότητα αυξάνεται γρηγορότερα από την οικονομική μεγέθυνση. Ειδικά μάλιστα στην Ελλάδα, η τυχόν αύξηση της ζήτησης για εργασία δεν μεταφράζεται σε αύξηση της απασχόλησης αλλά σε αύξηση του πραγματικού εργάσιμου χρόνου.

Περνώντας από την αποτύπωση της κατάστασης στη διατύπωση στόχων βελτίωσης της ζωής των εργαζομένων, ο Αλεξανδρόπουλος μας θυμίζει ότι στόχος είναι η κοινωνικά δίκαιη ανακατανομή του διαθέσιμου όγκου εργασίας. Διατυπώνει δε την ανάγκη θέσπισης ενός νέου ατομικού δικαιώματος το οποίο είναι το δικαίωμα του στοιχειώδους ελέγχου του ατόμου πάνω στον χρόνο της ζωής του. Σε ό,τι αφορά τις τρέχουσες συζητήσεις για τον χρόνο εργασίας, ο Αλεξανδρόπουλος δεν τάσσεται υπέρ της ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων. Είναι υπέρ νέων ειδικών δικαιωμάτων των εργαζομένων στη μερική απασχόληση και στην υπερωριακή εργασία. Είναι επιθυμητή η συμφιλίωση των διαφορετικών τρόπων χρήσης του χρόνου από τους εργαζόμενους, οι οποίοι άλλοτε, όταν εργάζονται δηλαδή, λειτουργούν ως παραγωγικοί χρόνου και άλλοτε, όταν δεν εργάζονται, είναι καταναλωτές χρόνου. Σήμερα δεν υπάρχει τέτοια συμφιλίωση, αλλά εξαναγκασμός. Ο τρόπος οργάνωσης του χρόνου, ακόμη και με τη ρύθμιση της ελαστικοποίησης, παραμένει καταναγκαστικός, επιβάλλεται έξωθεν. Το ζήτημα είναι να γίνει εθελοντικός, με την έννοια της ατομικής επιλογής πάνω στον χρόνο εργασίας. Ένα παράδειγμα που ο Αλεξανδρόπουλος αντλεί από τη διεθνή βιβλιογραφία είναι η «τράπεζα χρόνου», ένας νέος θεσμός στον οποίο ο εργαζόμενος θα μπορούσε, προσθέτοντας ώρες εργασίας, να «αποταμιεύει χρόνο», ώστε να μπορεί να μην εργάζεται μιαν άλλη περίοδο της ζωής του. Με δυο λόγια, αντλώντας από τη χειραφετική παράδοση του μαρξισμού, ο Αλεξανδρόπουλος συλλαμβάνει τη χρήση του χρόνου ως αίτημα ατομικής αυτοπραγμάτωσης και αυτοπροσδιορισμού.

3. ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Αλεξανδρόπουλος διοχέτευσε το σύνολο των προσπαθειών του στη μελέτη της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων. Αυτό είναι και το θέμα ενός διαφωτιστικού άρθρου του (*Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σελ. 83-113) και βέβαια του καλύτερου έργου του που ήταν η μονογραφία *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα* (α' τόμος, Κριτική, Αθήνα 2001). Στον τόμο αυτό, ο Αλεξανδρόπουλος φθάνει τη διανοητική ιστορία της κοινωνιολογικής σκέψης για τα κινήματα μέχρι την πρώτη μεταπολεμική περίοδο· ασχολείται δηλαδή με τους κλασικούς (Μαρξ, Τοκβίλ, Ντυρκέμ, αμερικανοί κοινωνιολόγοι της συμβολικής αλληλλόδρασης κ.ά.).

Δεν πρόλαβε να γράψει τον δεύτερο τόμο του ίδιου έργου. Υποθέτουμε ότι είχε και ένα εσωτερικό δισταγμό να το κάνει γιατί, ήδη στον πρώτο τόμο, δεν κρύβει ότι οι κλασικοί υπερτερούσαν των συγχρόνων αναλυτών ως προς ένα χαρακτηριστικό: αντίθετα με τους δεύτερους, οι πρώτοι ενέτασσαν τη συλλογική δράση στο γενικότερο πλαίσιο της μακρο-κοινωνιολογικής ανάλυσης. Ερευνούσαν δηλαδή πώς η συλλογική δράση συμβάλλει στην απάντηση ενός βασικού ερωτήματος που κάθε κοινωνία θέτει στον εαυτό της: του πώς είναι δυνατή η συγκρότηση μιας κοινωνίας από τόσα πολλά, διαφορετικά μεταξύ τους, άτομα με ασύμβατες αντιλήψεις και συμφέροντα (η συγκρότηση του κοινωνικού). Τούτο δεν σημαίνει ότι ο Αλεξανδρόπουλος ήταν άκριτος θαυμαστής των κλασικών, γιατί πολλοί από αυτούς έβλεπαν αρνητικά οποιαδήποτε συλλογική δράση ήταν εξωθεσμική, λάμβανε δηλαδή χώρα εκτός των κοινωνικά αποδεκτών πλαισίων και θεσπισμένων ρυθμίσεων και επίσης γιατί, με εξαίρεση τον Μαρξ, οι κλασικοί δεν απέδιδαν στην ταξική διάσταση της κοινωνίας τη σημασία που της ανήκει.

Τόσο στο άρθρο του στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, που προαναφέραμε, όσο και στο άρθρο του για την ορθολογική επιλογή και τη συλλογική δράση, που δημοσιεύτηκε σε αυτό εδώ το περιοδικό πριν από δέκα χρόνια (*Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996, σ. 82-123), ο Αλεξανδρόπουλος καταπιάνεται με μεγάλα θεωρητικά ζητήματα του καιρού μας. Πρόκειται για άρθρα πολύ χρήσιμα και για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Και στο ένα και στο άλλο ο συγγραφέας πρώτα παρουσιάζει σύγχρονες, δημοφιλείς θεωρητικές προσεγγίσεις και μετά ασκεί τη δική του κριτική. Για παράδειγμα, στο πρώτο από τα δύο, υποστηρίζει ότι οι νέες θεωρίες κοινωνικών κινήματων, όπως η θεωρία της κινητοποίησης πόρων, έ-

χουν μερική μόνο χρησιμότητα γιατί, ενώ απορρίπτουν την αρνητική προς τα κινήματα στάση των κλασικών της κοινωνιολογίας, εν τούτοις δεν ξεφεύγουν από τον νεο-ωφελισμό. Οι νέες θεωρίες είναι εστιασμένες στον ορθολογισμό των δρώντων. Γι' αυτό υπόκεινται στην κριτική του Olson ο οποίος έχει ισχυρά επιχειρήματα όταν ισχυρίζεται ότι είναι ορθολογικό να μην στρατεύεται κανείς σε ένα σωματείο ή ένα κίνημα.

Στο δεύτερο από τα συγκεκριμένα άρθρα του, ο Αλεξανδρόπουλος ασκεί κριτική όχι μόνον στον Olson, αλλά γενικότερα στην προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής στη συλλογική δράση. Τη θεωρεί πολύ περιορισμένη. Η ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας με βάση το ατομικό ορθολογικό πράττειν είναι μια κατασκευή που δεν μπορεί να ερμηνεύσει δομικούς παράγοντες συλλογικής δράσης ούτε περιπτώσεις δραστηκής μεταβολής του παιχιδιού από τους ίδιους τους μετέχοντες παίκτες. Είναι δε και ηθικά απαράδεκτη, γιατί απαξιώνει συλλογικές διαδικασίες διαλόγου και από κοινού διαμόρφωσης της κοινωνικής συμβίωσης.

Εν τέλει, γιατί ο κόσμος εξακολουθεί να εγγράφεται σε συλλόγους ή σωματεία; Κατά τον Αλεξανδρόπουλο, οι νέες θεωρίες των κοινωνικών κινήματων, στηριζόμενες στη στρατηγική-εργαλειακή δράση των δρώντων, δεν απαντούν στο ερώτημα της προέλευσης, δηλαδή του σχηματισμού, των ομάδων συμφερόντων και της αλληλεγγύης των μελών τους. Τα κοινωνικά κινήματα ερμηνεύονται καλύτερα μέσα σε ένα αναλυτικό πλαίσιο αποτελούμενο από επικοινωνιακές έννοιες. Για τον Αλεξανδρόπουλο, αυτό που κυρίως επιτελούν οι ομάδες και τα κινήματα είναι ότι κατατείνουν στον σχηματισμό ταυτοτήτων. Αυτό γίνεται με την κοινωνική διαμφισβήτηση και επανερμηνεία κανόνων, τη δημιουργία καινούργιων νοημάτων και την επαναοριοθέτηση των περιοχών δημόσιας και ιδιωτικής δράσης.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το επιστημονικό έργο του Αλεξανδρόπουλου, χωρίς να είναι θεματολογικά ευρύ και μεγάλο σε όγκο, ξεχώριζε για τρία πράγματα: θεωρητική τόλμη, δημιουργικό αντιδογματισμό και μια τοιχογραφική διάθεση όμοια με εκείνη των ζωγράφων που προτιμούν ζωγραφίζουν σε μεγάλες επιφάνειες. Η θεωρητική τόλμη του συνίστατο στο ότι δεν απέφευγε κανένα από τα μεγάλα ερωτήματα του πεδίου έρευνας που τον απασχολούσε, περιλαμβανόμενων όχι μόνο των αναλυτικών όψεων, αλλά και των κανονιστικών διαστάσεων κάθε

ερωτήματος. Ο δημιουργικός αντιδογματισμός του ήταν φανερός στο ότι, αν και μαρξιστής, δεν δεχόταν αξιωματικά την παραδεδεγμένη γνώση ούτε του κλασικού μαρξισμού ούτε του νεομαρξισμού. Επιδίωκε να εμπλουτίσει διάφορες εκδοχές του μαρξισμού με έναν εκλεκτικισμό τροφοδοτούμενο από σύγχρονες ευρωπαϊκές και αγγλοσαξονικές κοινωνιολογικές θεωρίες. Τέλος, η τοιχογραφική διάθεσή του εκδηλώνονταν με το σφαιρικό, κριτικό και αναστοχαστικό χαρακτήρα των κειμένων του. Για να το πούμε μεταφορικά, ο Αλεξανδρόπουλος παρουσίαζε συνθέσεις, με πλατιές και μικρές πινελιές σε πίνακες μεγάλου εμβαδού. Συνέδεε θεωρητικές προτάσεις με εμπειρική τεκμηρίωση και εξέτεινε τα επιχειρήματα, τα δικά του και των άλλων, στις ακρότατες συνέπειές τους, προτού δεχθεί ή απορρίψει οριστικά κάποια άποψη.

Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι ο Αλεξανδρόπουλος γνώριζε πολύ καλά τις θεωρίες όχι μόνο των προσφιλών του στοχαστών αλλά και εκείνων με τους οποίους διαφωνούσε. Ιδίως στα τρέχοντα ζητήματα, δεν παρουσίαζε απλώς και μόνο έναν θεωρητικό στοχασμό, αλλά τον έλεγχε με εμπειρικά στοιχεία. Επεξεργαζόταν τις κανονιστικές και ηθικές συνέπειες των ερευνητικών συμπερασμάτων του. Πάνω απ' όλα, συνέδεε στενά την επιστημονική κριτική με την πολιτική δράση στον εκάστοτε χώρο του, όπως άλλωστε το έδειξε και με τον αγώνα που διεξήγαγε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης μέχρι τον θάνατό του.

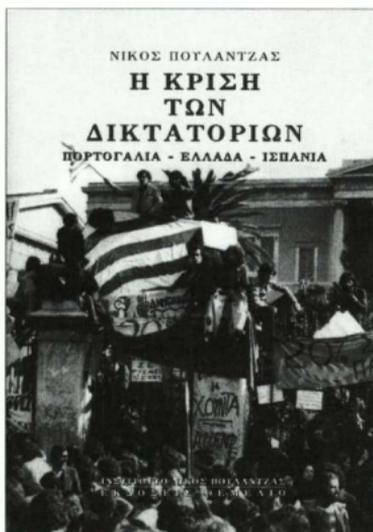
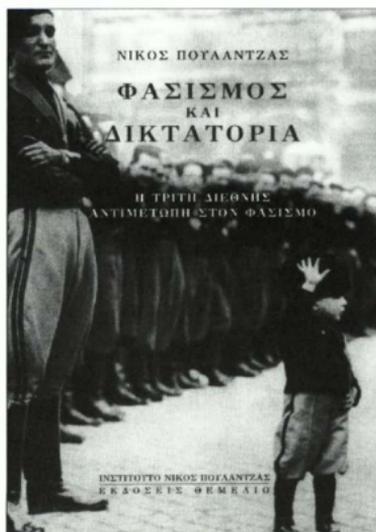
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΛΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

- «Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.
- «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα; Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σ. 83-113.
- «Η μείωση του χρόνου εργασίας» (μαζί με τους Ηλ. Ιωακείμoglou και Β. Τακούδη), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 1996.
- «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», *Αξιολογικά*, τχ. 9, Ιούνιος 1996, σ. 73-103.
- «Χρόνος, ανάγκες και συνεργασία στον Μαρξ: η μαρξική συμβολή στη νεωτερικότητα» στο Νίκος Θεοτοκάς, Δημήτρης Μυλωνάκης και Γιώργος Σταθάκης (επιμ.), *Αναδρομή στον Μαρξ*, Δελφίνι, Αθήνα 1996, σ. 109-134.
- «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης: μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996, σ. 82-123.

«Η πολιτική του εργάσιμου χρόνου στις ευρωπαϊκές χώρες» στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, τόμ. Α', Κριτική, Αθήνα 1999, σ. 311-363.

Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα, τόμ. Α' (κλασικές θεωρίες), Κριτική, Αθήνα 2001.

Κυκλοφορούν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ROBERT COOPER, *Η Διάσπαση των Εθνών. Τάξη και Χάος στον 21ο αιώνα*, Κέδρος, Αθήνα 2005, 255 σελ.

Οι κριτικές στον διεθνή Τύπο για το βιβλίο του Robert Cooper ήταν διθυραμβικές. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που ξεκίνησε την παρουσίασή του για τη *Διάσπαση των Εθνών* ο καθηγητής στο Georgetown University G. John Ikenberry στο γνωστό περιοδικό *Foreign Affairs* (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2003): «Οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν ως προφύτες της επερχόμενης παγκόσμιας τάξης τον Φουκουγιάμα, τον Χάντινγκτον και τον Κέιγκαν». Και αμέσως μετά διερωτήθηκε: «Ποιόν διαθέτει η Ευρώπη;» για να απαντήσει χωρίς δισταγμό: «Τον Robert Cooper, πρώην σύμβουλο του Τόνι Μπλερ και διπλωμάτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Η σύγκριση δεν είναι τυχαία. Ούτε ο Φουκουγιάμα, ούτε ο Χάντινγκτον ούτε ο Κέιγκαν είναι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι που παράγουν συγγράμματα για έναν στενό κύκλο ειδικών. Αντίθετα, τα (σχετικά εκλαϊκευμένα) βιβλία τους απευθύνονται στην ευρύτερη κοινή γνώμη και έχουν καταφέρει να ασκήσουν αξιοπρόσεκτη επιρροή στους διαμορφωτές πολιτικής.

Το βιβλίο του Robert Cooper είναι εξαιρετικά φιλόδοξο. Επιχειρεί να αναλύσει σε λίγες σελίδες τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος κόσμος. Είναι σαφές από τη γλώσσα και την εμπειρική στήριξη που υιοθετεί ο συγγραφέας ότι δεν απευθύνεται στην κοινότητα των ειδικών. Αντίθετα, όπως οι Φουκουγιάμα, Χάντινγκτον και Κέιγκαν, απευθύνεται στο ευρύτερο κοινό και τους διαμορφωτές πολιτικής. Ο Cooper προσπαθεί να προσφέρει απαντήσεις στους προβληματισμούς που απασχολούν την ευρωπαϊκή πολιτική ελίτ και την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Το βιβλίο δεν φαίνεται να διαθέτει μια βασική κεντρική ιδέα η οποία αναπτύσσεται σε ξεχωριστά κεφάλαια. Αντίθετα, αποτελείται από τρία αυτόνομα δοκίμια, που θα μπορούσαν να διαβαστούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Το πρώτο περιγράφει την κατάσταση του κόσμου και ιδιαίτερα την κατάσταση του κράτους μια δεκαετία μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Το δεύτερο

πραγματεύεται τους τρόπους ειρηνικής επίλυσης των διαφορών με τη χρήση εύστοχων παραδειγμάτων από τη διπλωματική ιστορία των τελευταίων τριών αιώνων. Και το τρίτο αποτελεί ένα σχόλιο για τη σημερινή Ευρώπη και τη θέση της στον κόσμο. Καθώς ο Cooper υπηρετεί ως Γενικός Διευθυντής για θέματα Εξωτερικής και Αμυντικής Πολιτικής στο Συμβούλιο Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η άποψή του ότι «δεν αρκεί να αφήσουμε τον κόσμο στα χέρια των Ηνωμένων Πολιτειών» (σ. 17) δεν είναι χωρίς σημασία. Ίσως αυτό να είναι και το βασικό μήνυμα του βιβλίου.

Η προσέγγιση του Cooper φαίνεται αρχικά χομπσιανή ή, με την ορολογία των διεθνών σχέσεων, «ρεαλιστική». Για τον βρετανό διπλωμάτη ο βασικός κίνδυνος που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος κόσμος είναι η αταξία και το χάος. Επομένως ο ύψιστος στόχος των διαμορφωτών πολιτικής πρέπει να είναι η διατήρηση της τάξης. Άλλωστε, γράφει, στην ιστορία «οι χρυσές εποχές αφορούν συνήθως περιόδους οι οποίες είχαν ως χαρακτηριστικό την ισχυρή διακυβέρνηση» (σ. 12). Ωστόσο, στον σύγχρονο κόσμο των όπλων μαζικής καταστροφής, οι παλαιές λύσεις για τη διατήρηση της διεθνούς τάξης δεν είναι πλέον ελκυστικές. Πώς, λοιπόν, θα επιτευχθεί η τάξη στο σημερινό άναρχο διεθνές σύστημα χωρίς να προσφύγουμε στην παλαιά (και, λόγω της σύγχρονης στρατιωτικής τεχνολογίας, προβληματική) λύση της ισορροπίας δυνάμεων ή στην αντιδημοκρατική αποδοχή της ηγεμονίας ενός και μόνο κράτους.

Για να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα ο Cooper εισάγει μια διάκριση μεταξύ «προ-νεωτερικών», «νεωτερικών» και «μετα-νεωτερικών» κρατών. Τα πρώτα είναι τα κράτη εκείνα που δεν διαθέτουν το κατά Βέμπερ μονοπώλιο της βίας (χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Σομαλία και Αφγανιστάν). Τα νεωτερικά είναι όσα δεν αποδέχονται εξωτερική επέμβαση στα εσωτερικά τους ζητήματα και λειτουργούν με τη λογική της ισορροπίας δυνάμεων. Τα κράτη αυτά –χαρακτηριστικά παραδείγματα η Κίνα και η Ρωσία– αποτελούν έναν κόσμο στον οποίο τελικός εγγυητής της ασφάλειας είναι η βία. Τέλος, υπάρχουν τα μετα-νεωτερικά κράτη που δεν δίνουν τόσο μεγάλη έμφαση στην εθνική κυριαρχία και δεν αποδέχονται τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών ζητημάτων και τα οποία, σε τελευταία ανάλυση, αποφεύγουν συστηματικά την προσφυγή στη βία ή στην απειλή χρήσης βίας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί για τον Cooper το καλύτερο παράδειγμα ενός μετα-νεωτερικού συστήματος κρατών καθώς λειτουργεί μέσω της «αμοιβαίας επιτήρησης» και, όπως γράφει με χιούμορ, «ένα κράτος-μέλος αναμειγνύεται στα εσωτερικά θέματα του άλλου ακόμη και όσον αφορά τις μπύρες και τα λουκάνικα» (σ. 53). Σε παγκόσμια κλίμακα, τα μετα-νεωτερικά

κράτη (ο Coorep έχει πολλές αμφιβολίες αν περιλαμβάνονται σε αυτά και οι ΗΠΑ) όχι μόνον αποτελούν ένα δυναμικό και αυξανόμενο σύνολο, αλλά δημιουργούν ένα σύστημα που προωθεί την ασφάλεια πολύ πιο αποτελεσματικά από το σύστημα της ισορροπίας δυνάμεων (σ. 75). Για τον βρετανό διπλωμάτη, η εναλλακτική λύση για τη διατήρηση της διεθνούς τάξης είναι αυτή που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη, η δημιουργία δηλαδή μιας κοινότητας «μετα-εθνικιστικών, μετα-ιμπεριαλιστικών κρατών που βιώνουν από κοινού μια ιστορικά ανεπανάληπτη σταθερότητα και ασφάλεια» (σ. 128). Ο αγγλικός τίτλος του βιβλίου, *The Breaking of Nations*, είναι έτσι διττός: σημαίνει και «διάσπαση» των κρατών (σε νεωτερικά και μετα-νεωτερικά) αλλά και «ανάδυση» ή «γέννηση» μιας νέας μορφής κράτους (του μετα-νεωτερικού).

Το δεύτερο και το τρίτο δοκίμιο του βιβλίου είναι λιγότερο πρωτότυπα από το πρώτο αλλά πάντως εξίσου έξυπνα, διδακτικά και απολαυστικά. Στο δεύτερο, ο Coorep διατυπώνει πέντε «θεωρήματα» (αρχές) τις οποίες οι διαμορφωτές της εξωτερικής πολιτικής συχνά δεν εφαρμόζουν (με μεγάλο κόστος τόσο για τη διεθνή τάξη όσο και για τις ίδιες τις χώρες τους). Τέλος, στο τρίτο δοκίμιο, ασκεί κριτική στις απόψεις του αμερικανού νεοσυντηρητικού στοχαστή Ρόμπερτ Κέιγκαν (*Παράδεισος και Εξουσία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003). Η πολυμέρεια που ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, γράφει ο Coorep, δεν είναι μόνο προϊόν της στρατιωτικής της αδυναμίας (όπως υποστηρίζει ο Κέιγκαν). Αντίθετα, «ενσωματώνει σε παγκόσμιο επίπεδο τις ιδέες της δημοκρατίας και της κοινότητας» που οι χώρες της Ευρώπης εφαρμόζουν στις μεταξύ τους σχέσεις (σ. 242).

Θα μπορούσε να ασκήσει κανείς κριτική σε πολλά σημεία του βιβλίου. Η διάκριση μεταξύ «προ-νεωτερικών» και «μετα-νεωτερικών» εθνών θυμίζει κάπως τη διάκριση του 19ου αιώνα μεταξύ «πολιτισμένων» και «απολίτιστων». Ακόμη, η άποψη πως όταν οι Ευρωπαίοι αντιμετωπίζουν παραδοσιακά κράτη «χρειάζεται να επανέλθουν στις σκληρότερες μεθόδους μιας άλλης εποχής –στη βία, στην προληπτική επίθεση, στην χειραγώγηση» (σ. 99) αναιρεί μερικά από τα βασικά επιχειρήματα του βιβλίου. Τέλος, η αντίληψη ότι η Δύση χρειάζεται έναν συμβατό με τα ανθρώπινα δικαιώματα νέο ιμπεριαλισμό για να αντιμετωπίσει την αταξία στον προ-νεωτερικό κόσμο (σ. 48-9) είναι ενδιαφέρουσα μεν αλλά προκαλεί και πολλά ερωτηματικά (είναι οι επεμβάσεις στο Αφγανιστάν ή τη Βοσνία και το Κόσοβο παραδείγματα προς μίμηση;). Ωστόσο, αυτά αποτελούν επιμέρους κριτικά σχόλια σε μια κατά κύριο λόγο εξαιρετικά σαφή, πρωτότυπη και πειστική ανάλυση που αξίζει να διαβαστεί και να προσεχθεί.

Η μετάφραση είναι κάπως βιαστική. Ο Έλληνας μεταφραστής συχνά αδικεί τον χειμαρρώδη λόγο του Cooper ενώ δεν λείπουν και ορισμένα σοβαρά λάθη στην απόδοση αγγλικών όρων. Ενδεικτικά και μόνο, ο διεθνής οργανισμός-προκάτοχος του ΟΗΕ έχει καθιερωθεί πλέον στην ελληνική γλώσσα ως «Κοινωνία» και όχι ως «Λίγκα» των Εθνών. Επίσης στα ελληνικά ο όρος containment πρέπει να αποδοθεί ως «ανάσχεση» και όχι ως «συγκράτηση» ενώ ο όρος subversion πρέπει να μεταφραστεί ως «υπονόμευση» και όχι ως «ανατροπή». Ακόμη θα ήταν ίσως προτιμότερο το modern να αποδοθεί ως «νεωτερικός/ή/ό» αντί του «νεωτεριστικός/ή/ό». Ωστόσο, το νόημα των επιχειρημάτων του Cooper συνήθως δεν αλλοιώνεται. Η ελληνική έκδοση περιλαμβάνει ένα (σχετικά σπάνιο για ελληνικά βιβλία) ευρετήριο κυρίων ονομάτων και εννοιών. Πάντως και εδώ τα λάθη δεν λείπουν: ΟΑΣΕ δεν σημαίνει «Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ασφάλεια στην Ευρώπη» αλλά «Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη».

ΑΣΤΕΡΗΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

SOPHIE VAN BIJSTERVELD, *The Empty Throne, Democracy and the Rule of Law in Transition*, Lemma, Utrecht 2003, 378 σελ.

Κάποιοι υποστηρίζουν ότι το εθνικό κράτος αποτελεί σήμερα τη βασική, απώτατη και αναντικατάστατη μονάδα οργάνωσης και άσκησης της δημόσιας εξουσίας. Άλλοι, πάλι, το βλέπουν σαν μια αφυδατωμένη οντότητα η οποία μπορεί να επιβιώσει μόνον κατ' όνομα σε έναν κόσμο όπου η άσκηση της εξουσίας έχει υπαχθεί και θα υπάγεται σε διαφορετικές πραγματικότητες. Κατά την άποψη και της Sophie van Bijsterveld –καθηγήτρια ευρωπαϊκού και διεθνούς δημοσίου δικαίου στο πανεπιστήμιο του Tilburg της Ολλανδίας με συγγραφικό έργο που έχει επικεντρωθεί σε ζητήματα διεθνούς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συνταγματικού δικαίου και υβριδικής διακυβέρνησης–, το εθνικό κράτος δεν βρίσκεται πια στο επίκεντρο άσκησης της εξουσίας, στον βαθμό που υποχωρεί τόσο έναντι της διεθνούς κοινωνίας όσο και έναντι του ιδιωτικού τομέα. Ο θρόνος που έως τώρα ανήκε στον κυρίαρχο, στο εθνικό κράτος, έχει αδειάσει.

Η εξέλιξη αυτή έχει συνέπειες στον τρόπο που προσλαμβάνουμε το κλασικό συνταγματικό δίκαιο, στον βαθμό που το ίδιο δεν είναι πια σε θέση να διεκδικήσει και να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο εγγυήσεων απέναντι στην εξου-

σία, η οποία τοποθετείται πλέον εκτός των ορίων του κράτους και πέρα από την έννοιά του. Τις εγγυήσεις αυτές στο πλαίσιο του εθνικού κράτους παρείχαν μέχρι τώρα οι αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Κατά τη γνώμη της van Bijsterveld η αναζήτηση ενός συνταγματισμού, μιας συνταγματικής θεωρίας πέρα από το κράτος, θα πρέπει να εμμένει στη λογική των κλασικών αυτών εγγυήσεων αν θέλει να αντιπαραβληθεί στη νέα, διάχυτη σε υπερεθνικούς θεσμούς και ιδιωτικά μορφώματα, κυριαρχία. Ωστόσο, για τη διατύπωση ενός συνταγματισμού, μιας συνταγματικής θεωρίας πέρα από την έννοια του κράτους, απαιτείται ο μετασχηματισμός τους. Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας προτείνει ένα νέο κανονιστικό περιεχόμενο για τις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου αποσυνδέοντάς τις από το κλασικό μοντέλο του κράτους και καθιστώντας τις εφαρμόσιμες σε αναπτυσσόμενες διεθνείς και υπερεθνικές συνταγματικές δομές, στο πλαίσιο χωρών που αναπτύσσονται, αλλά και σε ιδιωτικά θεσμικά πλαίσια. Το γεγονός ότι οι κλασικές αυτές αξίες γαλουχήθηκαν στο πλαίσιο του εθνικού κράτους δεν αποτελεί εμπόδιο, κατά την άποψη της συγγραφέως, αλλά πρόκληση για την εξάντληση των νοηματικών και κανονιστικών τους ορίων. Το εθνικό κράτος αποτέλεσε πράγματι το ιδανικό πλαίσιο ανάπτυξης της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Η παραδοχή αυτή, όμως, δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες αρχές και έννοιες διαθέτουν μια διαδρομή που δεν περιορίστηκε μόνο στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, αφού τις συναντάμε και σε προγενέστερες πολιτειακές οργανώσεις, στους αρχαϊκούς και μεσαιωνικούς χρόνους.

Ο εννοιολογικός μετασχηματισμός της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου συνίσταται στην υιοθέτηση μιας σειράς νέων αρχών:

(α) *Διαφάνεια*. Η αρχή της διαφάνειας έρχεται να συμπληρώσει την αρχή της νομιμότητας που παραδοσιακά συνδέθηκε στον κλασικό συνταγματισμό με τον νόμο, ως πράξη ενός αντιπροσωπευτικού οργάνου, του κοινοβουλίου. Κατά την άποψη της συγγραφέως, ο εγγυητικός ρόλος της αρχής της νομιμότητας έχει σήμερα απομειωθεί, συνέπεια της μεταβολής της λειτουργίας του νόμου από ουσιαστικό εργαλείο άσκησης και διαμόρφωσης πολιτικής, σε μέσο συντονισμού των πηγών του δικαίου και διαμεσολάβησης ανάμεσα στο δίκαιο και την κοινωνία. Η μεταβολή αυτή αφήνει κενό τον ουσιαστικό, ρυθμιστικό ρόλο που ο νόμος επιτελούσε στο παρελθόν. Το κενό αυτό μπορεί να υποκαταστήσει αποτελεσματικότερα η αρχή της διαφάνειας. Ενώ η αρχή της νομιμότητας χαρακτηρίζεται από τυπικότητα, η αρχή της διαφάνειας έχει χαρκτήρα πρωτίτως ουσιαστικό. Δεν απαιτεί την υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης μορφής για να παράγει εγγυητικά αποτελέσματα, αντίθετα μπορεί να

συνδεθεί με κάθε μορφή επικοινωνίας, κλασική αλλά και σύγχρονη (από τον ημερήσιο Τύπο ή την εφημερίδα της κυβέρνησης μέχρι το διαδίκτυο).

(β) *Λογοδοσία*. Θεμελιακή για τον συνταγματισμό είναι η ιδέα του ελέγχου και της επιβολής περιορισμών στους κυβερνώνμενους και βασική έκφρασή της, ο θεσμός της κυβερνητικής ευθύνης ο οποίος σηματοδότησε την επέκταση του ρόλου των κοινοβουλίων στα εθνικά κράτη. Η έννοια της ευθύνης, όπως εύστοχα παρατηρεί η συγγραφέας, αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της υπεροχής του νόμου και της δημόσιας λήψης αποφάσεων. Η προϋπόθεση όμως αυτή, έχει πλέον ανατραπεί με την αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών και λειτουργιών που είχαν προηγουμένως αμιγώς δημόσιο χαρακτήρα.

Την απάντηση στις αλλαγές αυτές μπορεί να δώσει η έννοια της λογοδοσίας. Πρόκειται για μια έννοια με σχετική ελαστικότητα η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο τη θέση περιορισμών στην κυβερνητική εξουσία αλλά και τη συμμετοχή στην άσκσή της, ενισχύοντάς την ουσιαστικά και νομιμοποιώντας τη σημαντικά. Η λογοδοσία ενεργοποιείται μέσω μιας σειράς ελαστικών μεθόδων ελέγχου όπως οι Χάρτες Πολιτών, οι ενώσεις καταναλωτών, οι κώδικες δεοντολογίας, οι θεσμοί ελέγχου της διοίκησης (για παράδειγμα, ο Συνήγορος του Πολίτη), οι θεσμοί ελέγχου της συμμόρφωσης των πολιτών στη νομοθεσία, οι Ανεξάρτητες Αρχές, αλλά και οι υπερκρατικοί θεσμοί ελέγχου εθνικών κρατών (όπως, λόγου χάριν, ΕΔΔΑ ή ΔΕΚ).

(γ) *Η νέα διάκριση των εξουσιών*. Όπως παρατηρεί η van Bijsterveld, η διάκριση ανάμεσα στις κλασικές λειτουργίες του κράτους μεταβάλλεται και σχετικοποιείται όλο και περισσότερο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταβολής αυτής είναι η εμφάνιση των Ανεξάρτητων Αρχών οι οποίες συγκεντρώνουν και τις τρεις κλασικές λειτουργίες, αλλά και η ανάληψη λειτουργιών οι οποίες παραδοσιακά ανήκαν στο κράτος από ιδιώτες. Η σχετικοποίηση της παραδοσιακής διάκρισης καθιστά απαραίτητη τη διεύρυνση του εννοιολογικού της περιεχομένου προς δύο νέες και ταυτόχρονα ήδη γνωστές διαστάσεις της: εκείνη της συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας και εκείνη της εξισορρόπησης της.

Την νέα διάσταση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών ολοκληρώνει η αρχή της *εξισορροπημένης διακυβέρνησης*. Η αρχή αυτή αντανακλά τη μετατόπιση της εξουσίας εκτός των οργάνων της τρίας πολιτικά και απαιτεί την αναζήτηση μεθόδων ελέγχου όχι πλέον ανάμεσα στις παραδοσιακές κρατικές λειτουργίες αλλά από και προς τα ιδιωτικά κέντρα εξουσίας (για παράδειγμα, τα ΜΜΕ) και τελικά προς την ίδια την έννοια της υπηρεσίας, ασχέτως εάν αυτή προέρχεται από το κράτος ή από ιδιώτες. Παράλληλα, σηματοδοτεί την

ανάληψη ενός εξ ολοκλήρου νέου ρόλου για το εθνικό κράτος. Το κράτος αναλαμβάνει πλέον την ευθύνη όχι για τη διαχείριση των δημοσίων υπηρεσιών αλλά για τον συντονισμό και την υιοθέτηση κανόνων οι οποίοι διασφαλίζουν τη διαφανή και υπεύθυνη διαχείρισή τους από τους ιδιώτες.

(δ) *Διάλογος και ανταπόκριση*. Η κρίση του κοινοβουλίου ως θεσμού αφρίνει ένα κενό ως προς βασικές λειτουργίες που αυτό παραδοσιακά επιτελούσε, ως forum ανταλλαγής απόψεων και διεξαγωγής διαλόγου και ως κέντρο λήψης αποφάσεων. Ενόψει των μεταβολών αυτών, η συγγραφέας προτείνει την ανάδειξη δύο νέων αρχών: του διαλόγου και της ανταπόκρισης (responsiveness). Ο διάλογος είναι μια ήδη γνωστή και διαρκώς εξελισσόμενη έννοια στην εθνική και διεθνή πολιτική πρακτική και αφορά τη συμμετοχή ατόμων, ομάδων και οργανισμών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Σε εθνικό επίπεδο, ο διάλογος ήταν θεσμοθετημένος τόσο ανάμεσα στο κράτος και σε κοινωνικούς φορείς (π.χ., κατά τη νομοπαραγωγική διαδικασία) όσο και εντός της ίδιας της κοινωνίας (π.χ., ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζομένους). Αποτελεί δε επιπλέον πραγματικότητα και της διεθνούς πολιτικής, με χαρακτηριστικότερο το θεσμικό παράδειγμα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Η έννοια της ανταπόκρισης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον διάλογο –στην πραγματικότητα τον υλοποιεί, αφού αναφέρεται στην ουσιαστική ανάδειξη και αντίδραση απέναντι στα προβλήματα που αυτός θέτει. Το ποιος οφείλει κάθε φορά να ανταποκριθεί μετά την ολοκλήρωση ενός δημόσιου ή κοινωνικού διαλόγου, εξαρτάται από το πλαίσιο στο οποίο αυτός αναπτύχθηκε και από τους φορείς του (για παράδειγμα, η κυβέρνηση, εθνικοί ή διεθνείς οργανισμοί, ιδιώτες). Το κυριότερο πλεονέκτημα των αρχών αυτών είναι πως δεν είναι χωρικά/εθνικά προσδιορισμένες και ως εκ τούτου μπορούν να λειτουργήσουν τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, σε δημόσιο ή ιδιωτικό πλαίσιο λήψης αποφάσεων.

(ε) *Η ιδιότητα του πολίτη πέρα από το κράτος*. Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη εκφράζει την παραδοσιακή σχέση κράτους-πολίτη. Αδήριτα συνδεδεμένη με την έννοια της εθνικότητας, παρακολουθεί σήμερα, κατά την άποψη της van Bijsterveld, τη φθίνουσα τύχη του εθνικού κράτους. Η συγγραφέας υποστηρίζει την ανάδυση μια νέας πολυδιάστατης ιδιότητας του πολίτη η οποία δεν θα περιορίζεται αποκλειστικά στη σχέση του με το κράτος αλλά θα αντανakλά μια σειρά από άλλες ιδιότητες ή, καλύτερα, ρόλους –για παράδειγμα: του καταναλωτή, του επαγγελματία, του ιδεαλιστή, του αντισυμβαλλόμενου. Πρόκειται, στην πραγματικότητα, όχι μόνο για ιδιότητες ή ρόλους αλλά για «εικόνες» μιας νέας πολυμορφικής ιδιότητας του πολίτη,

αντανακλάσεις δηλαδή των μεταμορφώσεων της κρατικής κυριαρχίας και εξουσίας. Η αναγνώριση της ανάληψης –πλάι στην ιδιότητα του πολίτη– περαιτέρω ρόλων από το άτομο, μπορεί κατά τη γνώμη της van Bijsterveld να διευκολύνει και να εγγυηθεί αποτελεσματικότερα την προστασία του έναντι της εξουσίας, απ' όπου κι αν αυτή πηγάζει ή προέρχεται (κρατική ή ιδιωτική, εθνική ή διεθνής) Πώς; Μέσα από τον ακριβή προσδιορισμό της «θέσης» του ρόλου που το άτομο έχει απέναντι στην όποια εξουσία, σε συγκεκριμένα ζητήματα και μέσα από τη διαφοροποίηση των εγγυήσεων που απαιτεί κάθε διακριτή ιδιότητά του.

Συμπερασματικά, πρέπει να τονίσουμε πως ο *Κενός Θρόνος* είναι, πέρα απ' όλα, ένα βιβλίο εννοιών. Απ' την αρχή ως το τέλος, αποτελεί μια εννοιολογική ανάλυση των αρχών της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου η οποία, από τη μία πλευρά, αναδεικνύει τα αδιέξοδα στα οποία σήμερα οδηγεί η εμμονή στην παραδοσιακή θεώρησή τους και, από την άλλη, εισάγει μια σειρά από νέες έννοιες που μπορούν να τις ανανοηματοδοτήσουν. Ο τρόπος με τον οποίο η van Bijsterveld προσεγγίζει τις αρχές του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας ξεφεύγει από την παραδοσιακή μεθοδολογία του συνταγματικού δικαίου. Στην «παραδοσιακή» θεώρηση, οι αρχές αυτές προσδιορίζονται *per genus et differentiam*, δηλαδή βάση των αναγκαίων και ουσιωδών χαρακτηριστικών τους τα οποία τις καθιστούν διακριτές από άλλες έννοιες (π.χ., τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν το κράτος δικαίου διακριτό από το αστυνομικό κράτος). Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, δημοκρατία και κράτος δικαίου αποτελούν διακριτές κατηγορίες, κοινούς παρονομαστές όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που τις διαφοροποιούν από οποιαδήποτε άλλη αρχή και έννοια.

Η ανάλυση της van Bijsterveld υποδεικνύει ότι αυτός δεν είναι ο μοναδικός τρόπος εννοιολογικής προσέγγισης των συνταγματικών αρχών. Στη θεώρησή της, οι έννοιες της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου δεν αποτελούν απολύτως διακριτές, μοναδικές κατηγορίες, πλήρως συνυφασμένες με το εθνικό κράτος και τον σύγχρονο συνταγματισμό. Αντίθετα, αποτελούν έννοιες που εμφανίζουν ομοιότητες και κοινά χαρακτηριστικά με άλλες προγενέστερες κατηγορίες του εθνικού κράτους, με τρόπο που τις κάνει να ανήκουν στην ίδια, τουλάχιστον, εννοιολογική «οικογένεια». Η προσέγγιση αυτή δεν βασίζει, όπως η παραδοσιακή, την ανάλυση των συγκεκριμένων εννοιών σε κάποιο ουσιώδες χαρακτηριστικό τους αλλά αντίθετα, τις καθιστά ανοιχτές σε μια σειρά από αλληλοσυνδεδεμένα μεταξύ τους χαρακτηριστικά. Με αυτόν τον τρόπο, αποκτούν ελαστικότητα και μπορούν να απορρο-

φύσουν και να υποδεχθούν τις κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές.

Για να υποστηρίξει αυτή την εννοιολογική υπόθεση, η συγγραφέας επισημαίνει μια σειρά από ενδιαφέροντα εργαλεία. Καταρχάς, αξιοποιεί τις ιστορικά προγενέστερες του εθνικού κράτους εκδοχές των αρχών του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Σκοπός της είναι, αφενός, να υποστηρίξει μια αυτόνομη θεώρηση των αρχών αυτών από το εθνικό κράτος και, αφετέρου, να αντλήσει από αυτές συστατικά τα οποία να της επιτρέψουν να αρθρώσει μια συνταγματική θεωρία πέρα από αυτό. Κατά δεύτερο λόγο, τη συγγραφέα απασχολεί όχι μόνον η αναδιτύπωση των συνταγματικών αρχών αλλά καταρχήν ο τρόπος με τον οποίο αυτές διατυπώθηκαν στον κλασικό συνταγματισμό. Έτσι, είναι σε θέση να αναδείξει τις αδυναμίες και τα αδιέξοδα που εμφανίζουν και να διατυπώσει τις αντιπροτάσεις της. Περαιτέρω, η άποψη για τη σχέση δικαίου και πραγματικότητας είναι αυτή που πράγματι δίνει μια ξεχωριστή δυναμική στο εγχείρημά της. Σχέση που η Sophie van Bijsterveld αξιολογεί ως αδήριτη. Η παραδοχή αυτή της επιτρέπει να αξιοποιήσει με ευκολία τις εγγυήσεις των συνταγματικών αρχών έναντι της κρατικής αλλά και ιδιωτικής εξουσίας, αλλά και να προσδιορίσει με διευρυμένο και ουσιαστικό τρόπο την έννοια της διακυβέρνησης αποχωρίζοντάς την από την κρατική εξουσία. Η «ανοιχτή» έννοια της διακυβέρνησης είναι αυτή που διατρέχει το βιβλίο, μέσα από την ιδέα του κενού θρόνου, της εξουσίας δηλαδή καθεαυτής, η οποία υφίσταται χωρίς όμως να έχει συγκεκριμένο φορέα.

Το βιβλίο κινείται σε έναν επιστημονικό χώρο αρκετά απροσδιόριστο και άγνωστο ακόμη για την ελληνική θεωρία, τον χώρο του διεθνούς συνταγματικού δικαίου. Γραμμένο σε χρονική περίοδο κατά την οποία την ευρωπαϊκή συνταγματική θεωρία απασχολεί το θέμα του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόταση για μια διάκριση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό συνταγματισμό, ως ιδεολογικό και θεωρητικό κίνημα, και ένα ενδεχομένως ευρωπαϊκό σύνταγμα, ενώ παράλληλα αναδεικνύει την αναγκαιότητα αναζήτησης ουσιαστικών και συνταγματικής περιωπής αξιών, αρχών και εγγυήσεων πέρα από τη συγκεκριμένη τυποποίησή τους.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΟΔΩΡΗΣ ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας: Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση/Κέντρο Θεομικών Μεταρρυθμίσεων, Αθήνα 2006, 401 σελ.

Είναι συχνά δύσκολο να σκεφτεί κανείς, διαβάζοντας μεγάλο μέρος της σύγχρονης ακαδημαϊκής παραγωγής στην οικονομική, πως υπήρχε μια εποχή που πολιτική και οικονομική επιστήμη ήταν αλληλένδετες. Οι κλασικοί Smith και Mill χρησιμοποιούσαν τον όρο πολιτική οικονομία (political economy) αντί της οικονομικής (economics), για να δηλώσουν ακριβώς την αναπόσπαστη σχέση οικονομίας και πολιτικής. Για τους κλασικούς δεν υπήρχε καμία αμφιβολία ως προς την καθοριστική επίδραση της πολιτικής στην οικονομία. Στη νεότερη ακαδημαϊκή παραγωγή όμως, μεγάλο μέρος αυτού που σήμερα προσδιορίζουμε ως νεοκλασική οικονομική αφοσιώθηκε σε περίπλοκα υποδείγματα βελτιστοποίησης από πλευράς επιχειρήσεων και καταναλωτών, χάνοντας το ενδιαφέρον αλλά και τη δυνατότητα κατανόησης του πολιτικού φαινομένου.

Υπάρχει όμως ένα σημαντικό τμήμα της οικονομικής επιστήμης που εξακολουθεί να διαλέγεται με την πολιτική –όπως, άλλωστε, και το αντίστροφο. Και τα δύο αυτά ρεύματα επιστημονικής ανάλυσης είναι γενικά γνωστά στον κλάδο τους ως «πολιτική οικονομία» –αν και αυτό που οι πολιτικοί επιστήμονες εννοούν με τον όρο δεν είναι ταυτόσημο με την «πολιτική οικονομία» των οικονομολόγων. Και οι δύο κλάδοι, ωστόσο, μοιράζονται μια σειρά κοινών πεποιθήσεων, μεταξύ των οποίων ότι η αγορά (και, κατ' επέκταση, ο ρόλος του κράτους στην οικονομία) δεν συνιστά κάποιο είδος «φυσικού φαινομένου». Αποτελεί έναν θεσμικό σχηματισμό που προϋποθέτει συγκεκριμένες ιστορικές επιλογές, ένα σύνολο κανόνων εμπεδωμένων σε μια συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική διάρθρωση. Και αυτό ισχύει είτε το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο γίνεται αντιληπτό με όρους κυρίως δομικούς (εστιάζοντας στο μακρο-επίπεδο) είτε, στις νεότερες ιδίως προσεγγίσεις, ανάγεται σε (ατομικιστικά αναγωγίμες) ομάδες. Από τον Μαρξ, τον R. Hilferding και τον K. Polanyi έως τις «ορθόδοξες» προσεγγίσεις των G. Tullock, J. Buchanan και M. Olson, τη συγκριτική πολιτική οικονομία των (πολιτικών επιστημόνων) Peter Hall και David Coates και τις πρόσφατες εργασίες των Carles Boix και Robert Franzese, τα εννοιολογικά εργαλεία της οικονομικής επιστήμης διευρύνουν την κατανόηση της πολιτικής, και οι θεωρήσεις της πολιτικής επιστήμης εμπλουτίζουν την κατανόηση της οικονομίας.

Το βιβλίο των Πελαγίδη-Μητσόπουλου εντάσσεται σαφώς στην πρώτη

υποκατηγορία πολιτικής οικονομίας. Χρησιμοποιεί γόνιμα τις έννοιες, τη μεθοδολογία και τις αξιωματικές υποθέσεις (ατομική ορθολογικότητα, μεγιστοποίηση, ωφελιμισμός) της νεοκλασικής οικονομικής για να αναλύσει φαινόμενα της πολιτικής διαδικασίας (politics) και να εξηγήσει πειστικότερα τους τρόπους με τους οποίους η πολιτική διαδικασία επιδρά στην οικονομία, στις κυβερνητικές αποφάσεις και στις δημόσιες πολιτικές (public policies). Ως πολιτικοί οικονομολόγοι, οι δύο συγγραφείς αντλούν από δύο κυρίως δεξαμενές: τη σχολή της δημόσιας επιλογής (public choice) και εκείνη της θεσμικής οικονομικής (institutional economics).

Κύριο ενοποιητικό «θέμα» του βιβλίου και, ενίοτε, αρμόδια επεξηγηματική μεταβλητή είναι η έννοια της προσοδοθηρίας (rent-seeking), την οποία εισήγαγε η Anne Krueger (1974) και επεξεργάστηκε, μεταξύ άλλων, ιδίως ο Gordon Tullock. Πρόκειται για τη –μη παραγωγική οικονομικά– δραστηριότητα άσκησης πολιτικής πίεσης από ομάδες συμφερόντων, προκειμένου να επηρεαστεί η διαδικασία λήψης κρατικών αποφάσεων προς όφελος των ομάδων αυτών.

Η προσοδοθηρία αποτελεί μια από τις περιπτώσεις στις οποίες ο πλουραλιστικός ανταγωνισμός συμφερόντων (κυρίαρχο υπόδειγμα στις αγγλοσαξονικές αναλύσεις και στα «αγγλοσαξονικά» συστήματα κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης) παράγει απώλειες γενικής συλλογικής ευημερίας, δυσμενή αναδιανεμητικά αποτελέσματα και ακινησία υπέρ του status quo. Πρόκειται (στο μέτρο που αντικείμενο διεκδίκησης είναι οι κρατικές πολιτικές) για μια περίπτωση αποτυχίας του κράτους (state failure). Υπό τη σωρευμένη εμπειρία επέκτασης του δημόσιου τομέα στις δυτικές κοινωνίες κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες και ιδίως μετά τη δεκαετία του 1970, η προσοδοθηρία, όπως και το αναλυτικό οπλοστάσιο της «δημόσιας επιλογής» στο σύνολό του, κατέστη αναπόσπαστο μέρος της «ορθόδοξης» πολιτικής οικονομίας. Η άνθηση της δημόσιας επιλογής συνιστούσε ταυτόχρονα αποδυνάμωση των παλαιότερων προσεγγίσεων που είχαν αναπτυχθεί κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες συνδεδεμένες με το κύμα οικονομικού παρεμβατισμού και αναπτυξιακής οικονομικής. Οι αναλύσεις αυτές στηρίζονταν στην αξιωματική υπόθεση των αποσκοπούντων στο δημόσιο συμφέρον δημόσιων λειτουργιών. Η δημόσια επιλογή αντικατέστησε τις προσεγγίσεις που προϋπέθεταν την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος (public interest), και οι αποτυχίες του κράτους αντικατέστησαν τις αποτυχίες της αγοράς (market failures) που είχαν αποτελέσει την πάγια νομιμοποιητική βάση του κρατικού παρεμβατισμού. Έτσι, η αλλαγή «παραδείγματος» στις οικονομικές ιδέες εξελίχθηκε πα-

ράλληλα (ή, για την ακρίβεια, προηγήθηκε) της αντίστοιχης αλλαγής «παράδειγματος» στην οικονομική πολιτική κατά τις δεκαετίες του 1970 και κυρίως του 1980.¹

Τα παραπάνω θεωρητικά υποδείγματα είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικά αλλά όχι αλληλοαποκλειόμενα. Το ότι το θεωρητικό οπλοστάσιο της δημόσιας επιλογής επιστρατεύτηκε συχνά, στο πεδίο της πολιτικής, για να δικαιολογήσει πολιτικές αποκρατικοποίησης και αποκανονιστικοποίησης της οικονομίας δεν σημαίνει ότι έχει χάσει την αναλυτική του αυτοτέλεια. Κάτι που αποδεικνύεται από τις ενδιαφέρουσες συζεύξεις ορθολογικής και δημόσιας επιλογής με ριζοσπαστικές προσεγγίσεις ή συμβολές της σχολής του «αναλυτικού μαρξισμού» (βλ. Elster, Dunleavy κ.λπ.). Κατά τον ίδιο τρόπο, η αναγνώριση των αποτυχιών του κράτους δεν σημαίνει ότι παραβλέπει κανείς αντίστοιχες αποτυχίες της αγοράς που, άλλωστε, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του *corpus* της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας.

Η συμβολή του βιβλίου των Πελαγίδη - Μπτσόπουλου έγκειται κυρίως στην εφαρμογή και εμπειρική «επικαιροποίηση» των θεωρήσεων της δημόσιας επιλογής, στην ελκυστική εισαγωγή τους στην ελληνική βιβλιογραφία² και στη χρησιμοποίησή τους για να γίνουν κατανοητά μια σειρά ζητήματα και προβλήματα της εφαρμοσμένης πολιτικής (και η «πολιτική» εδώ νοείται και στις δύο εκδοχές της: ως *policy* και ως *politics*).

Το βιβλίο διακρίνεται από αξιόλογο εννοιολογικό πλούτο και θεματολογική ευρύτητα. Οι συγγραφείς καταπιάνονται με εμπειρικά ζητήματα κεντρικά στην ατζέντα των μεταρρυθμίσεων, θέτοντας και διερευνώντας φιλόδοξα ερωτήματα: υπάρχει μια αποτελεσματική «τεχνολογία μεταρρύθμισης» –ένα «εγχειρίδιο μεταρρυθμιστών» στο οποίο θα κατέλγχε κανείς λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της πολιτικής αγοράς; πώς σχετίζονται στην Ελλάδα οι «διανεμτικές ομάδες» με το «κούφιο κράτος»; ποιες είναι οι συνέπειες της προσοδοθηρίας στην οικονομική αποδοτικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη του συστήματος; πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει αποδοτικότερα η πολιτική σφαίρα και να εισαχθεί αποτελεσματικά το στοιχείο της «επιλογής» στον

1. Το «παράδειγμα» εντός εισαγωγικών: είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμη η χρήση της επιστηλογικής αυτής έννοιας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Η υιοθέτησή της εδώ είναι κυρίως μεταφορική, δηλώνοντας την ιδεολογική επικράτηση ή ηγεμονία.

2. Να σημειωθεί εδώ η σημαντική συμβολή της Βιβλιοθήκης Πολιτικής Οικονομίας (επιμ. Ηλ. Κατσούλης) και της Σειράς «Θεομοί και Μεταρρυθμίσεις» (επιμ. Θ. Πελαγίδης) των εκδόσεων Παπαζήση, που έχουν εισαγάγει στην ελληνική βιβλιογραφία κλασικά έργα από το πεδίο της «νέας πολιτικής οικονομίας».

ευρύτερο δημόσιο τομέα; πώς λειτουργούν οι διαρθρωτικές ακαμψίες στις αγορές προϊόντων και εργασίας στην Ελλάδα και ποιες οι επιπτώσεις τους; επίσης –ζήτημα εξαιρετικά επίκαιρο–, πώς εντάσσεται η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση στον διεθνή συγκριτικό χάρτη; ποιες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις χρειάζονται προκειμένου να συνδεθεί η ελληνική ανώτατη εκπαίδευση με τα σύγχρονα δεδομένα της αξιολόγησης, του ακαδημαϊκού ανταγωνισμού και των ραγδαίων μεταβολών στο ευρύτερο γνωσιακό περιβάλλον; ακόμη, γιατί καθυστερεί η απονομή δικαιοσύνης στην Ελλάδα, και πώς συνδέονται οι διαθέσιμοι πόροι του συστήματος απονομής δικαιοσύνης με τα αποτελέσματα και την ελλιπή αποδοτικότητα λειτουργίας του; πώς και προς ποια κατεύθυνση μπορούν να μεταρρυθμιστούν οι ανθρώπινες και οργανωτικές υποδομές του δημόσιου τομέα; ποιες οι επιδράσεις του φθόνου στην οικονομική δραστηριότητα, στην περίπτωση της Ελλάδας; Αυτά είναι ορισμένα από τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που δομούν το βιβλίο. Οι συγγραφείς κατευθύνονται σε αξιολογικές προτάσεις θεσμικής μεταρρύθμισης, που επιδιώκουν να εξυπηρετήσουν ταυτόχρονα την οικονομική αποδοτικότητα με την κοινωνική συνοχή.

Τα ερωτήματα είναι ίσως υπέρμετρα φιλόδοξα για να απαντηθούν με πληρότητα στο εννοιολογικό και εμπειρικό τους βάθος. Επίσης, το πλεονέκτημα της λιτότητας και οικονομικής «κομψότητας» (*parsimony*) των προσεγγίσεων της δημόσιας επιλογής, είναι ταυτόχρονα και η μεγάλη αδυναμία τους: δεν ανάγονται όλες οι κοινωνικές διαδράσεις σε συναρτήσεις ατομικής μεγιστοποίησης. Όμως ο ισχυρός εμπειρικός προσανατολισμός των συγγραφέων τούς διασώζει από τον συγγενή πειρασμό του θεωρητικού αναγωγισμού. Επιπλέον, το βιβλίο είναι εξαιρετικά αποτελεσματικό στο να διατυπώνει τους όρους που «αναπλασιάζουν» τη συζήτηση περί μεταρρυθμίσεων, συμβάλλοντας γόνιμα και προκλητικά σε έναν δημόσιο διάλογο που είναι βέβαιο πως θα έχει συνέχεια.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Α. ΧΡΥΣΗΣ, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, Κριτική, Αθήνα 2002, 168 σελ.

Ο χαρακτηριστικός τρόπος προσέγγισης των κοινωνικών διεργασιών από την πλευρά του ελληνικού επαρχιωτισμού εκφράζεται μέσα από μια μεμφί-

μοιρη κριτική για την καθυστέρηση ανάπτυξης προβληματισμών που έχουν προ πολλού αναπτυχθεί σε άλλες χώρες. Αυτή η κριτική αποσυνδέει την όποια συζήτηση από τα πραγματικά κοινωνικά πλαίσια που την περικλείουν και αδυνατεί να κατανοήσει ότι η μελέτη του κοινωνικού είναι πρωτίστως μελέτη του παρόντος με τη βοήθεια του παρελθόντος.

Αντί, επομένως, να μεψιμοιρεί κανείς για την καθυστέρηση της μεταφοράς των ιδεών του Διαφωτισμού στη χώρα μας, είτε δια μέσου της μετάφρασης βασικών του έργων και σημαντικών διεθνών συγγραμμάτων είτε μέσα από την ανάπτυξη ενός ελληνικού προβληματισμού, καλά θα κάνει να παρατηρήσει πως μετά τη Μεταπολίτευση και ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια έχει ενταθεί η παραγωγή βιβλιογραφίας σχετικής με τον Διαφωτισμό.

Οι αιτίες αυτής της καθυστέρησης, αν και δεν αποτελούν αντικείμενο αυτής της βιβλιοκριτικής, είναι δύο: η πρώτη συνδέεται με τις πολιτικές συνθήκες συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους το οποίο, λόγω της αδύναμης εκβιομηχάνισης, της ασθενικής αστικής τάξης και της αποτυχημένης προσπάθειας εκουγχρονισμού του αγροτικού τομέα, ακολούθησε πολιτικές ενσωμάτωσης που κυριαρχούνταν από πελατειακά και κρατικιστικά πρότυπα και όχι από τις επιταγές του κοινωνικού φιλελευθερισμού· η δεύτερη είναι ιδεολογική και έχει δύο πτυχές. Η πρώτη αφορά τους ισχυρούς δεσμούς της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας με το ελληνικό κράτος και τη διαμόρφωση σχέσεων εξάρτησης του δεύτερου από την πρώτη. Αυτή η εξάρτηση άνοιξε τον δρόμο της καταγγελίας ως αντεθνικά δρώντος οποιουδήποτε αμφισβητούσε τα ψευδο-πρωτεία της εκκλησίας στη συγκρότηση του σύγχρονου ελληνισμού. Η δεύτερη πτυχή αφορά στην ιδεολογία της ελληνικής Αριστεράς η οποία, αντί να αποτελέσει το αντίπαλο δέος στον θρησκευτικό εθνικο-λαϊκισμό, έγινε δυστυχώς θύμα μιας ιδιαίτερα μονόχροτης και αρτηριοσκληρωτικής ανάγνωσης του μαρξικού έργου που θεωρούσε τον Διαφωτισμό ως ιδεολογία της αστικής τάξης.

Συνέπεια αυτών των ιδεολογικών εγκλήσεων ήταν η απόρριψη από την εξουσία αλλά και από την Αριστερά του φιλοσοφικού ρεύματος του Διαφωτισμού ως επικίνδυνου φαινομένου. Με τη Μεταπολίτευση όμως άλλαξαν σταδιακά τα δεδομένα στο πολιτικο-κομματικό πεδίο, στον συνασπισμό εξουσίας που κυβερνά τη χώρα, στο επίπεδο των διεθνών της σχέσεων όσο και στον ιδεολογικο-πολιτισμικό χώρο. Έγινε έτσι δυνατή η ανάπτυξη ενός σχετικά έντονου προβληματισμού γύρω από τις οικουμενικές αξίες που αναδεικνύονται από το πρόταγμα του Διαφωτισμού. Το γεγονός πως αυτές οι αξίες είναι και αστικές δεν ακυρώνει τον οικουμενικό τους χαρακτήρα, αφού

πολλές από τις αστικές αξίες είναι οικουμενικές και όχι το αντίστροφο.

Το βιβλίο του καθηγητή Αλέξανδρου Χρύση, που διδάσκει Κοινωνική Φιλοσοφία και Φιλοσοφία της Ιστορίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, έρχεται να προστεθεί στον αναπτυσσόμενο ελληνικό προβληματισμό σχετικά με τον Διαφωτισμό. Ο συγγραφέας αναφέρεται αρχικά στα ιδεολογικά και φιλοσοφικά προαπαιτούμενα που αποτελούν τη ζωογόνο ουσία του Διαφωτισμού. Αυτά είναι το ρεύμα του νομοιαρχικού ορθολογισμού που εκπροσωπείται από τον Descartes και εκείνο του εμπειρισμού που εκπροσωπείται στην Αγγλία από τον Locke και στη Γαλλία από τον Coudillac. Ο Χρύσης όμως, πέρα από τις φιλοσοφικές επιρροές, αναφέρεται και στην καταλυτική επίδραση της νευτώνειας φυσικής που με την υιοθέτηση της επαγωγής ανέτρεψε τη νομοιαρχική κυριαρχία. Ο Διαφωτισμός εμφανίζεται πλέον στον 18ο αιώνα ως ένα πολύτροπο φιλοσοφικό ρεύμα. Το κύριο σε αυτό το ρεύμα είναι η ανατίμηση του αισθητού κόσμου μέσα από την «αποδόμηση των όποιων θεολογικών και φιλοσοφικών συστημάτων διαμέσου μιας διαδικασίας ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων». Η σύγκρουση με τη θεολογική σκέψη αποτελεί το εφελθτήριο για το ξεδίπλωμα του αναλυτικού και αντιδογματικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας του.

Ο συγγραφέας παρακολουθεί, αναλύει και ανασυγκροτεί τη σκέψη των κορυφαίων στοχαστών του 17ου και του 18ου αιώνα αναδεικνύοντας τα κοινά σημεία και τις διαφορές τους σε τρία πρωτίστως θεμελιακά ζητήματα.

Το πρώτο αφορά τον χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και τη σχέση της με το δίκαιο και την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου. Εδώ διακρίνονται τρεις βασικές οπτικές: η πρώτη, που αποτυπώνεται στη θεωρία του φυσικού δικαίου του Hobbes, διαβλέπει στην επιθετικότητα της ανθρώπινης φύσης την αιτία εμφάνισης ενός κυρίαρχου (κράτος), που επιβάλλει την κοινωνική συμβίωση στους ευρισκόμενους σε ανταγωνιστικές σχέσεις ανθρώπους. Αυτή η συμβίωση δεν ερείδεται σε κάποια βαθύτερα ένστικτα κοινωνικότητας που ενυπάρχουν στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, αφού τα ανθρώπινα ένστικτα αποτελούν την αιτία της ανθρώπινης επιθετικότητας, αλλά είναι αποτέλεσμα της σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου υποταγής των μεμονωμένων ατόμων σε έναν κυρίαρχο, που εγγυάται την ειρηνική συμβίωσή τους. Η δεύτερη οπτική (Locke) ξεκινά από την αναγνώριση μιας τάσης κοινωνικότητας ως εγγενούς στοιχείου της ανθρώπινης φύσης. Το συμβόλαιο εδώ δεν έρχεται να ελέγξει ή να υποτάξει την κοινωνία, αλλά να αξιοποιήσει την κοινωνικά προσδιορισμένη ανθρώπινη φύση. Για τον Locke, αιτία της επιθετικότητας δεν είναι η ανθρώπινη φύση αλλά συγκεκριμένα κοινωνικά δε-

δομένα, όπως το χρήμα. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό συμβόλαιο χρειάζεται διαρκή επιβεβαίωση, αφού στηρίζεται στη συναίνεση της πλειοψηφίας. Η τρίτη οπτική είναι η κανονιστική προσέγγιση του Rousseau κατά την οποία η φυσική κατάσταση του ανθρώπου ως μια κατάσταση ειρηνικής συμβίωσης αλλοτριώνεται από την εμφάνιση της κοινωνικότητας, που αποτελεί και την αιτία της επιθετικότητας. Ο αντισημιατικός όμως David Hume υποστηρίζει πως η εξουσία δεν είναι αποτέλεσμα συναίνεσεων, αλλά σφετερισμού ή κατάκτησης αποκαλύπτοντας τις λαθεμένες προϋποθέσεις των θεωριών του φυσικού δικαίου και του κοινωνικού συμβολαίου.

Το δεύτερο θεμελιακό ζήτημα αφορά τη διαμάχη για τον ρόλο της ηθικής ως επιστήμης που έχει ταχθεί να υπηρετεί τον άνθρωπο. Ο Διαφωτισμός, κυρίως μέσα από τη σκέψη του Locke, έρχεται σε ρήξη τόσο με τον ηθικο-θεολογικό δογματισμό, όσο και με τον ηθικό σχετικισμό. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στον τρόπο που οι Rousseau και Helvétius συνδέουν την ηθική με τη διαπαιδαγώγηση αναλύοντας τη σχέση παιδαγωγού-νομοθέτη και κυρίαρχου. Η αγωγή αποτελεί το κρίσιμο στοιχείο που μετατρέπει τον άνθρωπο σε χρήσιμο πολίτη. Οι Hume και Kant, με τη σειρά τους, απάλλαξαν την ηθική από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό κάθε μεταφυσικο-θεολογικής επιρροής. Ο άνθρωπος οφείλει να είναι ηθικός γιατί αυτό επιτάσσουν όχι κάποιες θεϊκές εντολές αλλά οι επιταγές της ανθρώπινης επικοινωνίας και συμβίωσης. Η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως σκοπού και όχι ως μέσου αποτελεί τον ανώτατο νόμο της κοινωνικής συμβίωσης.

Στο τρίτο θεμελιακό ζήτημα αναλύονται οι σχέσεις του Διαφωτισμού με τη θρησκεία, σχέσεις ανεπιφύλακτης αντιπαλότητας και αυθεντικής σύγκρουσης με τη λεγόμενη «εξ αποκαλύψεως» θρησκεία. Ο ντεϊσμός των *philosophes* σκόπευε στην εξασφάλιση της «γνωσιοθεωρητικής αυτοτέλειας του λογικού απέναντι στην Αποκάλυψη», χωρίς να αμφισβητείται η ύπαρξη ενός ανώτατου όντος (Voltaire) ή η ανάγκη ύπαρξής του (Kant). Ο Hume, όμως, αμφισβητεί και αυτή τη φυσική θρησκεία, αφού την αντιμετωπίζει ως έκφραση του ανθρώπινου φόβου απέναντι στο άγνωστο. Και δεν σταματά εδώ, αλλά προσδιορίζει περαιτέρω τα κοινωνικά αίτια που τη μετατρέπουν σε απαραίτητο συνοδοιπόρο του ανθρώπου στη δύσκολη πορεία της συμβίωσης.

Ο Χρύσης δεν προχωρά σε κριτική θεώρηση των αντιλήψεων της κοινωνικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού από σύγχρονη σκοπιά, αφού σκοπός αυτής της εισαγωγής είναι να λειτουργήσει «διαπλαστικά». Αυτή όμως η διαπλαστική προτεραιότητα δεν επιτρέπει να αποκαλυφθεί σε βάθος η ειδοποιός διαφορά του Διαφωτισμού από τα αντίπαλα φιλοσοφικά ρεύματα, διαφορά

που είναι απαραίτητη για να καθοριστεί και η σημασία του για την εποχή μας. Η ανάλυση αυτής ακριβώς της διαφοράς είναι εκείνη που ώθησε τον Jürgen Habermas να ισχυριστεί πως τα επιχειρήματα των μεταμοντέρνων κατά του Διαφωτισμού «συνιστούν ουσιαστικά μια νεο-συντηρητική πρόταση». Εν πάση περιπτώσει, παρά ή μάλλον, πιο σωστά, εξαιτίας αυτής της διαπλαστικής πλευράς, το βιβλίο του Χρύση αποτελεί έναν χρήσιμο ξεναγό στα πιο φωτεινά επιτεύγματα της ανθρώπινης σκέψης.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ

Grèce, Figures de l'altérité. *Ethnologie française*, 2005/2, Απρίλιος-Ιούνιος.

«Ελλάδα. Μορφές ετερότητας» τιλοφορείται το αφιέρωμα στην Ελλάδα και τη «γηνγενή» ελληνική εθνογραφία του γαλλικού ανθρωπολογικού περιοδικού *Ethnologie française* με την επιστημονική επιμέλεια του Jean Cuisenier και του Ευθύμιου Παπαταξιάρχη που είχε και την κύρια ευθύνη για τη σύλληψη και την πραγματοποίηση του εγχειρήματος.

Το αφιέρωμα αυτό προκαταλαμβάνει θετικά τον αναγνώστη για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι συνιστά μια παρουσίαση του ερευνητικού έργου που παράγεται στον ελληνικό χώρο –δειγματοληπτική και θεματικά μερική μεν, ενδεικτική όμως της δυναμικής του: δέκα έλληνες ανθρωπολόγοι εκθέτουν δείγματα της δουλειάς τους στους γάλλους αναγνώστες, ανθρωπολόγους και μη. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την αγγλοσαξονική ηγεμονία στην εθνογραφία του ελληνικού χώρου, όπου η παρουσία ανθρωπολόγων άλλων εθνικοτήτων, μεταξύ αυτών και των Γάλλων, είναι σχετικά περιορισμένη. Το αφιέρωμα, λοιπόν, προσφέρει μια συνοπτική μεν, διεξοδική δε επισκόπηση της ελληνικής εθνογραφίας, εστιασμένη κυρίως στις μελέτες της τελευταίας δεκαεπενταετίας οι οποίες σηματοδότησαν μια νέα περίοδο στην εθνογραφία του ελληνικού χώρου, και απευθύνεται σε ένα κοινό που δεν είναι καταρχάς ιδιαίτερα εξοικειωμένο με τις μελέτες αυτές.

Η συμβολή του Παπαταξιάρχη στον τόμο συνιστά μια ενδελεχή ξενάγηση του αναγνώστη στο state of the art της πρόσφατης ελληνικής εθνογραφίας και εκτυλίσσεται με φρόντο τα ιστορικά συμφραζόμενα της τελευταίας και τις ευρύτερες θεωρητικές και μεθοδολογικές μεταποίσεις στην ανθρωπολογία. Σκιαγραφώντας την «πληθυντική στιγμή» της ελληνικής εθνογραφίας, ο Παπαταξιάρχης επισημαίνει τους σταθμούς που, κατά τη γνώμη του, σηματοδο-

τησαν την αλλαγή παραδείγματος στην προβληματική και την πρακτική της. Η *Ανθρωπολογία μέσα από τον Καθρέφτη*, του Michael Herzfeld (1987) απέσπασε την Ελλάδα από τη θεώρηση του «εξωτισμού» όπου την είχε τοποθετήσει ο ανθρωπολογικός και ευρύτερος δυτικός λόγος και την εγκατέστησε στη Δυτική Ευρώπη, καταδεικνύοντας την πλήρη συμμετοχή της στη νεωτερικότητα. Η προβληματική του φύλου, από την άλλη πλευρά, και οι νέες θεωρητικές προσεγγίσεις που αυτή εισήγαγε, αποτέλεσαν τον βασικό μοχλό ανανέωσης της ελληνικής εθνογραφίας, με κεντρική στιγμή τον συλλογικό τόμο *Contested Identities (Αμφισβητούμενες Ταυτότητες)* (1991), υπό την επιμέλεια των Π. Λοΐζου και Ε. Παπαταξιάρχη. Οι μελέτες του φύλου ανέδειξαν την πολλαπλότητα των λόγων για το φύλο σε διάφορα συμφραζόμενα της ελληνικής κοινωνίας και κατέδειξαν τη συνθετότητα και την εσωτερική διαφοροποίηση της τελευταίας. Έτσι, ανασκεύασαν την πολιτισμική ομοιογένεια που τόνιζαν οι προγενέστερες εθνογραφικές μελέτες και άνοιξαν τον δρόμο για τη στροφή στην υποκειμενικότητα και τη συγκρότηση των ατομικών ταυτοτήτων.

Μεταξύ των όρων που οδήγησαν την ελληνική εθνογραφία σε μια «έα εποχή», από τη δεκαετία του 1990 και πέρα, σημειώνεται η θεσμική εγκαθίδρυση της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα με τη δημιουργία πανεπιστημιακών τμημάτων. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύεται από έναν επιστημολογικό προσανατολισμό προς την «ανθρωπολογία οίκοι» που, μολονότι δεν είναι άμοιρη προβλημάτων,¹ ανταποκρίνεται σε δύο προτάγματα των πρόσφατων αναθεωρήσεων στην ανθρωπολογία: με δεδομένο το διαπολιτισμικό υπόβαθρο της επιστήμης, επιτρέπει την «πολιτισμική κριτική» της ελληνικής κοινωνίας και την αναστοχαστική θεώρηση της ελληνικής εθνογραφίας –όπως και της ίδιας της ανθρωπολογίας–, ενώ αποτρέπει, εν δυνάμει τουλάχιστον, την αναπαραγωγή των (αποικιοκρατικών) ιεραρχιών μεταξύ παρατηρητή και παρατηρουμένου.

Το κείμενο του Παπαταξιάρχη αναδεικνύει ως κεντρική ερευνητική αιχμή των νεότερων μελετών τη συγκρότηση και πολιτική των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Έτσι αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην πρόσφατη επικέντρωση μεγάλου μέρους των μελετών στις νέες μορφές πολιτισμικής ετερότητας που έχουν εμφανιστεί στην Ελλάδα. Η μελέτη των «δικών μας άλλων» (των μεταναστών και των εντόπιων ιστορικών μορφών πολιτισμικής διαφο-

1. Για διεξοδική ανάλυση της προβληματικής και των προβλημάτων της «ανθρωπολογίας οίκοι», βλ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: διλήμματα και αντιπαράθεσεις», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 365-435.

ροποίησης) μπορεί να συμβάλει στην παρεμβολή της πολιτισμικής απόστασης που είναι απαραίτητη για την παραγωγή του «εξωτερικού» εθνογραφικού βλέμματος στην ίδια την ελληνική κοινωνία. Μπορεί, δηλαδή, να αντισταθμίσει τα αδιέξοδα που προκαλούνται από την πλήρη σχεδόν ταύτιση της ελληνικής ανθρωπολογίας με τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή είναι, κατά τη γνώμη του, και η μεγάλη πρόκληση για την ελληνική ανθρωπολογία.

Οι συμβολές που ακολουθούν, στο αφιέρωμα του γαλλικού περιοδικού, χωρίζονται σε τρεις θεματικές ενότητες. Η πρώτη πραγματεύεται όψεις της (ανα)παραγωγής της εθνικιστικής ιδεολογίας, της πολιτισμικής ομογενοποίησης και της αντίστασης στην ομογενοποίηση αυτή, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Η Ειρήνη Τουντασάκη και η Ρωξάνη Κουτατζόγλου αναλύουν τις ιστορικές συνθήκες δημιουργίας των τριών μεγάλων εθνικών μουσείων της Αθήνας (Αρχαιολογικό, Βυζαντινό και Χριστιανικό και Μουσείο Λαϊκής Τέχνης), δείχνοντας την ενεργή συμβολή της σύλληψης και λειτουργίας τους στη συγκρότηση και αναπαράσταση της εθνικής ταυτότητας. Τα μουσεία εννοιολογούνται ως ιδεολογικοί και πολιτικοί θεομοί και ως τόποι εργαλειοποίησης των «εθνικών» επιστημών (της αρχαιολογίας, της ιστορίας και της λαογραφίας). Αναλαμβάνουν τη διαμόρφωση και τη διάχυση μιας «υλικής» αφήγησης του ελληνικού πολιτισμού η οποία τεκμηριώνει με απτές και επιλεκτικές αποδείξεις τη θεωρία της «τριχιλιετούς αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνισμού» κατ' αποκλεισμόν της ασυνέχειας και της υπάρχουσας διαφορετικότητας. Ο στόχος αυτός που, όπως δείχνουν οι συγγραφείς, διατηρείται και στο πλαίσιο της «εξευρωπαϊσμένης» Ελλάδας, εναρμονίζεται με τις αντιλήψεις και προσδοκίες των σημερινών επισκεπτών τους.

Ο Παναγιώτης Πανόπουλος στηρίζεται σε ένα εθνογραφικό παράδειγμα από τη Νάξο για να πραγματευθεί τη μεταστροφή, τα τελευταία χρόνια, της λειτουργίας των τοπικών συλλόγων στις πόλεις από παράγοντες κοινωνικής ενσωμάτωσης των εσωτερικών μεταναστών στις πόλεις σε φορείς εισαγωγής της πολιτισμικής ομογενοποίησης και της αστικής κοινωνικότητας στον γενέθλιο τόπο, μέσα από την πολιτικά εμφορούμενη πολιτισμική δράση. Αυτό συντελείται με την «αποπλαισίωση» και «φοκλοροποίηση» των ετήσιων εκδηλώσεων που οργανώνουν οι τοπικοί σύλλογοι στον τόπο καταγωγής κατά τις οποίες εισάγονται πρακτικές που προσπαθούν να επιβάλουν ομοιομορφία, ευταξία και ιούτητα. Τα «εισαγόμενα» στοιχεία αντιπαράτιθενται στις τοπικές πρακτικές που διαπνέουν τις αντίστοιχες τοπικές εκδηλώσεις, καθώς αντιστρέφουν τους πολιτισμικούς κώδικες της κοινωνικότητας οι οποίοι αποτυπώνουν τις φυγόκεντρες τάσεις της κοινότητας και στηρίζονται στην ατο-

μική έμπνευση. Στον βαθμό που οι τελευταίες συνδέονται με τις τοπικές εννοιολογήσεις της ταυτότητας, οι εκδηλώσεις συναντούν την αντίσταση των τοπικών υποκειμένων.

Η Έλιας Πετρίδου εξετάζει την περίφημη «μάχη της φέτας» της δεκαετίας του 1990, δείχνοντας πώς το ελληνικό κράτος χρησιμοποίησε τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να διαπραγματευθεί την ελληνική ταυτότητα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Η διεκδίκηση της κατοχύρωσης της φέτας στο πλαίσιο του κανονισμού περί προστασίας αγροτικών προϊόντων της Ε.Ε., που προκάλεσε αντενέργειες από άλλα κράτη-μέλη της Ένωσης, παρουσιάστηκε ως εθνική διεκδίκηση: η μεταφορική ταύτιση της φέτας με ολόκληρο το ελληνικό έδαφος και το ελληνικό έθνος μετουσιώθηκε σε «εθνική μάχη», μέσα από τη συσχέτιση της φέτας με άλλα εθνικά ζητήματα που ανέκυψαν την ίδια εποχή, όπως το «Μακεδονικό» και η επιστροφή των Μαρμάρων του Παρθενώνα.

Η δεύτερη ενότητα του τεύχους-αφιερώματος εθνογραφεί την Ελλάδα των μεταναστών και των μειονοτήτων, αναδεικνύοντας όψεις πολιτικών της πολιτισμικής διαφοράς αλλά και της πολιτισμικής ομοιότητας.

Την πολιτική της ομοιότητας έναντι των αλβανών μεταναστών που ανέπτυξαν οι κάτοικοι του αρβανίτικου χωριού αναλύει η Αγγελική Αθανασοπούλου, παρουσιάζοντας μια διαφορετική εκδοχή των σχέσεων μεταξύ Αλβανών και ντόπιου πληθυσμού. Η εκδοχή αυτή απηχεί την εκεί αποδεκτή εκδοχή της μυθολογίας καταγωγής των Αρβανιτών από τη Νότια Αλβανία, καθώς και την ιδιόμορφη σχέση αντίθεσης των κατοίκων του χωριού προς τις πολιτικές του ελληνικού κράτους απέναντί τους. Έτσι, οι κάτοικοι του χωριού υποδέχονται ευνοϊκά τους αλβανούς μετανάστες, τονίζοντας τη μεταξύ τους πολιτισμική οικειότητα, μέσω των ιδιωμάτων της συγγένειας, της αριστερής ιδεολογίας, αλλά και μιας κοινής ιστορικής μοίρας πόνου, ανάγκης και «κατατρεγμών». Αυτό τους επιτρέπει να διαχειριστούν τη νέα κατάσταση, να ελέγξουν τους μετανάστες και να επιβάλουν τον δικό τους ορισμό στις σχέσεις και τις συνθήκες εργασίας των τελευταίων. Ταυτόχρονα, τους επιτρέπει να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με το ελληνικό κράτος, αναπροσδιορίζοντας την τοπική τους ταυτότητα με εθνοτικούς πλέον, και όχι πολιτικούς, όρους.

Την Έφη Πλεξουσάκη απασχολούν οι ατομικές στρατηγικές στη διαχείριση της εθνοτικής ταυτότητας μελών της «μουσουλμανικής μειονότητας», όπως αυτές αποτυπώνονται στις επιλογές για την εκπαίδευση των παιδιών τους, με τις νέες δυνατότητες εκπαίδευσης στο ελληνικό εθνικό σύστημα (δί-

πλα στην προϋπάρχουσα θεσμική δυνατότητα μειονοτικής εκπαίδευσης) που προέκυψαν από «ανοίγματα» της ελληνικής πολιτείας προς τους μειονοτικούς πληθυσμούς της Θράκης. Από τις εκπαιδευτικές επιλογές των γονέων της μειονότητας αναδύονται διαφορετικοί χειρισμοί της μειονοτικής ταυτότητας, οι οποίοι σχετίζονται με την κοινωνική θέση και κινητικότητα των ατόμων στο εσωτερικό της μειονότητας. Ορισμένοι γονείς επιλέγουν για τα παιδιά τους τη θεώρηση της Τουρκίας ως «εθνικού κέντρου»· οι λιγότεροι ευνοημένοι επιλέγουν τη δυνατότητα υπέρβασης ή εγκατάλειψης της μειονοτικής ταυτότητας μέσα από την ελληνική εκπαίδευση, ενώ η διορατική τουρκόφωνη ελίτ χρησιμοποιεί και τις δύο δυνατότητες, με στόχο τη διεκδίκηση της ταυτότητας του «Τούρκου» ως εθνοτικής ονομασίας για τη «μουσουλμανική μειονότητα».

Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες συγγραφείς, που τονίζουν την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων στον (ανα)προσδιορισμό και την πολιτική των ταυτοτήτων, η Φωτεινή Τοιμπιρίδου υπογραμμίζει τον ετεροπροσδιορισμό της ταυτότητας των «επονομαζόμενων Πομάκων» από τις ποικίλες πολιτικές ηγεμονίας των τριών όμορων κρατών, και οι οποίες ασκούνται έως σήμερα μετατοπισμένες και πολλαπλασιασμένες, και μέσα από τις πολιτικές πολυπολιτισμικότητας που ακολούθησαν τη φιλελευθεροποίηση του χώρου της Θράκης. Ο πολλαπλασιασμός των ηγεμονικών λόγων, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, και ο διεθνής τους χαρακτήρας αντιφάσκουν με τη «σιωπή» των κατοίκων της στο θέμα της πολυπολιτισμικότητας της περιοχής τους. Η συγγραφέας, πραγματευόμενη «δημόσια συμβάντα» που αναφέρονται στην αντιπροσώπευση και διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων στην περιοχή –όπως τα πανηγύρια–, σκιαγραφεί τις συνθήκες υπό τις οποίες οι «Πομάκοι» προχωρούν σε ορισμούς της εθνοτικής τους ταυτότητας καλούμενοι να αποφασίσουν αν είναι Τούρκοι, Πομάκοι ή απόγονοι των Αρχαίων Ελλήνων. Και αυτό εν μέσω των αλληλοσυγκρουόμενων πολιτικών που δρομολογούνται στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας από τους ελληνόφωνους χριστιανούς και τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους και από τις παρεμβάσεις διαφόρων επιστημόνων, των ΜΜΕ καθώς και νέων θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η τρίτη ενότητα του αφιερώματος εθνογραφεί όψεις της αναστοχαστικής προβληματικής που έχει αναπτυχθεί στην ελληνική ανθρωπολογία με αφετηρία τις εθνογραφικές μελέτες γενικά στον ελληνικό χώρο. Εδώ υποβάλλονται σε κριτική επανεξέταση οι επιστημολογικές βάσεις της ανθρωπολογικής πρακτικής σε ό,τι αφορά τις αναλύσεις για την πολιτισμική και πολιτική συγκρό-

τση της διαφοράς και της ομοιότητας και επισημαίνεται η ανάγκη μεθοδολογικής επαγρύπνησης από μέρους των εθνογράφων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Τοιμπρίδου, εθνογραφώντας τις πολιτισμικές και πολιτικές προεκτάσεις της εμπλοκής της στο γύρισμα ενός ντοκιμαντέρ που αναφερόταν στους «Πομάκους» και τις αντιδράσεις των τελευταίων κατά την προβολή του, επισημαίνει το δυναμικό ηγεμονίας που φέρουν οι ερευνητές περιθωριακών κοινωνικών υποκειμένων καθώς, όπως υποστηρίζει, οι επιστημονικές τους δραστηριότητες και αναλύσεις μπορεί να προβάλουν, αλλά και να προκαλέσουν, κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες οι οποίες ενδέχεται να επιδράσουν στις αντιλήψεις που σχηματίζουν και προβάλουν τα υποκείμενα για τον εαυτό τους.

Τα συνεπαγόμενα αυτής ακριβώς της επίδρασης του ανθρωπολογικού λόγου και της εν γένει ανθρωπολογικής δραστηριότητας στη γνηνή πραγματικότητα έχει θέσει στο στόχαστρο της ανάλυσής του ο Γιώργος Αγγελόπουλος, αντλώντας από το παράδειγμα της Φλώρινας η οποία, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της, αποτελεί μια ανθρωπολογικά πολυσύχναστη περιοχή της Ελλάδας. Όπως υπογραμμίζει, η έντονη παρουσία των ανθρωπολόγων στην περιοχή και η διάχυση των ανθρωπολογικών λόγων στο τοπικό επίπεδο θολώνουν τη διάκριση μεταξύ ανθρωπολογικής γνώσης, όπου η ετερότητα αποτελεί προϋπόθεση, και ιθαγενούς γνώσης, όπου η ετερότητα υποβάλλεται σε προσεκτική διαπραγμάτευση και στρατηγική. Αποτέλεσμα είναι ο ανθρωπολογικός λόγος να ενσωματώνεται σε ορισμένες εκδοχές του ιθαγενούς λόγου, να γίνεται αντικείμενο στρατηγικής χρήσης και να επηρεάζει τις διαδικασίες αυτο-προσδιορισμού των γηγενών. Με αυτόν τον τρόπο συμβάλλει στο να μορφοποιηθεί η προϋποτιθέμενη ετερότητα σε μειονοτική ταυτότητα και να προβληθεί ως τέτοια. Αυτή η αλλαγή των δεδομένων μπορεί να οδηγήσει σε αντιστροφή της επιστημολογικής ιεραρχίας: οι ίδιοι οι ανθρωπολόγοι να καθοδηγούνται από μειονοτικούς ακτιβιστές, που χρησιμοποιούν επικοινωνιακά το έργο τους για να προωθήσουν και να διαπραγματευθούν την ετερότητά τους.

Τέλος, η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη προχωρεί σε μια διεισδυτική επιστημολογική παρατήρηση που αναφέρεται στον ίδιο τον τρόπο μελέτης της ελληνικής κοινωνίας από τους εθνογράφους της Ελλάδας. Υποδεικνύει ότι η χρήση των κοινωνικών πλαισίων πριμοδοτεί την κατασκευή της διαφοράς και υποτιμά την αξιολογική έμφαση των Ελλήνων στην ομοιότητα. Στρεφόμενη σε μια ευρεία γκάμα εθνογραφικών παραδειγμάτων από την Ελλάδα, η συγγραφέας δείχνει ότι οι στρατηγικές και οι πρακτικές που ενεργοποιούν οι άν-

θρωποι, σε όποια κοινωνική βαθμίδα και αν ανήκουν, για να δηλώσουν την ομοιοτήτά τους με τους άλλους, υποτείνονται από μια πολιτισμική αντίληψη –διαχρονικά κυρίαρχη στην Ελλάδα– ότι η επιθυμία των ανθρώπων να γίνουν όμοιοι με αυτούς που θεωρούν «ανώτερους» θεωρείται φυσική και αυτονόητη, ότι η «μίμηση» ανάγεται στην «ανθρώπινη φύση». Η αντίληψη αυτή, που αναγνωρίζει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αποσκοπώντας, ταυτόχρονα, στην υπέρβασή τους, αποτελεί για τους Έλληνες εξηγητικό πλαίσιο τόσο της δικής τους συμπεριφοράς, όσο και αυτής των άλλων, λόγου χάρη των μεταναστών. Στη βάση αυτή, η νομιμοποίηση όλων των αξιώσεων για πρόσβαση σε σύμβολα και πρακτικές που υποδηλώνουν κοινωνική ανωτερότητα, καθιστά και τους ίδιους τους Έλληνες αξιολύπιστα μοντέλα τα οποία οι ευρισκόμενοι σε κατώτερη κοινωνική θέση μετανάστες εύλογα επιθυμούν να μιμηθούν. Αυτή η «ποιητική της ομοιότητας» καταδεικνύει την κατωτερότητα των μιμητών, αλλά και την ανωτερότητα των Ελλήνων οι οποίοι, σαν καλοί μαθητές, κατόρθωσαν να ενοσρκώσουν τα ευρωπαϊκά μοντέλα που μιμήθηκαν. Καταδεικνύει όμως επίσης τη ρευστότητα των κοινωνικών πλαισίων μέσα στα οποία οι άνθρωποι εγγράφουν τους εαυτούς τους και τους άλλους, υποδεικνύοντας ότι αυτά τελούν υπό διαρκή επεξεργασία και διαπραγμάτευση.

Το αφιέρωμα του γαλλικού περιοδικού στο σύνολό του παρουσιάζει μια ζωντανή εικόνα της Ελλάδας και της ελληνικής εθνογραφίας στη δεκαετία του 1990. Θα ήθελα, ωστόσο, να διατυπώσω τρεις κριτικές επισημάνσεις εντάσσοντάς τις σε έναν γενικότερο προβληματισμό για την ελληνική εθνογραφία.

Η πρώτη επισημάνση είναι ότι αρκετές συμβολές αντλούν ιδέες και παραδείγματα περισσότερο από τον χώρο της ελληνικής εθνογραφίας και αισθητά λιγότερο από την ευρύτερη ανθρωπολογική γραμματεία και θεωρία και τον τρόπο με τον οποίο έχουν προσεγγιστεί τα υπό συζήτηση ζητήματα από αυτές. Αυτή η άμβλυση της συγκριτικής προοπτικής που προσφέρει η ευρύτερη ανθρωπολογική προβληματική ίσως κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για μια εσωστρέφεια της ελληνικής εθνογραφίας.

Η δεύτερη επισημάνση αναφέρεται στην υιοθετούμενη αφήγηση για την ελληνική εθνογραφία. Στο τεύχος-αφιέρωμα πλανάται διάχυτη η εντύπωση ότι οι σημαντικοί μετασχηματισμοί της ελληνικής κοινωνίας άρχισαν ή έγιναν εμφανείς στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, δηλαδή την εποχή που οι ανθρωπολόγοι άρχισαν να τους μελετούν. Το κύριο θέμα, βέβαια, του τόμου ήταν η δεκαετία του 1990 και ορθώς η έμφαση έμεινε σε αυτήν. Ωστόσο, η μη

αναφορά και η υποτίμηση των μετασχηματισμών που δρομολογήθηκαν αμέσως μετά τον πόλεμο, εκτός του ότι δίνει ανακριβές στίγμα της διαδρομής της ελληνικής κοινωνίας, παρακάμπτει και συγκαλύπτει και την περιορισμένη οπτική των εθνογράφων της Ελλάδας για την ελληνική κοινωνία, την «προκατειλημμένη» (biased) αναπαράστασή της στο παρελθόν ως ομοιογενούς κοινωνίας. Από αυτή την άποψη –αν και, βεβαίως, ένα τέτοιο σχέδιο υπερβαίνει τον παρόντα τόμο–, είναι ίσως καιρός να προχωρήσουμε σε μια πιο κριτική συνομιλία με τα έργα του παρελθόντος και σε έναν κριτικό και πολιτικό προβληματισμό πάνω στο τι σημαίνει για την ανθρωπολογία της Ελλάδας το γεγονός ότι ζητήματα όπως αυτά που αναλύονται δεν προσεγγίστηκαν πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αν και η ανθρωπολογία αποτελεί ένα ενιαίο οικοδόμημα, είναι ίσως επίσης καιρός να προχωρήσουμε σε μια γενικότερη κριτική επισκόπηση της ελληνικής εθνογραφίας: σε μια συστηματική συζήτηση για τις ακαμψίες και τις «αβλεψίες», για την «πολιτική της ανθρωπολογίας» στον ελληνικό χώρο και για τις συνέπειές τους στην ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας: σε μια εμπειριστατωμένη και επί της ουσίας συζήτηση των προσεγγίσεων που έχουν υιοθετηθεί και της προοπτικής που αυτές χαράσσουν. Αυτή υπερβαίνει, το επαναλαμβάνω, τις δυνατότητες αλλά και το σχέδιο του παρόντος τόμου, θα μπορούσε, ωστόσο, να δρομολογηθεί από έναν τέτοιο τόμο και να τεθεί ως μελλοντική προοπτική.

Η τρίτη επισήμανση σχετίζεται με τον πολιτικό λόγο των αναλύσεων. Ο έλληνας επιμελητής, στην προσπάθειά του να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του γαλλικού κοινού (όπως αυτή διατυπώθηκε με τη γραφίδα του διευθυντή του περιοδικού, στην εισαγωγή του), να ανασκευάσει τα κυρίαρχα στερεότυπα των Γάλλων για την Ελλάδα, αλλά και τις σοβαρές αμφιβολίες του ίδιου του Cuisenier –αν κρίνει κανείς από τον τίτλο της εισαγωγής του («Για μια πιθανή πληθυντική Ελλάδα»)– για την ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας, εξιδανίκευσε στην ανάλυσή του την πορεία «εκουγχρονισμού» και «εξευρωπαϊσμού» της χώρας, όσο και την ίδια τη θεσμική συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υποβάθμισε, έτσι, τις αντιφάσεις και τα σημαντικά θεσμικά προβλήματα της χώρας, όσο και τα ποικίλα προβλήματα που έχουν δημιουργήσει ο ίδιος ο εκουγχρονισμός και το «ευρωπαϊκό κεκτημένο».

Επιμέρους όψεις του λόγου αυτού αναδύονται ή υφέρπουν και σε αρκετές συμβολές του τόμου. Εκτιμήσεις όπως, μεταξύ άλλων, η μετάπτωση των πολιτικών ταυτοτήτων και εντάσεων προς μια εθνοτική κατεύθυνση, ο αυτοπροσδιορισμός και η ελευθερία δράσης των ατόμων και των ομάδων στο πλαίσιο της δημοκρατικής πολιτείας της δυτικής νεωτερικότητας και κατά

προέκταση της ελληνικής εκδοχής της, ο «μαρασμός» των ομογενοποιητικών κρατικών πολιτικών στο ίδιο πλαίσιο, αλλά και αυτή ακόμα η ομογενοποιητική πολιτική του ελληνικού κράτους επιστρατεύονται αξιωματικά ως εξηγητικό πλαίσιο των εθνογραφούμενων μετασχηματισμών. Στην πραγματικότητα, όμως, αποτελούν θέματα που θα έπρεπε να υποβάλλονται σε ιστορική και ανθρωπολογική διερεύνηση και κριτική εξέταση, αντί να θεωρούνται δεδομένα. Διότι αυτό που μπορεί να ισχύει ως γενικευτική άποψη, δανεισμένη από τις γειτονικές επιστήμες και από τη δική τους σκοπιά, υπάρχει περίπτωση να εμφανίζεται τελείως διαφορετικά εάν μελετηθεί από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας.

Μολονότι είναι αναμφισβήτητο, για παράδειγμα, ότι, σε γενικές γραμμές, η τάση του εθνικού κράτους είναι προς την ομογενοποίηση, μια μελέτη ή μια σειρά μελετών σε τοπικό επίπεδο θα έδειχναν ότι, παράλληλα, το ελληνικό κράτος «έπαξε» ιστορικά σε σημαντικό βαθμό με την ανομοιογένεια και τις τοπικές ποικιλομορφίες, ακόμη και με τις εθνοτικές διαφορές, και αυτό όχι απλώς επειδή ήταν ένα «αδύναμο κράτος», αλλά και για πολλούς άλλους λόγους. Επομένως, η διατήρηση των ιδιαιτεροτήτων μπορεί να μην οφείλεται μόνο στην τοπική αντίσταση εναντίον της ομογενοποιητικής πολιτικής, αλλά και στην ίδια την κρατική πολιτική. Οι μελέτες λοιπόν που πραγματεύονται ζητήματα τέτοιου είδους θα ήταν σκόπιμο να διευρύνουν το κοινωνικό (ή εθνογραφικό) τους πλαίσιο, για να δανειστώ την ιδέα της Μπακαλάκη, και να ενθέσουν σε αυτό τόσο το «παιχνίδι» και τη συνάρθρωση εθνικού-τοπικού, αντί να τα θεωρούν δύο διακριτές «οντότητες» που επηρεάζουν η μία την άλλη, όσο και τις σε διάφορα επίπεδα τοπικές και μη τοπικές κοινωνικές δυνάμεις ως φορείς της κρατικής συγκρότησης. Μια ανάλυση αυτού του τύπου, που στο τεύχος-αφιέρωμα εκπροσωπείται από το κείμενο της Τοιμπίριδου, θα μετέβαλλε σημαντικά αρκετές κυρίαρχες απόψεις για το ελληνικό κράτος, θα μπορούσε να ενταχθεί στην ημερήσια διάταξη των ανθρωπολογικών ερευνών και να αποτελέσει τη διακριτή συμβολή της ανθρωπολογίας.

Σε αυτό, λοιπόν, το αξιωματικό εξηγητικό πλαίσιο (μπορεί να) υπολανθάνουν ηγεμονικές αντιλήψεις τις οποίες οι συμβολές αυτές δεν προβληματοποιούν. Από την άλλη πλευρά, τα περισσότερα από τα κείμενα του τεύχους φαίνεται ότι θεωρούν δεδομένη την ενασχόληση της ανθρωπολογίας με ζητήματα εθνικισμού, μειονοτήτων, μετανάστευσης κ.ά., στη βάση μιας αντιστοίχισης της ανθρωπολογικής αναπαράστασης με την «πραγματικότητα» και δεν διερωτώνται για τους (πολιτικούς) λόγους που έχουν καταστήσει τα ζητήματα αυτά κυρίαρχα τόσο σε άλλα κοινωνικά και πολιτικά πεδία όσο και

στην ανθρωπολογία. Σε ποια, δηλαδή, πολιτική συγκυρία διεξάγεται η συζήτηση για τις μειονότητες και τον εθνικισμό και για ποιον λόγο.

Υπ' αυτή την έννοια, το αφιέρωμα του γαλλικού περιοδικού θέτει άμεσα ή έμμεσα ορισμένα σοβαρά θέματα επί τάπητος, δείχνοντας την επιτακτικότητα τους για μια ανθρωπολογία που φιλοδοξεί να πιάσει τον σφυγμό και τα καιρία προβλήματα της εποχής και να προχωρήσει σε μια βαθύτερη πολιτισμική, αλλά και πολιτική κριτική της ελληνικής κοινωνίας και του εαυτού της. Τρία από αυτά είναι ο ρατσισμός της ελληνικής κοινωνίας, ο εθνικισμός της σε όλες τις εκφάνσεις και περιπλοκές του και ο ιδιόμορφος πολιτισμός που έχει παραγάγει και, τέλος, αυτό το μεγάλο κεφάλαιο που έχει πρόσφατα ανοίξει για όλη την ανθρωπολογία και ονομάζεται συγκρότηση του κράτους, από τα κάτω, από τη μέση και από τις διαθλάσεις σε διάφορα επίπεδα. Η «πολιτική των ταυτοτήτων» πρέπει να συμπληρωθεί από μια ενδελεχή μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής «ταυτότητας της πολιτικής». Και όλα αυτά, φυσικά, ενώ ο διαπολιτισμικός προσανατολισμός της ελληνικής ανθρωπολογίας παραμένει σε εκκρεμότητα.

Για όσα λέει και για όσα υπαινίσσεται, ο τόμος αυτός αξίζει να διαβαστεί από τους γαλλόφωνους Έλληνες που ενδιαφέρονται για τις κοινωνικές επιστήμες, ενώ όλοι αναμένουμε με ενδιαφέρον την ελληνική έκδοσή του.

ΠΑΝΙΑ ΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Αναστασία Τριανταφυλλοπούλου, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και τοπική αυτοδιοίκηση στο Περιστέρι, 1934-2000*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2005. Επιβλέπων καθηγητής: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος.

Η διδακτορική διατριβή επιχειρεί να συνδυάσει σε ερευνητικό και θεωρητικό επίπεδο την επιστήμη της κοινωνιολογίας και, ιδιαίτερα, την κοινωνιολογία της πόλης με την πολιτική επιστήμη, την πολιτική ανάλυση. Ειδικότερα, μελετά τον τρόπο και τις διαδικασίες μετασχηματισμού της τοπικής κοινωνίας μιας πόλης παράλληλα με τις αλλαγές στην τοπική αυτοδιοίκηση, με στόχο να αποκρυσταλλωθεί ο ρόλος της τελευταίας στη συνολική αλλαγή της πόλης και στον κοινωνικό της μετασχηματισμό. Η πόλη που εξετάζεται είναι το Περιστέρι Αττικής, ένας από τους μεγαλύτερους δήμους της Ελλάδας. Η έρευνα αφορά στο διάστημα 1934-2000.

Στα τρία μέρη της εργασίας και στα εννέα κεφάλαιά της περιγράφονται αρχικά οι ιδιαίτερες συνθήκες στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα, ο ρόλος των πόλεων διαχρονικά και, κυρίως, της ελληνικής πόλης καθώς και ο ρόλος του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι κατά καιρούς αλλαγές σε διάφορες πλευρές της κοινωνικής δομής της πόλης και της τοπικής της αυτοδιοίκησης. Αναλυτικότερα, περιγράφεται διεξοδικά η οικιστική ανάπτυξη και απεικονίζεται η πύκνωση της περιοχής. Ακολουθώς, δίνονται δημογραφικά στοιχεία των κατοίκων, στοιχεία επαγγελματικής διάρθρωσης και γενικότερα οικονομικής ανάπτυξης της πόλης, στοιχεία κοινωνικής διάρθρωσης, συλλογικών μορφών δράσης, δικτύων επικοινωνίας, χαρακτηριστικών κινήσεων των δημοτικών διοικήσεων όλων των περιόδων καθώς και δεδομένα για την εκλογική συμπεριφορά σε βουλευτικό και δημοτικό επίπεδο. Σε αυτές τις παραμέτρους μελέτης το Περιστέρι δεν εξετάζεται αυτόνομα, αποκομμένο από τον γεωγραφικό χώρο και τα χαρακτηριστικά του, αλλά μελετάται σε σχέση με τις γενικότερες συνθήκες του ελληνικού κράτους, κυρίως της πρωτεύουσας, αλλά και της Δυτικής Αττικής της οποίας αποτελεί τμήμα. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος παρατίθενται τα συμπεράσματα. Το θέμα, πέραν της σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας, των μελετών που υπάρχουν για την περιοχή και της επεξεργασίας των εκλογικών πινάκων, προσεγγίζεται μέσω της μελέτης των δημοτικών αρχείων και προσωπικών συνεντεύξεων με δημοτικούς συμβούλους.

Η εποχή του Μεσοπολέμου είναι η περίοδος που δημιουργήθηκε ο Δήμος Περι-

στερίου, όπως και πολλές περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Είναι εποχή έντονων αλλαγών για τη χώρα και την περιοχή της πρωτεύουσας της οποίας ο πληθυσμός αυξάνεται: οι πρόσφυγες όμως από τη Μικρή Ασία, αλλά και οι μετανάστες από την ύπαιθρο την έχουν βρει απροετοίμαστη να τους υποδεχτεί. Επιπλέον, η κακή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας μετά την κρίση του 1929, προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις σε πολλούς τομείς της καθημερινότητας και γενικότερα της ζωής στις πόλεις. Το Περιστέρι δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτή την πορεία, όπως και ένα πλήθος περιοχών γύρω από αυτό ή και αλλού που είχαν κατοικηθεί κυρίως από φτωχότερα στρώματα. Η τοπική κοινωνία ταλανίζεται από πολυποίκιλα προβλήματα που εκτείνονται σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας των κατοίκων. Η στέγαση των περισσότερων, κυρίως προσφύγων, σε παράγκες, τα μεγάλα προβλήματα υποδομής, ύδρευσης, ηλεκτροφωτισμού, συγκοινωνίας, σχολείων, θα παραμείνουν έντονα για πολλά χρόνια.

Οι κάτοικοι του Περιστερίου στη δεκαετία του 1930 είναι πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο και μετανάστες από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και τη Μακεδονία. Ως προς την επαγγελματική δομή του δήμου, οι κάτοικοι στις παραγωγικές ηλικίες είναι στην πλειοψηφία τους τεχνίτες, ράπτες, ξυλουργοί, ελαιοχρωματιστές, ηλεκτρολόγοι, υποδηματοποιοί, εργάτες οικοδομής και υφαντουργίας, αδιαβήτητοι εργάτες· ακολουθούν οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες, κυρίως ιδιωτικοί υπάλληλοι, σωφέρ, μάγειρες και κουρείς. Ελάχιστοι ήταν οι ιδιοκτήτες γης και μάλιστα μεγάλων εκτάσεων. Η καταγεγραμμένη γυναικεία εργασία είναι σχεδόν μηδενική και συναντάται μόνο σε πρόσφυγες στον χώρο της υφαντουργίας ή της ραπτικής. Τα παρόμοια χαρακτηριστικά των ανθρώπων που κατοίκησαν το Περιστέρι προοικονομίζουν το κοινό τους μέλλον και συνθέτουν την προς τα έξω ταυτότητα της πόλης αλλά και τη θέση της σε σχέση με άλλες περιοχές της Αθήνας ή του Πειραιά.

Στις πρώτες δημοτικές εκλογές, το 1934, εκλέγεται δήμαρχος στην επαναληπτική ψηφοφορία ένας γιατρός ο οποίος λόγω επαγγέλματος αλλά και της γαιοκτησίας της οικογένειάς του έχει ισχύ. Οι άλλοι πέντε υποψήφιοι ανήκουν, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Τύπος της εποχής, στο αντικυβερνητικό στρατόπεδο – ένας μάλιστα στο κομμουνιστικό. Οι κάτοικοι τη συγκεκριμένη περίοδο υπολογίζεται ότι ανέρχονται γύρω στις 22.000-25.000 και η μόνη επικοινωνία τους με την Αθήνα ήταν μέσω της λεωφόρου Κηφισού και μιας μικρής παρακαμπτηρίου στο Μπουρνάζι. Το Περιστέρι ήταν γεμάτο κήπους, κυρίως κοντά στον Κηφισό, είχε χωράφια με καλλιέργειες, ελιές, ρέματα, αγελάδες και πρόβατα, βουστάσια· αποκλειστικά κατοικημένη ήταν η περιοχή που και σήμερα αποτελεί το κέντρο της πόλης. Η σχέση των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών με τη νέα τους πόλη ήταν ενεργή: προσπαθούσαν, όχι μόνο να επιβιώσουν, αλλά και να αναπτύξουν αθλητικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, να κρατήσουν τις παραδόσεις τους και να διεκδικήσουν έργα που θα τους επέτρεπαν να βελτιώσουν το μέλλον τους. Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού

του Περιστερίου αρχίζει από τη δεκαετία του 1950. Ο δήμος εξελίσσεται πολύ γρήγορα σε έναν από τους μεγαλύτερους της χώρας, δύναμη, όμως, που δεν αντικατοπτρίζεται στην οικονομική του καθημερινότητα, στην εισροή κρατικών χρηματοδοτήσεων ή στη κατασκευή μεγάλων έργων. Από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα, που αρχίζει να ομαλοποιείται η πολιτική κατάσταση και διεξάγονται σε τακτά διαστήματα δημοτικές εκλογές, οι δημοτικές διοικήσεις αρχίζουν να υλοποιούν έργα, ελάχιστα, όμως, από αυτά ανταποκρίνονται στις ουσιαστικές ανάγκες της περιοχής. Στις δημοτικές εκλογές του 1951 εκλέγεται δήμαρχος στην τρίτη συνεδρίαση του δημορχαιρειακού ένας συντηρητικός υποψήφιος, φαρμακοποιός στο επάγγελμα, προερχόμενος από τη Θήβα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις βουλευτικές εκλογές του ίδιου έτους πρώτο κόμμα στο Περιστερί αναδεικνύεται η ΕΠΕΚ ενώ ακολουθούν ο Ελληνικός Συναγερμός και η ΕΔΑ.

Από τις επόμενες δημοτικές εκλογές και έως τις εκλογές του 2000 δήμαρχοι εκλέγονται υποψήφιοι από τον αριστερό ή τον κεντρώο χώρο ή με συνεργασία των δύο· οι σχέσεις των δημάρχων αυτών –επαγγελματική, πολιτική, κοινωνική– με την τοπική κοινωνία του Περιστερίου είναι γνωστές και η επαφή τους καθημερινή. Η σχέση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και τοπικής διοίκησης, και πιο συγκεκριμένα δημοτικών συμβούλων αλλά και δημοτικών υπαλλήλων, όσο περνούν τα χρόνια και εκλέγονται αντιπροσωπευτικότερα δείγματα συμβούλων από την κοινωνική σύνθεση της πόλης, δένεται όλο και περισσότερο. Μεμονωμένα αιτήματα πολιτών, αιτήματα συλλογικών φορέων που έχουν σχέση με την πόλη, αλλά και τη χώρα ή και τη διεθνή πολιτική, επιμέρους ζητήματα σε τομείς όπως τον εργασιακό, βρίσκουν βήμα έκφρασης στο δημοτικό συμβούλιο. Ο ρόλος του ως φορέα διεκδίκησης για τη θέση της αυτοδιοίκησης στο διοικητικό και πολιτικό σύστημα της χώρας, για έργα στην πόλη, για την προάσπιση των δικαιωμάτων και της ελευθερίας των πολιτών εδραιώθηκε με τη βοήθεια της Αριστεράς, των δημοτικών της διοικήσεων, της στήριξης των κατοίκων, της στήριξης πολιτικών παραγόντων με κεντρικές πεποιθήσεις και των σωματείων. Οι κινητοποιήσεις που διοργάνωναν ο δήμος ή οι φορείς της πόλης για σειρά θεμάτων, όπως για παράδειγμα το ζήτημα των ελεύθερων χώρων και των σχολικών κτιρίων, ήταν μακροχρόνιες και κόστισαν στις δημοτικές διοικήσεις διαμάχες και δικαστικές περιπέτειες.

Με την πάροδο των ετών η κοινωνική σύνθεση της πόλης και η πρόελευση των κατοίκων άλλαζαν, όπως άλλαζε και η επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα μέσα στην ίδια ομάδα επαγγελματιών ακόμη και μέσω της εδραίωσης άλλων, νέων, που κυριαρχούσαν συνολικά στον ελλαδικό αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο. Η σταδιακή δημιουργία μεσαίων στρωμάτων ήταν έκδηλη παράλληλα με τη συντήρηση των χαμηλών, των οποίων όμως το επίπεδο βελτιωνόταν.

Η οικιστική διάρθρωση της πόλης καθορίστηκε από τις ανάγκες των κατοίκων και κυρίως από την έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού. Πολλές συνοικίες χτίστηκαν λαθραία, από ανθρώπους χωρίς οικονομική δυνατότητα που είχαν αφήσει, είτε λόγω

πολιτικών καταστάσεων είτε λόγω οικονομικής ανέχειας, τον τόπο καταγωγής και τα σπίτια τους και έχτισαν αρχικά μια κάμαρα για να στεγαστούν πρόχειρα. Χιλιάδες είναι οι οικογένειες που ριζώσαν με αυτόν τον τρόπο στο Περιστερί λόγω της φθηνής γης κάποιου συγγενικού προσώπου, αλλά και λόγω της εργασίας που έβρισκαν στα εργοστάσια γύρω από την πόλη. Η επιφάνεια της περιοχής από το 1951 είναι σχεδόν ίδια με τη σημερινή, γύρω στα 10.000 χλμ.², ενώ η πυκνότητα (κατ./χλμ.²) άλλαξε ριζικά και από 3.573,30 που ήταν το 1951, ανήλθε το 1991 σε 13.660,50 κατ./χλμ.² πυκνότητα μεγαλύτερη και από εκείνη της πρωτεύουσας. Σε αυτό συνηγορούν και οι αριθμοί από τα οικόπεδα που έχουν κτιστεί, τα περισσότερα προ του 1980.

Το 1981 αποτελεί ορόσημο και για την καταγραφή των συνθηκών στέγασης: βλέπουμε σημαντική βελτίωση στην ποιότητα ζωής των νοικοκυριών, αλλά και στην καταγραφή της ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου των κατοίκων, που βελτιώνεται σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Εκτός από τα επιμέρους συμπεράσματα της μελέτης, αυτό που αποτελεί το βασικό είναι η σχέση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και αυτοδιοίκησης, υπαρκτή σε όλη την περίοδο μελέτης, διαφορετική, όμως, σε κάθε δημοτική περίοδο και σαφώς επηρεαζόμενη από την πολιτική κατάσταση της χώρας. Παρά τη συντηρητική πορεία του θεσμού σε ό,τι αφορά τομές στην πόλη, η πορεία του δημοτικού συμβουλίου, των πολιτικών χώρων, των συλλογικών μορφών δράσης, των κινήσεων πολιτών έβαλε τη σφραγίδα της στην ανάπτυξη της πόλης και στη διεκδίκηση σειράς ζητημάτων που αφορούσαν την καθημερινότητα, το μέλλον και την ίδια την πόλη του Περιστερίου.

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης στο ηλεκτρονικό δίκτυο Eurozine

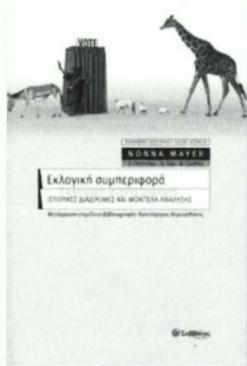
Βρισκόμαστε στην ευχάριστη θέση να αναγγείλουμε τη συμπερίληψη της *Επιθεώρησης* στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine, το μεγαλύτερο του είδους του στην Ευρώπη. Συλλογικό εγχείρημα 60 και πλέον δια-δικτυακών εταιρών από 33 ευρωπαϊκές χώρες (και εστία την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.eurozine.com>), το Eurozine καλύπτει ευρύ θεματικό φάσμα από τον χώρο του πολιτισμού, της αισθητικής και κριτικής θεωρίας και των κοινωνικών επιστημών. Αναδεικνύοντας την πολιτισμική και γλωσσική πολυμορφία του ευρωπαϊκού χώρου, το δίκτυο συνυφαίνει προβληματισμούς και αναζητήσεις που τέμνουν επιστημονικές πειθαρχίες, γεωγραφικές περιφέρειες, αλλά και μέσα επικοινωνίας.

Αρχής γενομένης από το προηγούμενο (αρ. 27) και για κάθε εφεξής τεύχος της *Επιθεώρησης*, στο Eurozine θα δημοσιεύονται online

- τα πλήρη περιεχόμενα,
- οι περιλήψεις όλων των άρθρων στα ελληνικά και αγγλικά,
- καθώς και το πλήρες κείμενο ενός άρθρου.

Εξίσου σημαντική διάσταση των δράσεων του δικτύου αποτελεί η ετήσια πανευρωπαϊκή συνάντηση που πραγματοποιεί, με έμφαση κεντρικά διαθεματικά προβλήματα. Στη 18η, που έγινε πέρσι στην Κωνσταντινούπολη, κεντρική θεματική υπήρξε η διερεύνηση όψεων του φαινομένου της γειννίαςσης (*neighbourliness*) με κεντρικό ομιλητή τον –νομπελίστα πλέον– συγγραφέα Orhan Pamuk. Η φετινή, στην οποία συμμετείχε μετά από πρόσκληση και η *Επιθεώρηση*, έγινε στο Λονδίνο και εστιασθηκε στη διαχρονική (και μεταβαλλόμενη) κοινωνιολογία της πόλης ως χώρου συνύπαρξης συντοπιτή και Άλλου: *Friend and Foe – Shared Space, Divided Society*. Στο πλαίσιο αυτό ειδικό ενδιαφέρον αποτέλεσε η διερεύνηση της πόλης ως πεδίου και καταλύτη κοινωνικών ανακατατάξεων που κατοπρίζουν (αλλά και μετασχηματίζουν) αλλαγές στην αγορά (και τον διεθνή καταμερισμό) εργασίας, τη ροή μεταναστευτικών ρευμάτων, τη φθορά παλαιών και την ανάδυση νέων διαπροσωπικών δικτύων κ.λπ.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Nonna Mayer
P. Perrineau - O. Boy - B. Cautres
Εκλογική συμπεριφορά
Ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάλυσης
Μετάφραση, επιμέλεια, βιβλιογραφία:
Χριστόφορος Βερναρδάκης

Σελ.: 208 Λ.Τ.: 14,70€

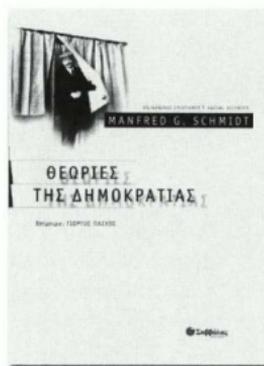
Τα βασικά ερμηνευτικά μοντέλα της ψήφου από τις εργασίες της εκλογικής γεωγραφίας του Andre Siegfried και του Raul Bois και τις συμπεριφορικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν από τα Πανεπιστήμια του Κολούμπια και του Μίσιγκαν έως και τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής των συνεχιστών του Anthony Downs και του Kenneth Arrow.

Neil Nugent
Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση
Επιμέλεια: Μαρία Μ. Μενδρινού
Μετάφραση: Α. Τριανταφύλλου
Ι. Τσοπακίδου

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70€

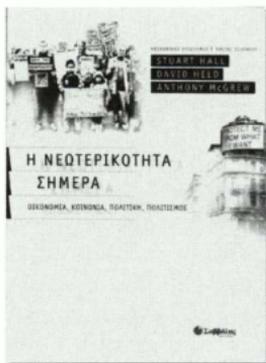
Μια έγκυρη, περιεκτική και ιδιαίτερα χρηστική παρουσίαση και ανάλυση της λειτουργίας του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε. Εξετάζει με σαφή και εμπειριστατωμένο τρόπο κεντρικές πτυχές της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αναφέρεται στην ιστορία, στους θεσμούς, στις πολιτικές και στις πιο πρόσφατες εξελίξεις και προκλήσεις, που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Manfred G. Schmidt
Θεωρίες της δημοκρατίας
Επίμετρο: Γιώργος Πάσχος
Επιστ. επιμέλεια: Δημοσθένης Δώδως
Μετάφραση: Ελένη Βερέια Δεκαβλήθα

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70€

Κριτική παρουσίαση των απόψεων όλων των σημαντικών στοχαστών από τον Αριστοτέλη, τον Locke, τον Mill, τον Rousseau, τον Tocqueville, τον Marx, τον Weber μέχρι τις οικονομικές θεωρίες της δημοκρατίας και τις θεωρίες των νεοφιλευθεριστών, των φεντεραλιστών και των νεοκορπορατιστών, καθώς και των προτάσεων για την κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ, τη «συμμετοχική δημοκρατία» και τη δημοκρατική διακυβέρνηση των σύγχρονων κοινωνιών που προτείνουν τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων.

Stuart Hall, Bram Gieben

Η διαμόρφωση
της νεωτερικότητας

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 496 Λ.Τ.: 26,70€

Stuart Hall, David Held,
Anthony McGrew

Η νεωτερικότητα σήμερα

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 576 Λ.Τ.: 26,70€

Ο τόμος αποτελεί μια συστηματική όσο και ευρηματική κριτική παρουσίαση της γέννησης και της εξέλιξης της Νεωτερικότητας. Με σαφήνεια αλλά μακριά από απλουστεύσεις οι συγγραφείς αναλύουν τις σημαντικές ιστορικές διαδικασίες, τους θεμούς και τις ιδέες που συγκρότησαν τις σύγχρονες κοινωνίες και αποτέλεσαν εκείνο που συνηθίσαμε συμβατικά να χαρακτηρίζουμε «Δύση». Σε αυτό το πλαίσιο περιγράφονται οι μορφές των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δομών, σχέσεων και συμπεριφορών, που χαρακτήρισαν τη Νεωτερικότητα.

Επίσης από την ίδια σειρά:

- **Οι Ευρωπαίοι Αρχαίοι, Μεσολίανες, Αναγέννηση** Ε. Αρβελέρ – Μ. Aymard **19,70€**
- **Οι Ευρωπαίοι Νεότερη και σύγχρονη εποχή** Ε. Αρβελέρ – Μ. Aymard **24,70€**
- **Η διένεξη των Σκοτών** Ι. Kant (διγλωσσο) **19,70€**
- **Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel** **ΝΕΟ**
Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους **24,70€**
- **Το φύλο της Δημοκρατίας** Μ. Παντελίδου Μαλούτα **17,70€**
- **Θεωρία της θρησκευτικής αρνησιοκομίας** Μ. Weber (διγλωσσο) **19,70€**
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Α') 1946-1964 J. Meynaud **34,70€**
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Β')
Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία J. Meynaud **34,70€**
- **Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους** **ΝΕΟ**
1915-1936 Δημοσθένης Δώδος **14,70€**
- **Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος** Κ. Βαρβαρέσος **34,70€**
- **Λόγος περί πολιτικής οικονομίας** J-J. Rousseau (διγλωσσο) **15,70€**
- **Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα** **17,70€**
- **Τι είναι Θρησκεία;** R. Crawford **19,70€**
- **Μορφές Βίας** Σ. Δημητρίου **19,70€**
- **Socialist Register 2004** (στην αγγλική γλώσσα) *The new imperial challenge* **19,70€**
- **Socialist Register 2005** (στην αγγλική γλώσσα) *The empire reloaded* **19,70€**
- **Socialist Register 2006** (στην αγγλική γλώσσα) *Telling the truth* **ΝΕΟ** **19,70€**
- **Πενήντα χρόνια που άλλαξαν τον κόσμο** *LE MONDE diplomatique* **ΝΕΟ** **14,70€**
- **Η τυραννία της στιγμής** T. H. Eriksen **14,70€**
- **Τρομοκρατία και δικαιώματα** Α. Μανιτάκης - Α. Τάκνς **17,70€**
- **Σκέψεις για την επικοινωνία** Dominique Wolton **24,70€**
- **Κοινότοπη χώρα** *Αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα* Ν. Σεβαστάκης **13,70€**
- **Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων**
Κρατικές πολιτικές και πρόσβαση σε υπηρεσίες Καλλιόπη Σπανού **ΝΕΟ** **19,70€**
- **Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους & αγοράς**
Δ. Ν. Γράβρης – Ν. Παπαδόκης **24,70€**
- **VPRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004** Χρ. Βερναδάκης (επιμ.) **24,70€**
- **Οι δρόμοι της μετανάστευσης** Nancy Green **13,70€**
- **Η ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας** Η. Bozarslan **12,70€**
- **Αβέβαιη κοινωνία της Γνώσης** Κ. Σιαμάτς **16,70€**
- **Τα μεγάλα θεσμικά της Ε.Ε.** Δ. Θ. Τσάτσος **17,70€**
- **Οικονομία και κοινωνία** *Τοι τόμος Κοινωνιολογικές έννοιες* Max Weber **ΝΕΟ** **29,70€**
- **Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να πεθούν** Ραούλι Βανεγκέμ **7,70€**
- **Η κουλτούρα του στριπτιζ** **ΝΕΟ**
Σεξ Μέσο ενημέρωσης και ο εκδημοκρατισμός της επιθυμίας Brian McNair **21,70€**
- **Κουλτούρες της νύχτας** *Νυκτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσολίανο μέχρι σήμερα* Bryan D. Palmer **ΝΕΟ** **28,70€**
- **Ας αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία** **ΝΕΟ**
John Holloway **19,70€**
- **Κοινωνία, πολιτική, στράτευση και ποίηση. Για τον Τίτο Πατρίκο** **ΝΕΟ**
Παναγιώτης Νούτσος **12,70€**
- **Η φιλοσοφία της βαρεμάρας** Lars Svendsen **ΝΕΟ** **12,70€**

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διασκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, P. Getimis, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki - E. Tsidemiadou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

EUROZINE

STATE AND CIVIL SOCIETY
IN GREECE RECONSIDERED

Yannis Voulgaris

This article argues that the “overgrown and inefficient State – weak civil society” stereotype which reflects the overwhelmingly prevailing interpretation of the “Greek case” in Political Sociology has to be reconsidered. Neither civil society was or is so weak nor the State was or is so inefficient as this stereotype suggests. At the beginning, the article reviews the origins of the stereotype in the post-dictatorship period, as well as the theoretical and political context in which it was formed. Subsequently, it outlines the manner in which the concepts of State and of Civil Society are discussed by social scientists today.

Particular emphasis is given to the civil society debate taking place in Greece. The author clearly distances himself from the current theoretical and analytical uses of the civil society concept and proposes an alternative approach based on a Gramscian perspective. Furthermore, the article reviews recent findings of the Historical Political Sociology (particularly those of the so called state-society perspective) regarding the role of the State in socio-economic development. The article's conclusion is that the prevailing interpretation of the relation between state and civil society in modern Greece has to be reconsidered.

NON GOVERNMENTAL ORGANISATIONS AND GLOBAL GOVERNANCE

Christos A. Frangonikolopoulos

The place and function of NGOs in international relations is ambiguous. It remains difficult and delicate, despite the fact that they play a salient and indispensable role. This is due to the prevailing idea that global politics is a practice associated solely with states. Foreign policy, however, once the exclusive prerogative of the nation-state, is violated daily by developments in non-state actions arising from transnational political, economic, social and ecological issues. The participation of NGOs in international relations politics restructures the way global governance is organized and especially in respect to who has or the right of participation in it.

POLITICAL IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION. THE ANTI-GLOBALIZATION MOVEMENT IN THE ATHENIAN DAILY NEWSPAPERS

Christina Konstadinidou

The paper offers an analysis of the construction of what has been called the "new political identity in the era of globalization" within the Athenian newspaper discourse. For this purpose, a semiotic analysis of news reporting was conducted, concerning the public demonstrations of the "anti-globalisation" movement between 1999-2001, known as *The Days of Global Action Against Capitalism*. Using a range of theoretical tools (the social construction of reality through language theory, the new social movement theory and the identity politics theory), the paper attempts to explore and clarify the narrative structures of the news reporting discourse, which, through its signifying practices, contribute in the production of the notion of "new political identity in the era of globalization".

EU PEACE-KEEPING MISSIONS IN WESTERN BALKANS:
A WILL-IMPLEMENTATION GAP

Efstathios T. Fakiolas - Nikolaos Tzifakis

To date the EU has made significant steps to devise a common European Security and Defense Policy. This article seeks to shed light on the military aspect of this endeavor. The central question that it raises and tries to answer is whether the proclaimed will of the EU to provide the Western Balkans with security by military means is attained. From this angle, the analysis of EU military peace missions in Bosnia and FYROM shows what we coin a “will-implementation gap”. The latter denotes the mismatch that exists between the EU’s political will to take the lead in enforcing or keeping peace and the operational way its military missions are carried out in the field. This gap, we assert, could be theoretically explained by the dialectic of intergovernmentalism and supranationalism that has determined the dynamics of European integration since its launch. Also, we suggest that the “will-implementation gap” should constitute the basis of an alternative conceptual approach to investigating into the role of the EU as a “security provider”. In addition to this key finding, the analysis of EU military peace missions indicates the progressive evolution of the European Security and Defense Policy.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ – Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τσιδεμιάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Γιάννης Βούλγαρης

Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;

Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος

Αλλάζοντας τους όρους. Η συμβολή των μη κυβερνητικών οργανώσεων στην παγκόσμια οικονομία

Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Η πολιτική ταυτότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Το «κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης» στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο

Ευστάθιος Τ. Φακιολάς - Νικόλαος Τζιφάκης

Οι ειρηνευτικές στρατιωτικές επιχειρήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια: το κενό «βούλησης-εφαρμογής»

Μανίνα Κακεπάκη

Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Το επιστημονικό έργο του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου

MD0006025889

ISSN 1105-8366

βριος
006